

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О.М. БЕКЕТОВА

Л. О. Радіонова

СОЦІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МІСТОБУДУВАННЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

*(для магістрів денної форми навчання спеціальності
191 – Архітектура та містобудування)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2019

Радіонова Л. О. Соціологічні основи містобудування : курс лекцій для магістрів денної форми навчання спеціальності 191 – Архітектура та містобудування / Л. О. Радіонова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. – 134 с.

Автор

канд. філос. наук, доц. Л. О. Радіонова

Рецензенти:

В. П. Солових, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри політології та філософії (Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України);

Л. М. Хижняк, доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій, заступник декана з наукової роботи соціологічного факультету (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

*Рекомендовано до друку кафедрою філософії і політології,
протокол № 1 від 29.08.2018*

Курс лекцій складено з метою допомогти сформувати у магістрів знання про сучасний розвиток міст, усвідомити сучасні концепції розвитку міст як засади містобудування, соціальні зміни в сучасному світі, зміни парадигми розвитку міст. Це відповідає засадам підготовки нового покоління фахівців-лідерів із розвитку міських територій, здатних генерувати ідеї і зміст цих змін, вирішувати завдання творчо, застосовуючи широкий діапазон філософських, соціальних, політичних і культурних технологій і використовуючи інтелектуальні інструменти, що дають змогу уявити картину розвитку міст загалом.

© Л. О. Радіонова, 2019

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Навчальна програма дисципліни «Соціологічні основи містобудування»....	5
Самостійна навчальна робота магістра.....	11
Рекомендації щодо методики вивчення першоджерел.....	12
Проблемно-пошукові питання.	13
Бібліографічний опис літератури з курсу «Соціологічні основи містобудування».....	15
Лекції.....	17
Тема 1 Теорія міста в структурі загальної соціології.....	17
Тема 2 Основні теорії виникнення та розвитку міст.....	24
Тема 3 Класична соціологічна теорія ХХ–ХХІ ст. про місто.....	38
Тема 4 Культура міст та місто в культурі: діалектика взаємозв'язків.....	46
Тема 5 Міський соціум.....	82
Список рекомендованих джерел.....	106
Тезаурус.....	111

ПЕРЕДМОВА

Робота студента над курсом «Соціологічні основи містобудування» розпочинається з систематичної праці над літературою, яка вказана в навчальних програмах і конспекту лекцій. Вдумливе (часто неодноразове) читання того чи іншого розділу, окремої теми, продумування основних положень, виписка найголовнішого, складання тез прочитаного – все це необхідні засоби оволодіння навчальним матеріалом.

Зазначимо, що процес вивчення повинен бути зорієнтований не стільки на запам'ятовування тих чи інших положень, скільки на їх творче засвоєння і застосування до вирішення поставлених перед магістром проблем, особливо при виконанні есе «Роль публічного простору міста у формуванні міського соціуму (на прикладі парку)» та її презентації у формі Power Point.

При вивченні курсу «Соціологічні основи містобудування» магістр знайомиться з системою понять, яка є для нього найчастіше новою і потребує досить складної перебудови мислення. Намагайтеся не формально завчати набір поодиноких положень і термінів, а осмислювати матеріал, роздумувати над прочитаним, щоб розвивати теоретичне мислення, оволодівати філософсько-соціологічною культурою. Не залишайте невідомі для вас слова, терміни, незнайомі імена, звертаєтесь для їх з'ясування до енциклопедій, довідників і словників з історії філософи, соціології, політології. А також творів архітекторів, культурологів, урбанологов.

Лекційні заняття проводяться в інтерактивному режимі, включаючи в себе не тільки читання викладачем лекційного матеріалу, а й його обговорення. Для ефективності цього обговорення від магістра вимагається прочитання до кожної лекції щонайменше обов'язкової літератури, рекомендованої з відповідних тем у програмі. Кожен магістр повинен виступити з 10-хвилинною доповіддю по одній з тем курсу, підготувавши попередньо письмовий текст з основними ідеями доповіді обсягом 3-4 сторінки; поглиблене вивчення обраної теми покликане стимулювати більш глибоку роботу з першоджерелами і більш ґрунтовне освоєння матеріалу курсу. Кожна доповідь обговорюється магістрами на занятті.

Одна з форм роботи магістрів – це виконання есе, що одночасно є важливим етапом у підготовці до підсумкового контролю, форма якого передбачена робочою програмою (залік). Тема есе «Роль публічного простору міста у формуванні міського соціуму (на прикладі парку)».

Виконання есе передбачає, по-перше, ознайомлення і використання рекомендованої літератури, по-друге, безпосереднє виконання (написання) роботи, по-третє, її захист у формі презентації Power Point:

- наявність письмової роботи, що відповідає зазначеним вимогам;
- уміння студента відповідати на контрольні питання роботи.

Успішний захист контрольної роботи є умовою допуску до здачі заліку.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «СОЦІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МІСТОБУДУВАННЯ»

Цілі освоєння дисципліни

Цілями освоєння дисципліни «Соціологічні основи містобудування» є:

дати цілісне уявлення про історію урбанології та основні віхи в теоретичному осмисленні міста і розвитку міських досліджень, а також культурологічному та цивілізаційному зрізі міст.

Завдання курсу:

- познайомити магістрів з основними віхами в розвитку соціологічної теорії міста і урбаністичних досліджень;
- уявити класичні теорії міста, урбанізації та урбанізму в контексті їх загальнотеоретичних і методологічних основ;
- познайомити з класичними зразками міських досліджень;
- представити основні культурологічні концепції з ухилів в культурологію міста, міське середовище, міський спосіб виробництва культурних цінностей.

В результаті освоєння дисципліни магістр повинен:

знати:

- основні теоретичні ідеї і підходи класиків урбаністики;
- специфіку різних типів дослідження міст і міських спільнот, сформованих в історії урбанології;
- особливості культурології міста.

вміти

- соціологічно бачити місто як складну систему взаємозв'язків, що має просторові, економічні, екологічні, культурні, соціальні та соціально-психологічні аспекти;
- бачити місто і розвиток міст в широкому історичному контексті.

мати навички:

- читання та інтерпретації різних типів соціологічних текстів про місто;
- зіставлення різних точок зору на місто і міські спільноти;
- аналізу різних типів міських культур;
- інтерпретації культурологічних кодів в містах з кардинально різними культурними особливостями.

Змістовий модуль 1 Класична теорія західної соціології містобудування

Тема 1 Теорія міста в структурі загальної соціології

Архітектура і містобудування – це різні рівні організації середовища, суміжні, пересічні дисципліни по теорії і практиці організації розселення та населених місць. Місто, як і будь-який соціальний організм, перш ніж виникнути в реальному соціальному просторі, проходить легітимізацію у сфері культури.

Культура, виступаючи активним формотворним чинником в соціумі, репрезентує цю ідею, будучи стимул-реакцією для дії різних суб'єктів. Ідея, поняття, образ, а в цілому – місто, трансформуючись в результаті історичного розвитку, специфіки національної культури і менталітету людей, виявляється активною формотворною силою, що окультурює соціальне і географічний простір.

Недостатність традиційних підходів у визначенні поняття і суті міста. Необхідність доповнити кількісні ознаки у визначенні міста якісними характеристиками специфіки взаємодії і поведінки в міському середовищі.

Базова література

Фюстель де Куланж Н. Д. Гражданская община древнего мира / Н. Д. Фюстель де Куланж. – СПб. : Издание «Популярно-Научная Библиотека». Типография Б. М. Вольфа, 1906. – С. 143–168, 211–226. <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1290950920>

Допоміжна література

Фюстель де Куланж Н. Д. Гражданская община древнего мира / Н. Д. Фюстель де Куланж СПб. : Издание «Популярно-Научная Библиотека». Типография Б. М. Вольфа, 1906. <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1290950920>

Гревс Ив. Фюстель де Куланж // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1890–1907. http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/

Чернова Н. Н. Античное государство в концепции Фюстель де Куланжа / Н. Н. Чернова // Античный мир и археология. 1990. Вып. 7. С. 87–96. <http://ancientrome.ru/publik/chernova/chern01.htm>; http://www.i-u.ru/biblio/archive/chernova_an/

Тема 2 Основні теорії виникнення та розвитку міст.

Теорія східного деспотизму. Місто-фортеця примітивних деспотій. Це місто є не що інше, як військова резиденція деспотичного глави племені – його житло, а також знаряддя захисту і панування. Процес урбанізації протікав за загальним правилом: скільки деспотів, стільки і міст.

Другим, за часом виникнення, основним типом міських буд є, поза сумнівом, «місто-держава» античного світу. Він був, насамперед, військово-адміністративним, політичним і юридичним центром.

Бурговая теорія виходить з розуміння міста спочатку як оборонного, а потім – як політико-юридичну явища: та ж захисна функція, але вже не силовими, а правовими засобами. Економічна теорія.

Базова література

Трубина Е. Г. Город в теории: опыты осмысления пространства / Е. Г. Трубина. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 519 с.

Допоміжна література

Мечников Л. И. Цивилизации и великие исторические реки: Географическая теория развития современных обществ, 1898 / Л. И. Мечников ; пер. с фр., 1996.

Крамер С. История начинается в Шумере / С. Крамер / пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1991.

Ламберг-Карловски К. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика / К. Ламберг-Карловски, Дж. Саблов. – Пер. с англ. – М., 1992.

Законы вавилонского царя Хаммурапи // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. 1. – М., 1980. – С. 173–186.

Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации / А. Оппенгейм. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Пер. с англ. М. Н. Ботвинника. – М. : Наука, Глав. ред. восточной лит-ры, 1990. – 319 с.

Боже-Гарнье Жаклин. Очерки по географии городов / Жаклин Боже-Гарнье, Жорж Шабо. – М. : Прогресс, 1967.

Тема 3 Класична соціологічна теорія ХХ-ХХІ ст. про місто.

Робота Макса Вебер «Місто»: ознакою міста у нього виступає регулярний обмін між місцевим і прийдшим населенням, здобуття прибули і задоволення потреб жителів, тобто, наявність товарно-грошових стосунків і ринку. По відношенню до нього інші ознаки виконують другорядну роль: кріпосні стіни, розміщення в місті княжої влади, власного суду, об'єднань бюргерів і ремісничих гільдій.

Ф. Теніс: міська поселенська спільність – це не община, а швидше асоціація людей – гезельшафт (Gesellschaft). Gemeinschaft і Gesellschaft як основні поняття теннісовської соціології. Місто в контексті співвідношення общностном і громадських аспектів в соціальному житті. Велике промислове місто як максимальне втілення Gesellschaft. Ослаблення і згасання общинних форм колективного життя в міських умовах.

Міська соціологія Чиказької школи: Місто як «соціальна лабораторія» (Роберт Езра Парк). «Соціально-екологічний» підхід Р. Е. Парку, його основні характеристики. «Міська екологія» як напрямок в дослідженнях міста. Екологічна модель «зростання міста» Берджесса. Концентрична модель зонування міського простору. Інші моделі розташування міських зон.

Доля спільнот в сучасному великому місті (Харві У. Зорба). Класичне дослідження Х. У. Зорба «Золотий берег і нетрі». Феномен сегрегації. «Природні ареали» і «культурні співтовариства». Проблема відродження «спільнот» в містах. Зникнення «культурних спільнот» в умовах сучасного великого міста. Фізична близькість і соціальні дистанції. Класичне дослідження Л. Вірта «Гетто».

Базова література

Вебер М. Город / М. Вебер // М. Вебер. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994. – С. 309–354 (§§ 1, 2).
http://www.glazychev.ru/bibliography/weber_gorod/weber_gorod.htm

Бёрджесс Э. Рост города: Введение в исследовательский проект / Э. Бёрджесс // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. – Сер. 11. Социология, 2000. – № 4. – С. 122–136.

Маккензи Р. Д. Экологический подход к изучению человеческого сообщества / Р. Д. Маккензи // Социальные и гуманитарные науки за

рубежом. – Сер. 11. Социология, 2000. – № 4. – С. 136–152.

Зорбо Х. У. Золотой Берег и трущобы (избранные главы) / Х. У. Зорбо // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. – Сер. 11. Социология, 2004. – № 3. – С. 115–154; № 4. – С. 140–175. <http://soc.hse.ru/gsoc/gensociol/Library>

Тённис Ф. Общность и общество / Ф. Тённис. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С. 47–50, 58–62.

Парк Р. Э. Город как социальная лаборатория / Р. Э. Парк // Социологическая теория: История, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». – СПб., 2008. – С. 29–43. http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/30/1211856691/2_3_1.pdf

Парк Р. Э. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок / Р. Э. Парк // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. – Сер. 11. Социология, 2000. – № 3. – С. 136–150. http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/14/1211453107/5_1_3.pdf

Допоміжна література

Неусыхин А. И. «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки / А. И. Неусыхин // Вебер М. Избранное. Образ общества. М. : Юрист, 1994. – С. 646–653. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebobr/09.php

Неусыхин А. И. Социологическое исследование Макса Вебера о городе / А. И. Неусыхин // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994. – С. 658–692. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebobr/10.php

Тённис Ф. Общность и общество / Ф. Тённис // Социологический журнал, 1998. – № 3–4. – С. 207–229. http://www.fidel-kastro.ru/sociologia/tennis_ob.htm

Bonner K. Reflexivity, Sociology and the Rural-Urban Distinction in Marx, Tonnies and Weber / K. Bonner // Canadian Review of Sociology and Anthropology, 1998. – Vol. 35. – Issue 2. – P. 165–189.

Karp D. A. Being Urban: A Sociology of City Life / D. A. Karp, G. P. Stone, W. C. Yoels. – Westport, CT. : Praeger, 1991.

Парк Р. Э. Экология человека / Р. Э. Парк // Теоретическая социология: Антология ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 374–390. http://www.i-u.ru/biblio/archive/park_ekologija/

Баньковская С. П. Ведущие теоретики Чикагской школы: Идеи и подходы / С. П. Баньковская // История теоретической социологии ; под ред. Ю. Н. Давыдова. – М., 1998. – Т. 3. – С. 117–139.

Баньковская С. П. Чикагская школа в американской социологической теории: от кризисного состояния к стабилизационному / С. П. Баньковская // История теоретической социологии ; под ред. Ю. Н. Давыдова. – М., 1998. – Т. 3. – С. 103–116.

Николаев В. Г. Многомерные и редукционистские стратегии в чикагской социологии: случай человеческой экологии // Социологический журнал. 2009. № 2. С. 18–55. http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_02_2009/02_Nikolaev.pdf

Hunter A. Why Chicago? The Rise of the Chicago School of Urban Social

Science / A. Hunter // Plummer K. (ed.) The Chicago School: Critical Assessment. L.; N.Y. : Routledge, 1997. – Vol. II. – P. 62–73.

Тема 4 Культура міст та місто в культурі: діалектика взаємозв'язків.

Георг Зіммель: «Великі міста і духовне життя». Велике місто і сучасність. Проблеми великого міста. Психологічне середовище великого міста. Велике місто і розвиток рефлексивного свідомості (інтелектуалізму). Місто і грошове господарство. Городянин як людський тип: безособовість і індивідуальність. «Чужинець». Специфіка соціальних відносин у великому місті. Місто і індивідуальна свобода.

Класична робота Л. Вірта «урбанізм як спосіб життя». Проблема визначення «міста». Основні характеристики міста. Трансформація інститутів, соціальних відносин і особистостей в міському середовищі. Урбанізм як «спосіб життя» і «стан духу». Відносність межі між «сільським» і «міським».

Класична робота Мамфорда «Місто в історії». Місто як природне і штучне явище. Матеріальний, соціальний і культурний аспекти міста. Функції міста. Історія урбанізації. Середньовічний, бароковий і промислове місто, мегаполіс і біотехнічний місто. Урбаністична цивілізація. Міська культура. «Мінімум життя». Критика помилок в плануванні сучасних міст. Принципи правильного міського планування. Ідея органічного зв'язку людства з середовищем. Майбутнє міста. «Невидимий місто».

Базова література

Вирт Л. Урбанізм как образ жизни / Л. Вирт // Вирт Л. Избранные работы по социологии. – М. : ИНИОН РАН, 2005. – С. 93–118. www.hse.ru/data/2010/11/02/1223335675/Вирт%20-%20урбанізм.doc

Зіммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зіммель // Логос, 2002. – № 3–4 (34). – С. 1–12. <http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf>; <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>;

Мамфорд Л. Истоки урбанизации. Появление города / Л. Мамфорд // Смит Р. Л. Наш дом – планета Земля. – М. : Мысль, 1982.

Mumford L. The Natural History of Urbanization / L. Mumford // W. L. Thomas Jr. (ed.) Man's Role in Changing the Face of the Earth. Chicago: University of Chicago Press, 1956. <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n21/almum.en.html>

Mumford L. The Culture of Cities / L. Mumford. – London: Secker & Warburg, 1940. P. 3–12. <http://www.des4rev.org.uk/habitude/mumfordculturecitiesintro.htm>

Допоміжна література

Вирт Л. Городское сообщество и цивилизация / Л. Вирт // Личность. Культура. Общество, 2006. – Том VIII. – Выпуск 2. – С. 21–32.

Вирт Л. Жизнь в городе / Л. Вирт // Вирт Л. Избранные работы по социологии. – М. : ИНИОН РАН, 2005. – С. 119–131.

Вирт Л. Пределы и проблемы сообщества / Л. Вирт // Вирт Л. Избранные работы по социологии. – М. : ИНИОН РАН, 2005. – С. 51–64.

Вирт Л. Различие между сельским и городским / Л. Вирт // Избранные

работы по социологии. – М. : ИНИОН РАН, 2005. – С. 132–137.

Зиммель Г. Флоренция / Г. Зиммель // Логос, 2002. – № 3–4 (34). – С. 87–91. <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zimmflor.html>

Зиммель Г. Венеция / Г. Зиммель // Логос, 2002. – № 3–4 (34). – С. 92–96. <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zimven.html>

Мэмфорд Л. От бревенчатого домика до небоскреба. Очерк истории американской архитектуры / Л. Мэмфорд. – М., 1936.

Мамфорд Л. Шоссе и город (избранные тексты) / Л. Мамфорд. http://www.glazychev.ru/bibliography/mamford-the_highway.htm

Mumford L. The City in History: Its Origin, Its Transformation and Its Prospects / L. Mumford. – Harmondsworth: Penguin, 1966.

Тема 5 Міський соціум.

Дві теоретичні традиції в понятті «співтовариство» – екологічна і антропологічна. Локальні і загальноміські співтовариства. Е. Дюркгейм, Ф. Теніс і М. Вебер про відмінність сообщностной форми життя від інших соціальних утворень. Ф. Теніс. про протиставлення сутнісної волі виборчій волі. Е. Дюркгейм розрізняє механічну солідарність, де спільність ґрунтована на подібності людей один з одного, і органічну солідарність – це солідарність, характерна для складних суспільств, де люди відрізняються один від одного, і кожна група виконує свою функцію в єдиному громадському організмі. М. Вебер про особливий тип соціальних стосунків, ґрунтованих на раціональному плануванні і розрахунку.

Базова література

Амин Э. Внятность повседневного города / Э. Амин, Н. Трифт // Логос. № 3–4 (34). – 2002. – С. 209–233. <http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/14.pdf>; <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/amin.html>

«Карта бедности» Ч. Бута: <http://www.umich.edu/~risotto/>

Маккензи Р. Д. Экологический подход к изучению человеческого сообщества / Р. Д. Маккензи // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. – Сер. 11. Социология, 2000. № 4. – С. 136–152.

Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – Т. 2. – С. 231–517, особенно 260–310. <http://avtonom.org/sites/default/files/store/t02.pdf>

Допоміжна література

Лефевр А. Повседневное и повседневность / А. Лефевр // Социологическое обозрение, 2007. – Т. 6. – № 3. – С. 33–36. http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/23/1211188189/6_3_3.pdf

Харви Д. Городской опыт (Harvey D. The Urban Experience. Oxford: Blackwell. 1989).

http://www.stav-geo.ru/news/dehvid_kharvi_gorodskoj_opyt/2011-05-15-564; <http://www.urban-club.ru/?p=105>

Харви Д. Право на город / Д. Харви // Логос, 2008. – № 3 (66). – С. 80–94. http://www.intelros.ru/pdf/logos_03_2008/04.pdf

Харламов Н. А. О книге Э. Амина и Н. Трифта «Города: переосмысливая городское» / Н. А. Харламов // Социальная реальность, 2008. – № 1. <http://socreal.fom.ru/?link=ARTICLE&aid=482>

Amin A. Cities: Reimagining the Urban / A. Amin, N. Thrift. – Cambridge: Polity Press, 2002.

Pile S. (eds.) / S. Pile, N. Thrift. – City A-Z: Urban Fragments. London: Routledge, 2000.

САМОСТІЙНА НАВЧАЛЬНА РОБОТА МАГІСТРА

Вивчення курсу «Соціологічні основи містобудування» здійснюється, крім лекційних та семінарських форм, у таких *формах СРС*:

*самостійна робота з соціально-філософською літературою, конспектування **першоджерел** (див. хрестоматію); **есе**, захист (див. тематику);*

Самостійна робота магістра над курсом «Соціологічні основи містобудування» розпочинається з систематичної праці над літературою, яка вказана в навчальних програмах і конспекті лекцій. Вдумливе (часто неодноразове) читання того чи іншого розділу, окремої теми, продумування основних положень, виписка найголовнішого, складання тез прочитаного – все це необхідні засоби оволодіння навчальним матеріалом.

Зазначимо, що процес вивчення повинен бути зорієнтований не стільки на запам'ятовування тих чи інших положень, скільки на їх творче засвоєння і застосування до вирішення поставлених перед магістром проблем.

При вивченні курсу «Соціологічні основи містобудування» магістр знайомиться з системою понять, яка є для нього найчастіше новою і потребує досить складної перебудови мислення. Намагайтесь не формально завчати набір поодиноких положень і термінів, а осмислювати матеріал, роздумувати над прочитаним, щоб розвивати теоретичне мислення, оволодівати філософсько-соціологічною культурою. Не залишайте невідомі для вас слова, терміни, незнайомі імена, звертаєтесь для їх з'ясування до енциклопедій, довідників і словників з історії філософії, соціології, політології. А також творів культурологів, урбанологов, архітекторів.

Крім аудиторних занять велике місце у вивченні курсу «Соціологічні основи містобудування» займає самостійна робота студентів. Одна з її форм – це виконання письмової роботи – есе «Роль публічного простору міста у формуванні міського соціуму (на прикладі парку)» та її презентації у формі Power Point, що одночасно є важливим етапом у підготовці до підсумкового контролю, форма якого передбачена робочою програмою (залік).

Виконання есе «Роль публічного простору міста у формуванні міського соціуму (на прикладі парку)» та її презентації у формі Power Point передбачає, по-перше, ознайомлення і використання рекомендованої літератури, по-друге, безпосереднє виконання роботи, по-третє, її захист.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

В рамках цього курсу рекомендується перш за все читання першоджерел. До лекцій обов'язково прочитуються ті з них, які наводяться в списках обов'язкової літератури до кожної з тем програми. При читанні літератури рекомендується робити конспекти (які будуть корисні при написанні письмових робіт та здачі іспиту), а також позначати в читаних текстах проблемні місця і формулювати питання для з'ясування та обговорення в інтерактивній частині лекційних занять. Почати потрібно з вивчення хрестоматії «Місто як соціальна система: хрестоматія», де є твори видатних філософів, соціологів, мислителів від стародавніх часів до сучасності.

Щоб робота була корисною, треба перш за все уважно прочитати в конспекті лекцій матеріал теми до якої відноситься першоджерело.

Починати вивчення першоджерел рекомендуємо із змісту, передмови і висновку, які дають загальні уявлення про твір. При читанні треба виділяти основні ідеї, постановку питань, їх обґрунтування і вирішення, методи і форми доказів, найбільш яскраві приклади; з'ясовувати невідомі слова, терміни, незнайомі імена, звертаючись до енциклопедій і словників (наприклад, словник «Місто як соціальна система», з соціології, з філософії).

Характер запису залежить від ступеня складності твору. Найчастіше виконують *план, тези, виписки і конспект*.

1. **План** є переліком основних питань, що розкривають зміст твору. Він може складатися з назв головних розділів твору, з основних положень.

2. **Тези** – це коротко сформульовані принципові положення роботи. Кожна розгорнута теза являє собою певне узагальнення думок і фактів, що викладені автором. Складають тези після вивчення матеріалу.

3. **Виписки** – це переказ чи цитування найбільш важливих положень творів.

4. **Конспект** – це стислий виклад основних ідей і висновків твору в їх логічній послідовності з цитуванням найбільш значних думок автора

Конспектування – процес творчий. Нерідко студенти роблять великі виписки, що не дає належного ефекту. В конспекті потрібно вказати прізвище і ініціали (ім'я, по-батькові) автора, назву твору, місце і рік видання, номер тому і сторінки; найважливіші положення, ідеї і висновки – підкреслювати, підзаголовки – виділяти. Для заміток необхідно залишати поля. Добре оформлення конспекту полегшує користування ним, допомагає систематизувати знання при підготовці до занять й іспитів.

Існує три види конспектів: текстуальний, вільний, змішаний. Текстуальний конспект передбачає цитування головних положень твору. Він використовується для одержання документально точних виписок з даної роботи. Вільний конспект це переказ найбільш суттєвих положень твору. Такий конспект вести складніше, але він розвиває здатність самостійно викладати думки. Конспект, який включає поряд з вільним переказом цитування, називається змішаним

Якщо в лекції викладені переважно висновки, підсумкові істини з тієї чи

іншої проблеми, то вивчаючи і конспектуючи першоджерела, студент має можливість простежити за ходом народження істини, одержати навички самостійного мислення, глибоко оволодіти багатим змістом праць великих філософів і соціологів, наукових мислителів.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

Щоб оволодіти знаннями з курсу «Соціологічні основи містобудування», долучитися до вершин морального і естетичного досвіду людства, недостатньо завчити і запам'ятати деякі, хоч і важні, положення, їх треба усвідомити, перевірити і закріпити в практиці логічного вирішення проблем, завдань, які ставить перед магістром реальна дійсність.

Значну допомогу магістрам в самостійній роботі можуть надати монографії. Вони покликані активізувати творче мислення студентів, розширити і доповнити арсенал засобів, які направлені на оволодіння філософсько-соціологічними знаннями й навичками мислення.

Проблемно-пошукові питання призначені для того, щоб привернути увагу магістрів до різних аспектів тієї чи іншої проблеми, допомогти осмислити деякі нетривіальні відтінки смислу понять і проблем. До їх числа включають уривки з творів відомих філософів, соціологів, культурологів, урбанологів з метою розвинення у магістрів здатності до свідомої оцінки різних рішень проблем з курсу «Соціологічні основи містобудування».

Анотація вивченої додаткової літератури є самостійною формою індивідуальної роботи студента, яка потребує відповідного ґрунтовного аналізу запропонованої додаткової літератури на основі ретельного опрацювання наукового та інших текстів. Анотація є стислою характеристикою змісту книги, статті, інших матеріалів з формуванням власних узагальнень та оцінювань щодо предмета дослідження анотованого джерела.

Для анотування доцільно запровадити таку послідовність:

1) визначити головну проблему праці, яка анотується (як правило, вона безпосередньо пов'язана із назвою), сформулювати основне запитання, на яке прагне знайти відповідь автор роботи;

2) зрозуміти, які завдання ставить перед собою автор задля вирішення проблеми. З цією метою студенту доцільно спрямувати свою увагу насамперед на зміст, де, як правило, чітко видно структуру роботи, а отже, і поставлені автором завдання;

3) визначити, що стало поштовхом для автора при написанні праці, яка анотується. Зазвичай це може бути: а) відповідь на позицію іншого автора, яка є об'єктом критики; б) відсутність чітких систематизованих уявлень стосовно досліджуваної проблеми (так звана «теоретична актуальність»); в) ситуація, яка виникла в суспільстві та потребує невідкладного осмислення (так звана «практична актуальність»);

4) магістр має визначити, які погляди, окрім авторського, існують на досліджувану в анотованій праці проблему, з ким полемізує автор. Також слід

відзначити, які класифікації точок зору стосовно досліджуваної проблеми існують у літературі. Уразі відсутності такої класифікації студенту доцільно запропонувати самому зробити подібне узагальнення, принаймні з метою впорядкування матеріалу анотації;

5) ануючи літературу, магістр повинен простежити хід авторських міркувань, визначити послідовність і логіку викладення матеріалу, відтворивши її в анотації. Слід звернути увагу на методи дослідження, які застосовує автор, та висловити свою думку щодо їх ефективності у досягненні поставленої у роботі мети;

б) в анотації обов'язково повинно бути зазначено, які результати одержав автор у досліджуваній праці, які висновки він робить. Зауважимо, що ці висновки мають бути викладені в анотації точно, стисло, послідовно, щоб можна було простежити зв'язок між авторською аргументацією та підсумками роботи.

Насамкінець при ановуванні доцільно зазначити, які перспективи подальших розвідок існують у даному напрямі, які питання автор залишає невирішеними чи недостатньо з'ясованими. Обсяг анотації складає 5–7 сторінок.

Есе, реферати

Есе – наукові, критичні та інші нариси, які відзначаються оригінальністю суджень і вишуканістю форми – «Роль публічного простору міста у формуванні міського соціуму (на прикладі парку)» та її презентації у формі Power Point.

Реферат – стислий огляд з певними узагальненнями літературних та інших джерел, у яких досліджуються питання однієї проблеми.

Реферат має бути самостійною, завершеною роботою, що відображає наукові інтереси студента, його знання, навички, уміння й виступає формою його залучення до наукового дослідження. Автор повинен показати вміння послідовно, логічно викладати зміст розглядуваної проблеми. Разом з тим повинно мати місце і творче осмислення, інтерпретація, тлумачення останньої, хоча б часткове її узагальнення, висловлення своєї аргументованої точки зору щодо її розв'язання.

Реферат має свідчити про наукову культуру студента, володіння необхідними знаннями як класичної, так і сучасної літератури з досліджуваного питання, а також уміння захищати основні положення своєї наукової роботи. Вибираючи тему реферату, слід брати до уваги:

– рівень особистої підготовленості, коло наукових інтересів, схильність до наукового дослідження саме соціології;

– важливість теми, її актуальність і рівень складності;

– можливість консультаційної допомоги кафедри.

Структура реферату з «Соціологічні основи містобудування» є традиційною: вступ, основна частина, висновок.

У вступі з'ясовується актуальність проблеми, її значення, стан вивчення, необхідність проведення дослідження, формулюються конкретні завдання й мета есе, реферату.

В основній частині розкривається сама тема дослідження. Автору

необхідно не тільки висвітлити основні проблеми обраної теми й можливе їх вирішення, а й показати різні підходи, запропонувати власну інтерпретацію, свої форми й методи розв'язання поставленого питання.

Розкриття теми реферату може здійснюватися по-різному: чи в історичному (від минулого до сьогодення), чи в логічному (за головними, істотними, вузловими моментами), чи в актуалістичному плані (від нинішнього часу через його призму до минулого і про минуле).

У висновках подається узагальнення важливих положень, резюмується, наскільки вдалося виконати задумане, вирішити заявлене у вступі.

Завершує реферат список використаної літератури.

Обсяг кожного з цих видів робіт має бути не менше 5–7 сторінок

Складання термінологічних словників з курсу «Соціологічні основи містобудування». Термінологічний словник – це словник термінів та визначень певної галузі знань. Термінологічний словник з курсу «Соціологічні основи містобудування», має містити тлумачення змісту термінів курсу «Соціологічні основи містобудування», персональних здобутків провідних дослідників та інші відомості.

Складіть термінологічний словник за однією із тем загальним обсягом 30 термінів. Рекомендований принцип організації словникових статей – алфавітний.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС ЛІТЕРАТУРИ З «СОЦІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МІСТОБУДУВАННЯ»

Бібліографічний опис літератури з курсу «Соціологічні основи містобудування» – науковий опис і систематизація творів друку та писемності, їх виявлення та відбір, складання переліків, покажчиків та інформаційних видань; збір та формування відповідного списку літератури про існуючі монографії, дисертації, автореферати дисертацій, статті та інші джерела, присвячені окремій проблемі або персоні.

Бібліографічний опис літератури здійснюється за індивідуальним завданням викладача. Він може здійснюватися за відповідною тематикою, персоналією тощо. Загальний обсяг повинен складати понад 50 джерел.

Надаємо деякі Інтернет-ресурси, які можна використовувати при складанні бібліографічного опису літератури з окремих проблем курсу «Соціологічні основи містобудування».

ЕЛЕКТРОННІ АДРЕСИ ПРОВІДНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

Національна бібліотека

www.nbuv.gov.ua

України ім. В.І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

www.nplu.kiev.ua

Одеська державна наукова бібліотека

www.ogub.odessa.ua

Вінницька обласна УНБ (ОУНБ)

www.library.vinnitsa.com

Волинська державна ОУНБ ім. Олени Пчілки	www.ounb.lutsk.ua
Дніпро ОУНБ	www.libr.dp.ua
Івано-Франківська державна ОУНБ	www.iflib.iatp.org.ua
Кропивницька ОУНБ ім. Д. Чижевського	www.library.kr.ua
Миколаївська ОУНБ ім. О. Гмирева	www.reglibrary.mk.ua
Одеська ОУНБ ім. М. Грушевського	www.bib.way.od.ua
Полтавська ОУНБ ім. І.П. Котляревського	www.library.poltava.ua
Рівненська ОУНБ	www.libr.rv.ua
Сумська ОУНБ	www.sumylib.iatp.org.ua
Тернопільська ОУНБ	www.libraryte.ua
Харківська ОУНБ	www.library.kharkov.ua
Херсонська ОУНБ ім. О. Гончара	www.lib.kherson.ua
Хмельницька ОУНБ	www.ounb.km.ua
Черкаська ОУНБ ім. Т. Шевченка	www.library.ck.ua
Чернігівська ОУНБ ім. М. Івасюка	www.hosted.sacura.net/library/
Чернігівська ОУНБ ім. В.Г. Короленка	www.librkor.cg.ukrtel.ua
Публічна бібліотека ім. Лесі Українки м. Києва	www.lucl.kiev.ua
Закарпатська ОУНБ	www.biblioteka.uz.ua

Більш докладний каталог бібліотек України в електронному просторі можна знайти за адресою: <http://www.ukrlibworld.kiev.ua> Пошук інших електронних каталогів або бібліотечних ресурсів можна здійснити за адресою: <http://www.bi-resourse.kharkiv.edu>

Розгорнутий пошук інформації з англomовних електронних ресурсів можна здійснити, зайшовши на сайт Британської бібліотеки – <http://www.bl.uk> або на її онлайнвий бібліографічний каталог відкритого доступу OPAC 97 – <http://www.opac97.bl.uk>, де розміщено бібліографічний опис друкованих творів, виданих майже на всіх європейських мовах переважно з 1975 р. (але в базах даних є записи більш раннього періоду).

Допоможе під час складання бібліографічного опису англomовних видань сайт бібліотеки Конгресу США – <http://lcweb.loc.gov>, система її бібліографічних каталогів – <http://lcweb.loc.gov/catalog>, а також її новий онлайнвий бібліографічний каталог відкритого доступу – <http://catalog.loc.gov>

ЛЕКЦІЇ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 КЛАСИЧНА ТЕОРІЯ ЗАХІДНОЇ СОЦІОЛОГІЇ МІСТОБУДУВАННЯ

ТЕМА 1 ТЕОРІЯ МІСТА В СТРУКТУРІ ЗАГАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Проблема дефініції «місто», підстави визначення міста.

Незважаючи на пильний інтерес дослідників до проблематики міста, саме поняття «місто» дотепер не належить до числа точних наукових термінів. Вивчення проблем життя міста в рамках дослідницького підходу має не довгу історію. На Заході перші основні публікації з проблем генезису та розвитку міст з'явилися на рубежі XIX–XX ст. Німецький географ і етнограф Ф. Ратцель, визначаючи рамки географії людини, назвав містом «довгостроковим скупченням людей і їх осель, що займає значний простір і розташоване в центрі великих комунікацій»¹. Це визначення доповнюється авторськими поясненнями, в яких він протиставляв сільські види діяльності, засновані на землеробстві та тваринництві, міським, що спираються на промисловість і торгівлю. Ратцель протиставляв також сільські індивідуальні, менш щільно розташовані житла, міським. Перші більш розосереджені, другі – більш концентровані. Крім того, вчений уточнював, що при числі жителів менше 2 тис, скупчення людей і осель втрачають міський характер. Таким чином, дослідження Ратцеля включає три елементи, які в тій чи іншій формі знаходяться в основі більшості наступних визначень міста:

- 1) специфічні види діяльності;
- 2) накопичення осель;
- 3) мінімальна межа чисельності населення.

Для побудови цілісного уявлення про дефініції, «місто» з точки зору соціологічної науки особливий інтерес представляє визначення М. Вебера: «Дефініції «міста» можуть бути найрізноманітнішими за своїм характером. Загальне для них усіх лише одне: те, що місто є замкнутим (у всякому разі, відносно) поселенням, «населений пункт», а не одне або кілька окремо розташованих жител. У містах (втім, не тільки в містах) будинки тісно – а сьогодні, як правило, стіна до стіни – прилягають один до одного. Зазвичай під словом «місто» мають на увазі, крім названого, ще одну чисто кількісну ознаку: місто – це велике поселення. Саму по собі цю ознаку не можна вважати неточною. З соціологічної точки зору ця ознака міста характеризує його як населений пункт, отже, поселення з тісно прилеглими один до одного будинками, є настільки великим, що в ньому відсутнє специфічне для суспільства сусідів особисте знайомство один з одним»². На це визначення досить часто посилаються дослідники проблеми міста.

¹ Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землеведение / Ф. Ратцель ; в 2-х томах. – СПб : АО «Брокгаузъ-Ефронъ» ; пер. под ред. В. Агафонова. – Т. I. – 1905. – 737 с.

² Вебер М. Город. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – С. 20.

Однак не затребуваним виявилось більш важливе визначення, яке М. Вебер обґрунтовує у своїй роботі «Місто», доводячи, що місто сприяє розвитку індивідуальних рис особистості і є, таким чином, інструментом історичних змін. Історично склалося так, що саме місто опинилося місцем накопичення і передачі інформації, з самого моменту свого виникнення, виконуючи найважливіші функції в організації і розвитку суспільства в цілому. Саме місто, в силу своєї специфіки, здатне здійснити на кількісному рівні різку зміну параметрів траєкторії розвитку, названу переходом від одного стану системи до іншого.

Класифікувати концепт «міста» можна по двох вимірах: з точки зору мови (лінгвістики) і з точки зору культури. Почати необхідно з того, як даний концепт представлений в словникових статтях.

Місто, згідно словниковим визначенням, «великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торгівельний і культурний центр», «населене місце, огорожене і укріплене стіною»³. У значенні – «огорожа, кріпосна стіна, лінія укріплень» – слово місто було відомо з XIII ст.

В. І. Даль дає таке визначення: «Місто, огорожа біля житла, населення / фортеця, укріплене місце всередині селища. Кремль / населене місце, визнане за місто, якому уряд дав міське управління. Місто вживається також у значенні всього суспільства або всіх обивателів міста»⁴. Торгово-промислове місто складалося з декількох з'єднаних укріплень. Основою міста служило центральне внутрішнє зміцнення, яке складалося звичайно із замкнутої кам'яної стіни; це зміцнення носило назву денного граду або дитинця (рис. 1). Кожне таке внутрішнє місто називалося ще кромом. Дитинець будувався звичайно на розі, утвореному злиттям двох річок.

Поселення, яке виникло за стінами дитинця, в XII–XIII ст. називалося местом – слово, споріднене з українським і польським словом, що означає місто. В Північній Русі це поселення отримало назву посад. Посад оточений огорожею, яка складалася із дерев'яної стіни або земляного валу. Як стіна, так і вал, оперізувалися ровом із зовнішньої сторони. Це зовнішнє місто називалося окільним або острогом.

Давньоруське *дитинець*, *кром* відповідає германському *burg* і пов'язане з поняттям *бюргерство*. Навколо міст, ззовні, безпосередньо прилягаючи до них, виникали *слободи*, від того ж кореня, що й російське *свобода*. Слово «місто» (грец. *polis*, лат. *civitas*, *urbs*) позначало спочатку співтовариство вільних, рівноправних людей, що володіли землею, з підвладної їм областю, а також сам міський центр, який об'єднує городян.

³ Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.] ; ред. : П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. – Київ : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2 : Г-Ж ; – 1971. – 550 с.

⁴ Даль Владимир: Толковый словарь живого великорусского... / Владимир Даль ; в 4 т. – 1994 г. – М. : Терра. – С. 939.

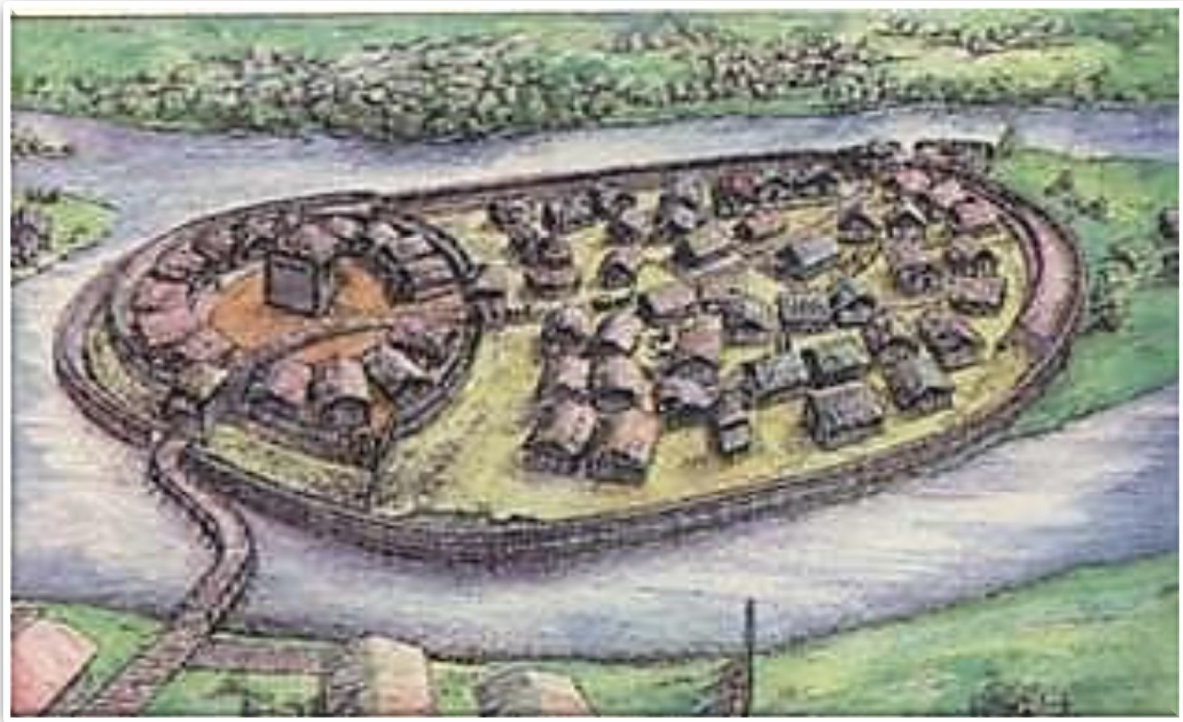

Рисунок 1 – Слов'янське місто

Міста виникали навколо видатних святилищ, монастирів, замків, священних місць, місць паломництва, пам'ятників культури, великих фабрик, копалень, укріплених військових таборів і фортець, морських і річкових перетинів, торгових перехрестях, пагорбах, зручних гаванях, на крутих берегах річки і т. п. При Авраамі первосвященик Малхіседек на скелі спорудив ковчег Завіту (намет-скриню зі священними дарами, жертвним столом і семисвічник) в місті Салем, який завдяки Малхіседеху став називатися Єрусалимом (місто Бога). Місце заснування входило в назву міста як його складова частина або слугувало позначенням історичного ядра міста.

Проблема дефініції міста в культурі

Перші згадки про місто відносяться до IV–III тисячоліття до н. е. Найбільш відомі стародавні торговельні, ремісничі центри: в Месопотамії – Ур, Вавилон; в Єгипті – Мемфіс, Фіви; в Індії – Мохенджо-Даро, Хараппа; в Греції – Спарта, Афіни. У Месопотамії, розташованій в долині Тигру і Євфрату, перші справжні міста з'явилися в середині IV тисячоліття до н. е. На чолі міста стояв або верховний жрець головного міського храму, або ватажок міського ополчення. В XI–XII ст. найбільші міста Європи – Венеція, Флоренція, Рим, Париж, Лондон, Кельн, Новгород і ін.

Перші постійні селища міського типу, зокрема всесвітньо відомий Єрихон, Чатал-Хуюк відносяться до VIII–VII тисячоліття до н. е. (рис. 2).

Однак справжній початок урбанізації сьогодні датується IV тисячоліттям до н. е. Саме тоді з'явилися перші «мегаполіси», що налічують більше 10 тис. осіб – Ерех і Ерідун в Месопотамії. За Месопотамією в еру урбанізації вступив Стародавній Єгипет. Однак загального торжества міського способу життя в ту

далеку епоху не відбулося. Міста затверджувалися в структурі суспільства з великими труднощами. Вони піднімалися і гинули, а разом з ними гинули цілі пласти культури. Протягом довгих тисячоліть міське населення не перевищувало 3 % населення світу. Тільки в Римській імперії воно перевершило 10 %. Знадобилося 5,6 тис. років для того, щоб людство знову збільшилося в 10 разів – з 50 млн в 4 000 р. до н. е. до 500 млн до 1650 р.

Рисунок 2 – Модель Чатал-Хююк з музею у Веймарі

Виникнення міст відносять до епохи переходу від первісно-общинного ладу до рабовласницького, історики і археологи визначають вік перших міст більш ніж в 4 тисячі років (Месопотамія, Кгіпег, Індія, Китай). Столиці існуючих на той час держав (Вавилон, Ніневія, Мемфіс і ін.) в період своєї могутності налічували від 100 до 200 тис. жителів. У греко-римську епоху Рим мав уже до 700 тис. жителів, пізніше такого ж розміру досяг Константинополь.

Давньоруські літописи свідчать про існування в Київській Русі в X столітті 25 міст, в XI – 89, в XII – 224, до 1237 році – 271 (в тодішньому розумінні міста). Якщо взяти період Середньовіччя (приблизно X–XV століття), то географічні точки створення і подальшого розвитку міст визначалися наступними факторами:

- *гора* (*Berg, burg, borg*, вишгород) — Кенігсберг, Страсбург, Гетеборг, Градчани, Кремль, Дитинець – все будувалося на малодоступній височині, що забезпечувало безпеку, хоча і в умовах скупченості;
- *город* (англійське *town* – огорожа, грецьке *choros* – жердина, давньоіндійське *grhas* – будинок, авестійське – дегебо – печера). У походженні цього терміна зафіксовано ту обставину, що місто – це, насамперед, захищене або

обгороджене місце;

- *поліс (Міннеаполіс)*: тут, як і в разі міста – города – печери, приховано два сенси. З одного боку, в полісі проявляються грецькі полі – багато (звідси – політика або політія), а з іншого – тут приховано давньоіндійське «рйй» – насипати вал.

Місто довгий час ототожнювалося з державою і цивілізацією, розглядаючи всю решту території або як ту, що годує місто, або як ворожу (Рим воював з усім світом, але годувався Лацією, Карфаген жив в світі і торгівлі з усім світом, але ворогував з власним сільськогосподарським хінтерландом).

Нове місто (Newport, Neustadt, Newmarktplatz і т. п.), а по-українськи – посад, слобода, заріччя, поділ – розташовується, як правило, по інший бік річки, на низькому березі, на колишніх луках, пасовищах і городах, буквально вростаючи в них і серед них. Воно з'єднується зі старим містом містком або мостами, не втрачаючи з ним зв'язку, але вбирає в себе всю бурхливість капіталістичного міста, залишаючи старому класичному місту історичну цінність і культурну значимість. Образно кажучи, посад (порт) ситуативний, тимчасовий і метушливий, але робить гроші, кремль (Altstadt) вічний, незмінний, нерухомий, але поглинає капітали.

У пустельних і напівпустельних місцевостях міста виникали в оазисах, де сприятливі природні умови забезпечували концентрацію населення, в першу чергу землеробського. Оазиси з'єднувалися караванними шляхами і перетворювалися в комплексні центри – важливі торговельні пункти, центри ремесел, матеріальної і духовної культури. З'явившись, місто дало потужний імпульс для розвитку науки і культури, наукових і культурних, державних і політичних структур (згадаємо, наприклад, афінську академію, олександрійську бібліотеку і т. д.).

«Містами» в різні епохи і в різних країнах називали явища з дуже різним змістом і розбіжними ознаками, внаслідок чого сучасні урбаністи, або зовсім відмовляються від вирішення відповідної «дефініційної проблеми», або дають місту найрізноманітніші визначення.

В економічному сенсі місто, міське поселення – це перш за все населений пункт, не пов'язаний по переважному роду занять жителів з сільським господарством.

З економіко-географічної точки зору міста виступають місцями осередку промислового виробництва і циркуляції значних мас товарів, що визначає і розвиток в них транспортних функцій.

У соціальному сенсі місто – вид територіальної спільності людей (поряд з селом), що відрізняється високою щільністю розселення, інтенсивними соціальними контактами і гетерогенність складу.

У культурному сенсі місто – осередок духовного життя суспільства, постійно створює і споживає твори мистецтва і літератури, наукові теорії та розробки, освітні проекти, релігійні цінності і ритуали, а також повсякденні норми, традиції і звичаї.

Місто – населений пункт, жителі якого, як правило, зайняті не сільським господарством. Містом називається сконцентрована в одному місці, постійна

і відносно велика спільність людей, які не виробляють для себе продуктів харчування. Як правило, місто – це промисловий вузол і великий культурний центр.

Саме ці характеристики, в якості ключових, вказуються в туристичних путівниках, на спеціальних web-сайтах міст і в адміністративних довідниках.

Таким чином, дефініції міста можна згрупувати за такими ознаками: територіально – демографічними, політико-адміністративними, економічними, соціокультурними і соціокультурними.

Зупинимося на тому, що місто – це якісно нові форми об'єднання людей на базі громадських відносин. Відділення міста від села ґрунтується на змінах у виробництві і має власний зміст. Промислові види діяльності іншим чином пов'язані з природою, ніж сільське господарство. Природа не є безпосереднім предметом праці, а реміснича праця може існувати там, де є ринок. З процесом відділення міста від села пов'язано і поділ праці на матеріальну і духовну (фізичну і розумову). Місто більш автономне, має більше можливостей вибору місця виникнення, бо природні чинники чинять на нього менший вплив. Місто більш інтенсивно освоює територію, так як міське виробництво само створює передумови для свого функціонування. Воно концентрує виробничий процес на обмеженій території.

Однак місто – це не тільки нові види діяльності, а й якісно нові форми об'єднання людей не на основі кровних зв'язків, а на базі громадських відносин, тобто зв'язків, створених не природою, а самими людьми, суспільством. Місто стає формою подолання провідної ролі природи в розвитку людства, «елементом», створеним суспільством. У селі ж зберігається переважання природного початку. Освіта міста обумовлена еволюцією форм власності; виникають якісно нові форми зв'язку працівників із засобами виробництва, тобто з'являється працюючий власник – ремісник. Різні форми власності виступають важливим і обов'язковим фактором еволюції як самого виробництва, так і розселення людей. Один з головних принципів виникнення міст – створення економічних і промислових комплексів, розташованих поблизу транспортних вузлів і енергетичних джерел.

У міру розвитку міської культури можна судити про ступінь розвитку культури народу в цілому і окремих громадян. Якщо місто засмічене, неприбране, не впорядковане як середовище комунікативного спілкування представників різних верств, класів, національностей, воно не тільки не здатне регулювати соціальну дію великих мас людей, а й призводить до всіляких девіацій.

Звичайно, місто як поняття не існує в реальності, якщо мати на увазі, що наука вивчає те, що Платон називав світом ідей, що знаходяться поза емпіричного буття людини, тобто в сучасній інтерпретації – ідеальної сутності, законів розвитку природи і суспільства. Платон, наприклад, говорив про те, що ідеальне місто для нього існує в реальності – це те з міст, яке менше за все буде відрізнятися від зразкового, онтологічно закладеного в іншій, трансцендентальній реальності, що існує як ідея міста в світі абсолютних ідей. У поняттях відбивається сутнісна сторона конкретних емпіричних речей. З

точки зору Ф. Хайєка, наприклад, такі «речі», як «класи», «суспільства», «держави» – це поняття, які конструюються людьми. Насправді ж існують окремі індивіди, які володіють ідеями і цінностями, що діють на їх основі⁵. У цьому сенсі місто як феномен культури народжується, виходячи із значущості самої ідеї обгородження і соціальної організації простору.

Місто, як складний семіотичний механізм, генератор культури, може виконувати цю функцію лише тому, що являє собою сукупність текстів та кодів, які по-різному влаштовані і гетерогенних, що належать різним мовам і різним рівням. Саме принциповий семіотичний поліглотизм будь-кого робить його полем різноманітних і в інших умовах неможливих семіотичних колізій. Реалізуючи сутічку різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів, місто здійснює різноманітні гібридизації, перекодування, семіотичні переклади, які перетворюють його в потужний генератор нової інформації. Джерелом таких семіотичних колізій є не тільки синхронне положення різнорідних семіотичних утворень, а й діахронія: архітектурні споруди, міські обряди і церемонії, сам план міста, найменування вулиць і тисячі інших реліктів минулих епох виступають як кодові програми, постійно заново генеруючі тексти історичного минулого.

Місто – механізм, який постійно породжує своє минуле, що отримує можливість існувати з теперішнім ніби синхронно. В цьому відношенні місто, як і культура, – механізм, що протистоїть часу. Технократичний підхід до міста, на відміну від соціокультурного, призводить до руйнування міста як історично сформованого організму, бо техніка, на відміну від культури, «миттєва», в ній «працює» лише останній тимчасовий шар.

В теорії культури місто повинно бути представлене як певна культурна рефлексія, де людина усвідомлює себе в просторово-архітектурних формах, семантиці міст, вулиць, площ, храмів і т. д. Місто, як і будь-який соціальний організм, перш ніж виникнути в реальному соціальному просторі, проходить легітимізацію в сфері культури. Культура, виступаючи активним формотворчим фактором в соціумі, репрезентує цю ідею.

Таким чином, можна сказати, що ідея, поняття, образ, а в цілому – концепт міста, трансформуючись в результаті історичного розвитку, специфіки національної культури та менталітету людей, виступає активною формотворчою силою, окультурюючи соціальний і географічний простір.

З одного боку, концепт «місто» містить граничну абстрактність значення, бо в ньому «згасають» всі історичні і специфічні риси різних міст, а з іншого боку, його культурна насиченість, міфологізм і символічність дають можливість індивіду «перекласти» (переінтерпретувати) інваріантні риси міста в форму індивідуальної значимості.

⁵ Хайек, Фридрих Август фон. Познание, конкуренция и свобода / Фридрих Август фон Хайек ; антология сочинений : пер. с англ. сост., пер., предисл. С. Мальцева ; под общ. рук. К. Большаков. – СПб : Пневма, 1999. – 288 с.

ТЕМА 2 ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МІСТ

Конкретно-історичний матеріал дає дуже велику різноманітність обставин виникнення міст. Урбаністика як теоретична дисципліна прагнула до генералізації, тобто до побудови всеосяжної пояснювальної схеми виникнення міста. Особливо це характерне для соціології. Повною мірою це не вдалося, і проблема продовжує обговорюватися і зараз. В процесі численних дискусій виникли ряд теорій. Їх загальносоціологічною методологією є виділення соціальних функцій, яким надається містоутворювальне значення:

1. Природний центр територіальної інтеграції людей (господарсько-племінної, релігійної, національної) – етно-територіальна теорія.
2. Політико-адміністративний центр управління – теорія східного деспотизму, теорія міста-держави.
3. Опірний пункт, захисна споруда – бургова теорія.
4. Просторова форма розподілу праці – економічна теорія.
5. Функція інтеграції і комунікації – соціокультурна теорія. Розглянемо коротко кожну теорію.

Етнотериторіальна теорія. Будь-яке співтовариство має свій ареал проживання, який складається історично, спочатку на основі родових і господарських відносин. В міру ускладнення соціокультурних зв'язків з'являється центральне (сакральне, столичне) місце підвищеної концентрації опремечених соціальних норм і традицій. Таке місце є навіть у кочових народів. Так, наприклад, Мекка спочатку була місцем щорічних зустрічей представників кочових племен для обміну інформацією, а потім вона починає набувати характер торгового і релігійного центру (рис. 3).

Можна навести чимало прикладів, коли конкретне місто неодноразово руйнувалося, але знову і знову виникало на старому місці: дев'ять шарів Трої, прибережні міста Криму на місці давньогрецьких колоній; Кельн, Майнц – спадкоємці римського континуїтета; неодноразово відновлювалася Москва. Геоландшафтний фактор виникнення міст ще недостатньо вивчений, але теза про взаємозумовленості географічних і культурних особливостей території поставлений в урбаністиці розробляється, в тому числі і вітчизняними вченими.

Центри територій виконують функції:

- 1) територіальної інтеграції (адміністративного центру, столиці);
- 2) вузла шляхів сполучень («перехрестя доріг»).

На їх місці і виникають міста. Ареал проживання спільноти може змінюватися, і центр території зміщується. Центри території являють собою «накладення», інтерференцію природних і культурних параметрів середовища проживання. В ході історії ця інтерференція стає все більш складною, набуває індивідуального характеру. У кожного міста складається своя «доля».

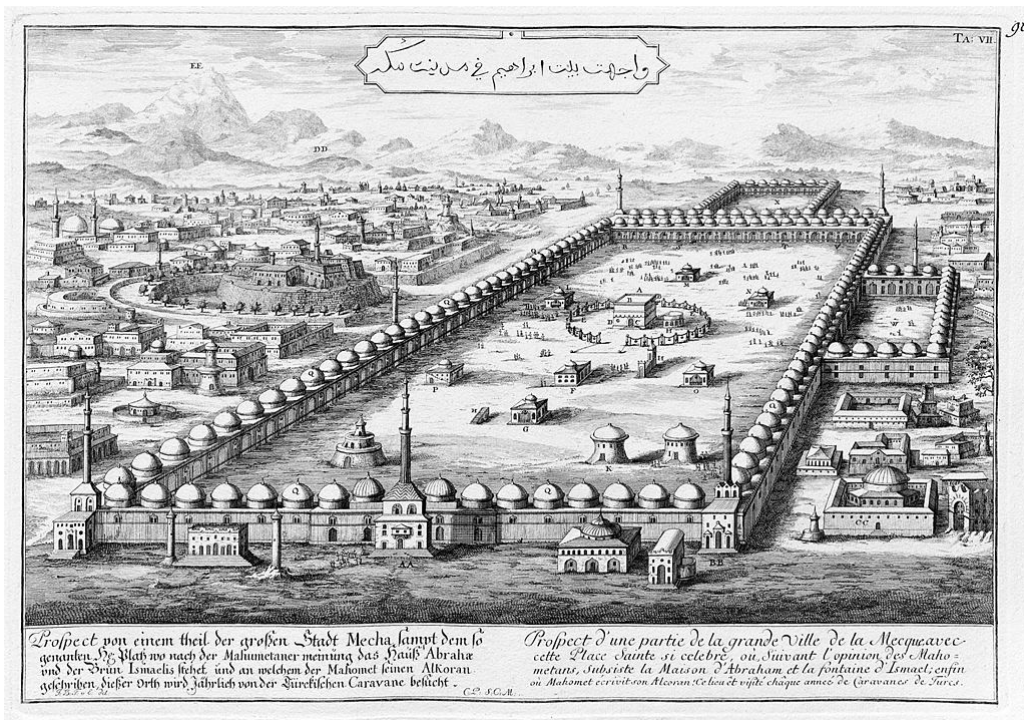

Рисунок 3 – Мекка (227 метрів над рівнем моря, у коридорі між пагорбами, який часто називають «западиною Мекки»)

Центральне місце не обов'язково розташовується в геометричному центрі спільноти, тим більше що контури ареалу проживання змінюються. Є роботи географів, які показують, що територія центрального місця володіє особливими географічними властивостями. Для виникнення міст має значення геоландшафтні особливості території, наприклад, на семи пагорбах розташований Рим і Київ (рис. 4).

Рисунок 4 – Київ. (рисунок 1651 года голландського живописця Абрахама ван Вестерфельда)

Міста давнини і раннього середньовіччя виконували, перш за все, функцію політико-адміністративного управління. Ця функція реалізовувалася в різних історико-географічних формах, найбільш відомими є: давньосхідна деспотія і античний поліс.

Теорія східного деспотизму. Місто-фортеця примітивних деспотій, назване так його дослідником К. Бюхер, є найдавнішим типом відомих нам міст. Це місто є не що інше, як військова резиденція деспотичного глави племені – його житло, а також знаряддя захисту і панування. Процес урбанізації проходив за загальним правилом: скільки деспотів, стільки і міст. Але найдавніші східні захищені поселення можна назвати містом досить умовно. Вони представляли собою широкий простір, обнесений стіною, в межах якого є резиденція деспота, обнесена новою стіною. У центрі міста розташовувався Зиккурат (рис. 5). На території всього захищеного простору розташовані розкидані групи палаців вельмож і будинків з садибами, ріллею, фініковими садами. Розміри їх справді колосальні, хоча і можна допустити, що перші літописці, легенди і пізніші мандрівники дещо перебільшують. За Геродотом, наприклад, Вавилон мав у окружності 480 стадій, тобто 88 кілометрів; згідно пророком Іоною, Ніневія була протяжністю в три дні шляху, а за розповіддю Аристотеля, коли Вавилон був взятий, то частина його населення дізналася про те тільки через три дні.

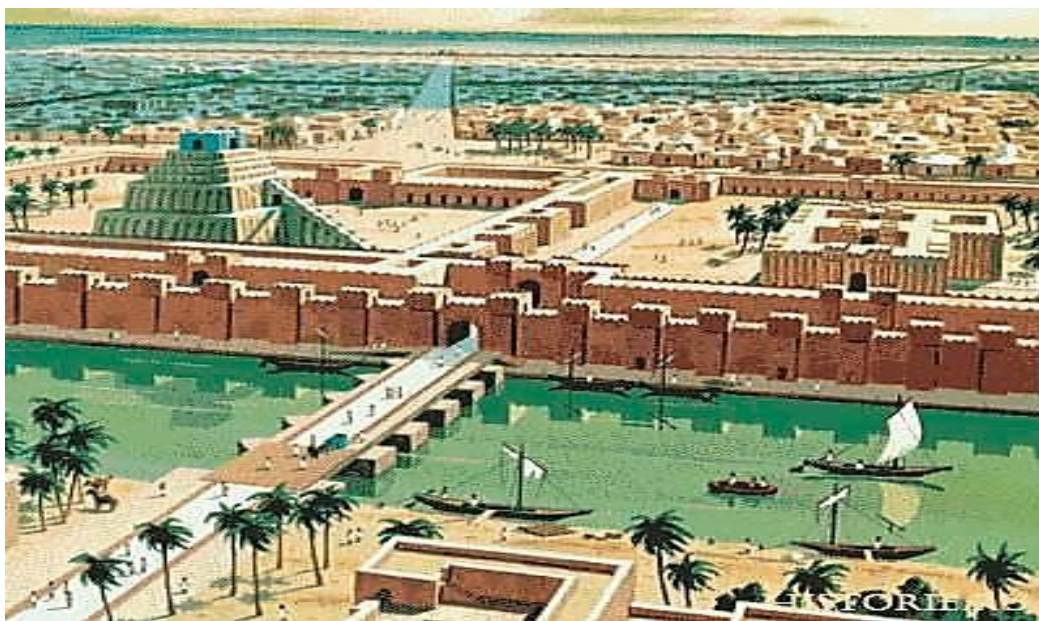

Рисунок 5 – Реконструкція Давнього Вавилону

Однак ці міста не мали нічого спільного з нашими сучасними містами-гігантами. Вони представляли собою, по суті, цілі найпростіші держави, обнесені стінами, і були своєрідним поєднанням міста і села. Те ж саме представляли собою «міста» давньоіндійських громад, на кшталт Калькутти, являють собою групи сіл, що мають в «місті» загальне пасовище, або ж обнесені стінами «міста» Середньої Азії з їх ріллею і великими загонами для худоби, які служили місцем порятунку і харчування людей у випадках ворожої облоги (рис. 6).

Рисунок 6 – Реконструкція міста Давнього світу

Найбільш вражаюча «огорожа» давнини – Велика китайська стіна. Всі культурні досягнення цих центрів були, перш за все, підпорядковані зміцненню деспотичного правління. Соціальна структура таких «міст» була досить однорідна, точніше, соціальні відмінності (крім владного) були несуттєві. Управління здійснювалося в основному силовими методами. В міру ускладнення життєдіяльності та управління з'являється писемність і зачатки законодавства.

Теорія міста-держави. Другим, за часом виникнення, основним типом міського ладу є, безсумнівно, «місто-держава» античного світу (по давньогрецькому є *πολις*, по латині – «*civitas*», по-німецьки – *Stadtstaat*, по-англійськи – *citystate*). Він був, перш за все, військово-адміністративним, політичним і юридичним центром. Міста античності, будучи економічними паразитами, оточують сільську місцевість, займаються переважно війною і політикою, вирішуючи за «село» всі питання, не питаючи і не рахуючись з ним. Домінування управлінської функції накладало відбиток на життя і духовну атмосферу міста-держави. Соціальна структура, побут, спосіб життя і навіть зовнішній вигляд античних «полісів» мав дуже мало спільного з центрами східних деспотій. Міста античності можна уявити як єдиний управлінський апарат – «муніципальний». В Афінах, як і в багатьох інших давньогрецьких полісах агора, як ринкова площа, виникла біля головного центру поклоніння язичницьким божествам. У древніх Афінах таким центром був Акрополь – монументальне храмова споруда, що піднімається над усім містом (рис. 7).

Рисунок 7 – Афі́нський акрополь і агора

Міста античності можна уявити як єдиний управлінський апарат – «муніципальний». Римська імперія виявилася в кінці кінців величезною федерацією муніципалів, урбанізованих та тих областей, в яких раніше не було міст. Муніципально-громадська форма управління і самоврядування, вперше зародилася в місті-державі греків та римлян, зробила дуже великий вплив на становлення західної цивілізації. Історики спочатку вважали, що міський соціальний устрій Європи був прямим продовженням римського континуїтету, розглядали «римське право» як фундаментальну основу західної культури (рис. 8.). Тепер процес урбанізації видається більш складним, але Рим, як першоджерело державних систем правотворчості, і муніципальної системи управління, залишається для сучасної урбаністики надзвичайно цікавим об'єктом вивчення.

Бургова теорія. З її точки зору, генетична функція міста – оборонна. Коротко і схематично її логіка виглядає наступним чином.

Серед германо-романського світу, на початку середніх століть, не існувало соціальної безпеки: пересування племен, військові напади, розбої, грабежі були хронічними явищами. При таких умовах феодалні власники для захисту своїх земель і будівель споруджували укріплені замки, в сусідстві яких охоче селилися хлібороби і ремісники, що шукали зовнішньої безпеки. Так виникали поступово навколо замку все більш людні поселення, і найбільші з них, в свою чергу, часто зміцнювалися, тобто обносилися стінами, ровами, частоколами. Ці поселення з часом перетворилися в військову громаду з певними правами і обов'язками. Усі вхідні в цей союз селища були зобов'язані піклуватися про підтримку укріплень городища, а в разі війни захищати їх зі зброєю в руках. За це вони користувалися правом, в разі небезпеки, ховатися за

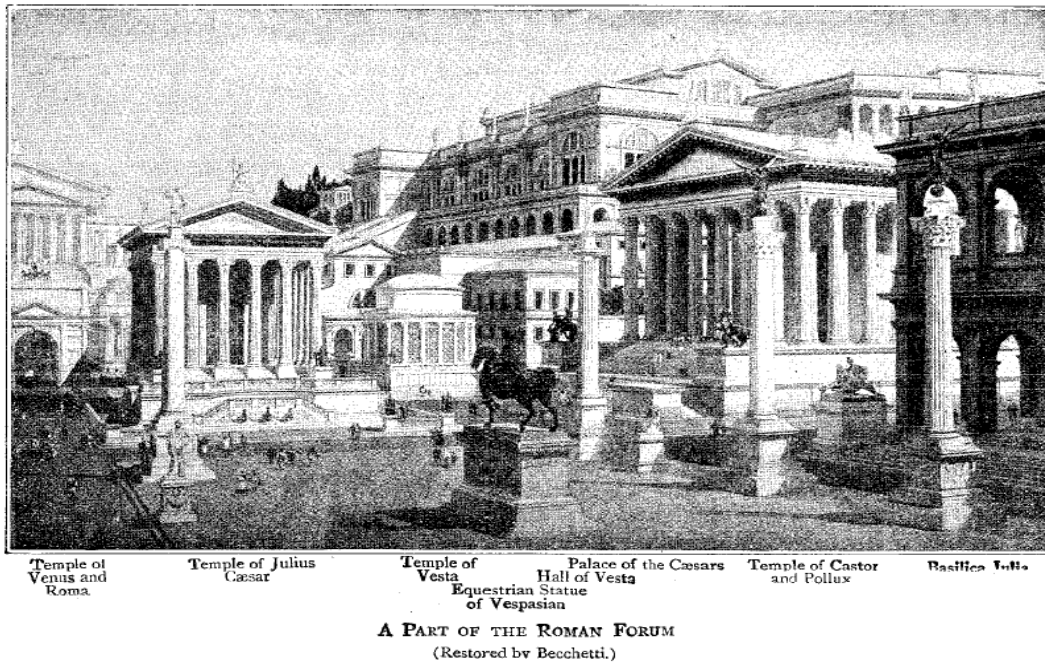

Рисунок 8 – Реконструкція частини Форуму (1921р.)

стінами Бурга, разом з сім'ями і всім рухомим майном. Це право носило назву «Burgrecht», а той, хто користувався ним, називався Burger (посадським). Це право поступово еволюціонувало в бік буржуазного права.

theuthunico iure, id est iure magdeburgensi) – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування в Центральній Європі у часи Середньовіччя.

Рисунок 9 – Ратуша Магдебурга

До X століття містами переважно володіє світський сеньйор (граф чи князь), а далі влада над містами поступово переходить (особливо в Німеччині і

Італії) до церкви, яка керує ними за допомогою цілого ряду посадових осіб: *praefectus urbis*, *advocatus*, *monetae*, *magister*. Поступово посилюється боротьба міст за вільне самоврядування. Вона все більше набуває ідеолого-світоглядний, антиклерикальний характер і в ході «комунальної революції» міста одночасно отримують незалежність, підривають основи феодального ладу і формують правові основи капіталізму.

Бургова теорія виходить з розуміння міста спочатку як оборонного, а потім – як політико-юридичного явища: та ж захисна функція, але вже не силовими, а правовими засобами. Формується магдебурзьке право (рис. 10). Його сучасні прихильники вважають, що міське право – одне з елементів міської ментальності – було однією з умов формування західної цивілізації (Ж. Ле Гофф, Ф. Бродель).

Рисунок 10 – Колона магдебурзького права в Києві (пам'ятник)

Однак є безліч історичних фактів, які не вписуються в цю теорію. По-перше, існувало багато дуже різних міст, які не мали укріплень: єпископські міста Німеччини і Англії, де авторитет культу служив достатнім забезпеченням соціальної безпеки; ряд таких великих міст, як Кельн і Мюнстер, міста Ганзейського союзу. По-друге, ще набагато важливіший, факт обнесення села

стінами або споруди «Бурга» ще зовсім не передувало освіти міста та міського ладу: місто виникло пізніше, слідом за економічним і соціальним розвитком поселення. Відомо, що в середні століття Західна Європа була покрита цілою мережею феодальних замків і укріплень, однак тільки навколо невеликого відсотка виникали міста. Фортеця сама по собі ще не визначає виникнення міста, а лише сприяла накопиченню людей в певному місці, їх постійного проживання, занять ремеслами і торгівлею.

Економічна теорія. З точки зору цієї теорії, фундаментальною підставою виникнення і магістральним шляхом розвитку урбанізації та капіталізму є диференціація праці. Це, мабуть, найбільш поширена точка зору, в тому числі і в соціології (починаючи з К. Маркса і Е. Дюркгейма). Основним фактором диференціації праці є розвиток техніки і зміна на цій основі методів виробництва, з наступною зміною всіх інших сторін життя. Технічний фактор детермінації соціальних відносин більш детально буде розглянуто далі. Тут необхідно звернути увагу на виробничу (на відміну від сільськогосподарської) функцію міста. Ремісниче, а потім промислове виробництво призводить до переходу від екстенсивного до інтенсивного господарювання, що в свою чергу призводить до появи додаткового продукту і ринку, на місце сезонного обміну, який в сільській місцевості був завжди (рис. 11). Економічним атрибутом міста є виробництво.

Рисунок 11 – Торгова площа в Харкові та пам'ятник на честь заснування міста (кінець XIX ст.)

Соціокультурна теорія

Поступова зміна і ускладнення соціальної структури (дифузія родоплемінних структур, розпад патріархальної і поява нуклеарної сім'ї, плюралізація обшинних форм господарювання, поява виробничих колективів і політичних спільнот та ін.), А також накопичення культурних зразків і моделей поведінки актуалізують вироблення нових форм і механізмів соціокультурної

інтеграції. Змінюється також структура і засоби комунікації. Ці соціокультурні зміни з'являються в новому (на відміну від традиційного) просторі взаємодії – міському просторі. Місто являло собою предметно-територіальну форму інтеграції нових соціальних структур і комунікативний простір нового типу, характерними рисами якого були:

- 1) соціокультурна гетерогенність,
- 2) інтенція на різноманітність і інновацію,
- 3) поява особистісного виміру простору.

Типологія міст

Варто розглянути також класичну модель функціональної типології (поза сумнівом, теоретично спрощену), яка відносить кожне місто до деякого абстрактного типу: центр нафтохімії, центр машинобудування, місто-порт, адміністративний центр, культурний центр, туристичний центр і т. д. Така класифікація, була досить популярною в довоєнній урбаністиці, зрозуміло дещо примітивна, проте, вона дозволяє висловити деякі **функціональні доміанти**, характерні для багатьох середніх і деякої частини великих міст. В її основі лежить ще більш спрощена схема, вперше запропонована для економічного аналізу А. Фішером (1934) і згодом уточнена К. Кларком (1940).

За вихідної типології Фішера виділяються **три сектори економіки**. До первинного сектору відноситься діяльність, пов'язана з отриманням первинних ресурсів, що асоціюються з факторами виробництва типу «земля» (сільське і лісове господарство, рибальство, гірничодобувна промисловість). До вторинного сектору відносяться галузі обробної промисловості. Третинний сектор охоплює сферу послуг (які Фішер відносив до «нематеріальних» благ). Фактично цей сектор був виділений за залишковим принципом, що характерний і для підходу Кларка.

З огляду на деяку схожість виробничих операцій, істотні при вивченні функціонування міст, Кларк запропонував включити в третинний сектор також будівництво і деякі види ремісничої діяльності (наприклад, булочні, швейні ательє і ремонт взуття). Подібний опис економіки, при всьому йому огрубінні, в цілому відповідав епосові індустріальної цивілізації, породженої промисловою революцією.

З позицій сучасного суспільства технологічні процеси тієї епохи представляються ще недостатньо розвиненими, відмінності між виробництвом товарів і послуг досить чітко виражені. Подібний підхід був прийнятним для дослідження систем міст розвинених країн ще на початку 60-х років, місто поставало як особливе місце розміщення підприємств третинного сектора. Типологія галузей цієї сфери дозволяла визначити ієрархію міст, орієнтуючись на домінуючі в них види послуг.

Далі слід зазначити, що технологічна і організаційна революція, що породила постіндустріальне суспільство, привела і до суттєвого розмивання меж між вторинним і третинним секторами. Сталося виділення особливого виду послуг, які по суті є проміжними факторами виробництва, такими як

фінансове обслуговування підприємств, дослідження і оформлення патентів, організація праці, реклама, управління людськими ресурсами. Вони стають необхідними компонентами в виробничих матеріальних перетвореннях вторинного сектора міста. У той же час за типом діяльності вони все ж ближче до таких традиційних галузей третинного сектору, які орієнтовані на обслуговування городян (торгівля, освіта, медицина). Деякі з цих послуг надаються підприємствам тими ж фірмами, які одночасно надають подібні послуги і населенню (банки, адвокатські контори і т. п.).

В існуючій системі статистичної звітності ці групи галузей продовжують відносити до третинного сектору, однак при вивченні функцій міст багато авторів вважають за краще виділяти їх в особливий четвертинний сектор, до якого відносять фінансове і юридичне обслуговування, інформаційні послуги, специфічну групу послуг для бізнесу і т. д. Деякі навіть йдуть далі і пропонують виділити в особливий п'ятирічний сектор послуг для населення, які потребують особливо високого рівня кваліфікації персоналу (освіта, медицина, адміністративне обслуговування і т. п.).

В сучасних умовах відбувається ускладнення суспільного життя і виробничих процесів в сучасних мегаполісах, це супроводжується подальшою спеціалізацією діяльності. Цьому ускладненню економічного життя відповідає наростаюча спеціалізація урбанізованих територій, як в масштабах систем міст, так і в межах самого міста. Виділяються найбільш престижні, що забезпечують найбільш високий питомий дохід (в розрахунку на одиницю площі міської землі) види діяльності, які стосуються переважно четвертинного сектору та до пов'язаних з обслуговуванням його персоналу, найбільш престижним видам послуг. Вони захоплюють стратегічно важливі найбільші міста (перш за все ті, що мають міжнародне значення).

На території цих міст такі послуги, в свою чергу, захоплюють центральні зони або породжують дуже престижні спеціалізовані компактні зони в їх передмістях. У свою чергу традиційні види виробництва вторинного і частково третинного сектору, орієнтовані на більш екстенсивні форми землекористування (промислові підприємства, склади, залізничні вантажні термінали і т. п.) виявляються відкинутими в міста другого ешелону, або в далекі приміські зони мегаполісів. Ця відцентрова тенденція дезіндустріалізації (витіснення традиційних галузей) змінює функціональну орієнтацію міст і відповідно розподіл спеціальностей на ринку праці, що породжує потоки міграції. У містах виникають проблеми перенавчання робочої сили. Всі ці зміни різко змінюють ситуацію в сфері зайнятості, що пояснює істотну зацікавленість міської влади у визначенні перспективного функціонального профілю міста. Зокрема, це досить важливо для великих промислових міст України.

Існує безліч варіантів типології міст відповідно до його політичних, економічних, соціальних характеристик, вироблених історичною наукою при зверненні до вивчення, перш за все, європейської цивілізації. Огляд подібних типологій пропонує Ф. Бродель, вказуючи, що найбільш поширені три підходи в класифікації міст: політичний, економічний і соціальний.

В рамках політичного підходу прийнято виділяти міста – столиці,

фортеці, адміністративні центри в повному розумінні цього слова.

В рамках економічного підходу виділяють міста-порти, центри караванної торгівлі, торгові міста, промислові міста, фінансові центри.

Соціальний підхід передбачає складання переліку міст-рантьє, церковних, князівських резиденцій, ремісничих центрів.

Ухвалення подібної типології означає для дослідника прийняття ряду добре знайомих категорій, що поділяються на субкатегорії, які «готові дати відсіч будь-якого роду місцевими варіаціями».

Класифікація такого роду, на думку Ф. Броделя, має свої переваги не стільки для вивчення проблеми міста, взятої в цілому, скільки для вивчення тієї чи іншої економічної системи, чітко обмеженою в часі і в просторі. Навпаки, «деякі відмінності, більш загальні і розглядаються в контексті минулої еволюції, надають нам можливість класифікації, більш поширеної», тобто в більшій мірі враховує специфічні і типові риси міської культури.

Ф. Бродель пропонує свою класифікацію міст, в основі якої виявлення трьох основних типів міст, відомих в історії Заходу.

Це, по-перше, міста відкриті, що не відрізняються від своєї округи і навіть змішані з нею, тобто ті, що передбачають можливість регулярної взаємодії між периферією міста і його сільського оточення при фактичній відсутності кордонів.

По-друге, це міста, замкнені в собі, «закриті в самому точному значенні цього слова, стіни яких в набагато більшій ступені визначали кордони суті, ніж володіння»⁶.

І, нарешті, це міста, які знаходяться під опікою, що передбачає реалізацію всіх відомих в історії форм підпорядкування державі.

При цьому, динаміка міських цивілізацій наочно демонструє, що відкриті міста передують замкненим, а ті, в свою чергу передують містам, які знаходяться під опікою, тобто останні – це об'єктивно найрозвиненіша форма існування міста, відповідна, як правило, високого рівня розвитку цивілізації.

Відкриті міста характеризуються слабким розвитком «індустрії», в них практично ще не виділене ремісниче виробництво, погано організована власна територія міста; відкрите місто ще слабо виділене з сільського середовища.

Закрите місто, це, звичайно, місто середньовічне, з його фортечними стінами, в більшій мірі, ніж село, гарантує людині особисту свободу і незалежність. Таке місто усвідомлює власну винятковість, отже, тут вже можна вести мову про ситуацію диференційованої міському середовищу, особливий менталітет городянина, способах конституювання образу міста. Важливий і той факт, що закритість передбачає виражену опозицію міста навколишньому сільському та природному середовищу, а, крім того, актуалізує протистояння (навіть ворожість) громадянської меншини міста (уродженців або старожилів) новоприбулим сільським жителям.

⁶ Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель ; предисл. – М. Эмара ; [пер. с фр.]. – М. : Издательство «Весь мир», 2008. – С. 452.

Міста ж знаходяться під опікою центральної влади – є перші міста сучасного типу, що свідчать в першу чергу про силу держави або влади. Скрізь на шляху зміцнення державної могутності, міста поступово втрачають свій колишній статус, стаючи елементом державної системи.

Типологія Броделя, на наш погляд, відображає історичну динаміку розвитку міст, що дозволяє з достатньою підставою не погодитися з поширеною точкою зору, відповідно до якої багатьом радянським містам відмовляли в цьому статусі лише на підставі того, що вони засновані волею центральної влади і розвиток їх залежить більшою мірою від цієї влади.

Цікава в контексті нашого дослідження типологія міст М. Вебера, побудована на підставі наступних параметрів:

- домінуючого роду діяльності (відповідно до чого виділяються міста: торгівлі і ремісничі);
- характеру і більшою частку доходів (міста споживачів, виробників, промислові);
- географічного положення (приморський, континентальний);
- типу культури (західної, східної, азіатської);
- періоду існування (античного, середньовічного)
- станової ієрархії (княжа, плебейська)

Веберовська типологія не так відбиває універсальну динаміку розвитку міст, скільки акцентує увагу на різних аспектах міської культури і факторах, що її формують і визначають її подальший розвиток.

Цікавою видається в контексті нашої теми типологія міст, запропонована Ю. Лотманом, відповідно до якої місто, як замкнутий простір, може перебувати в «двоєкому відношенні до навколишньої його землі: він може бути не тільки ізоморфний державі, але й уособлювати її, бути в деякому ідеальному сенсі, але він може бути і його антитезою».

Коли місто представляється ідеалізованою моделлю всесвіту, воно, як правило, подумки (часто і реально) поміщується в центр землі, розглядається як втілення цієї землі, виступаючи і як прообраз небесного граду і як святиня для навколишніх земель. Ю. Лотман відзначав, що подібні, названі ним «концентричними», структури тяжіють до замкнутості, виділення з оточення, яке оцінюється як вороже. Концентричне положення міста в семіотичному просторі пов'язується з образом міста на горі, «таке місто виступає як посередник між небом і землею, навколо нього концентруються міфи генетичного плану (в основі його беруть участь боги), він має початок, але не має кінця – це «вічне Місто».

Однак місто може перебувати за межами по відношенню до Землею, на краю культурного простору, на березі моря, в гирлі річки (ексцентричне місто), тяжіти до відкритості та культурних контактів. «Тут актуалізується не антитеза земля / небо, а опозиція штучне / природне. Це місто, створене всупереч Природі і знаходиться в боротьбі з нею, що дає двоєку можливість інтерпретації міста: як перемоги розуму над стихіями, з одного боку і як збоченості природного порядку, з іншого. Навколо імені такого міста будуть

концентруватися есхатологічні міфи, передбачення загибелі, ідея приреченості і торжества стихій буде невіддільна від цього циклу міської міфології»⁷. Так само в ідеї приреченого міста закладено уявлення про вічну боротьбу стихії і культури (в Петербурзі – каменю (культурного початку) і води (природного)).

Характеризуючи специфіку ідеального штучного міста, створеного в якості реалізації раціоналістичної утопії, Ю. Лотман підкреслював визначну рису такого міста – принципова відсутність історії, оскільки розумність «регулярної держави» означало заперечення історично сформованих структур. Це мало на увазі будівництво міста на новому місці, і, відповідно, руйнування всього «старого», якщо воно тут знаходилося.

Однак наявність історії розглядалося дослідником як неодмінна умова, за якої працює семіотична система: «Місто як складний семіотичний механізм, генератор культури, може виконувати цю функцію лише тому, що являє собою котел текстів та кодів, різноприскорених і гетерогенних, що належать різним мовам і різним рівням. Саме принциповий семіотичний поліглотизм робить його полем різноманітних і в інших умовах неможливих семіотичних колізій. Реалізуючи стикування різних національних, соціальних, стильових кодів і текстів, місто здійснює різноманітні гібридизації, перекодування, семіотичні переклади, які перетворюють його в потужний генератор нової інформації. Джерелом таких семіотичних колізій є не тільки синхронне співрозміщення різнорідних семіотичних утворень, а й діахронія – архітектурні споруди, міські обряди і церемонії, сам план міста, найменування вулиць і тисячі інших реліктів минулих епох виступають як кодові програми, постійно заново генеруючі тексти історичного минулого. Місто – механізм, який постійно породжує своє минуле, яке отримує можливість належати до цього синхронно. В цьому відношенні місто, як і культура – механізм, що протистоїть часу». Якщо місто позбавлене семіотичних резервів, це призводить до зростання міфології, поза якою виявляється неможлива його історія.

Головним критерієм, використовуваним дослідниками, є ставлення до адміністрації регіону (відповідно до чого виділяються столичні, губернські, повітові і безвізні (заштатні) міста). Причому саме адміністративна функція міста, а не рід діяльності його мешканців, розглядалася як підстава для зарахування поселення до міського. Тому закономірним буде виділення відповідно до домінуючих родів діяльності городян міст промислових і аграрних. Крім існування аграрних міст, відзначається формування промислових селищ, що також було частиною процесу містоутворення.

Ще одним важливим фактором стратифікації міст був демографічний. За кількістю жителів виділяються малі, середні, великі міста.

Вчені виділяють безліч критеріїв, на підставі яких відбувається подальша класифікація, в тому числі такі:

- історична функція – міста-фортеці, морські порти, річкові пристані, залізничні вузли, перехрестя торгових (перш за все караванних) шляхів, центри

⁷ Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста / Ю. М. Лотман. // Избранные статьи. – Т. 1. – Таллинн, 1992. – С. 129–132.

адміністративної влади округу і т. д. ;

- чисельність населення (величина міста): великі, середні, малі;
- великі і надвеликі; агломерації і мегаполіси;
- функціональний профіль – промислові центри, портові, наукові міста; монопрофільні (монофункціональні) і багатoproфільні (поліфункціональні) міста.

Історики, що спиралися на матеріали Західної Європи, побачили витоки середньовічного міста в інституційних факторах.

Бельгійський історик А. Пиренн на відміну від більшості своїх попередників, відводив визначальну роль у виникненні міського економічного чиннику – міжконтинентальної і міжрегіональної транзитної торгівлі та її носію – купецтву. Відповідно до цієї «торгової» теорії, міста в Західній Європі виникали спочатку навколо купівельних факторів.

Соціологи в 1980-ті рр., застосовуючи методи багатовимірною факторного аналізу до вивчення соціально-економічної структури міського і сільського населення, розробили досить цікаву типологію сибірських міст. Вони виділили дві підстави диференціації міст за характером зв'язків з селом:

а) абсолютний обсяг послуг, що надаються кожним з них селу, і

б) ступінь відносної орієнтованості міст на обслуговування сільської місцевості, що оцінюється за часткою їх продукції (товарів, послуг), що спрямовується до сільського сектору. Міста Західного Сибіру розділилися за цими критеріями на три якісно різних типи:

1) великі багатofункціональні міста (як правило, обласні центри), які відіграють провідну роль в обслуговуванні сільського сектора, незважаючи на те що зв'язки з селом відіграють в їх життєдіяльності другорядну роль;

2) середні і малі індустріальні міста, слабо пов'язані з селом і надаючи обмежений вплив на його розвиток;

3) «аграрні міста» (як правило, невеликі районні центри), де концентруються підприємства, які перероблюють сільськогосподарську продукцію та обслуговують сільське господарство і сільське населення.

Сучасні міста діляться на малі (до 50 тис.), середні (50–100 тис.), великі (250–500 тис.), найбільші (500 тис. – 1 млн) і міста-мільйонери (понад 1 млн жителів). У 1980–х рр. в світі налічувалося близько 220 міст-мільйонерів, найбільше Мехіко (18 млн жителів, 1990). В Україні місто повинне мати не менше 12 тис. жителів і не менше 85 % населення, зайнятого не сільським господарством.

У багатьох великих містах виникають міста-супутники. Місто-супутник – місто або селище міського типу, що розвивається поблизу великого міста і становить з ним єдину систему. Часто міста і міста-супутники об'єднуються, утворюючи міські агломерації, які можуть бути об'єднані в мегаполіси.

Всім відомі спеціалізовані міста. Наприклад, в країні чимало містечок, які цілком віддані вченим – ядерникам, біологам, хімікам. Їх називають наукоградами. Міста розрізняються не тільки географічним і геополітичним (близькі до Європи або Азії) становищем, чисельністю населення (одна справа багатомільйонні гіганти типу Шанхаю чи Токію, інша – 200–300–тисячні міста з

напівпровінційним способом життя) і розмірами, але також спеціалізацією: є текстильні міста, гірської промисловості, автомобільної промисловості, міста науки, або «наукові містечка», міста-курорти, «військові містечка» – бази морського флоту і сухопутних гарнізонів, релігійні центри і т. п. Природно, що в кожному типі міста свій спосіб життя і тип культури.

Агломерації

Провідна модель розміщення населених пунктів – агломераційна, коли населені пункти розміщуються навколо великих міст. На базі великих агломерацій формуються локальні системи розселення, для яких характерна єдина транспортна система, яка забезпечує оперативну маятникову міграцію в рамках локальної системи.

В даний час зростає клопотаність фахівців з приводу неспинного зростання агломерацій – великих міст з країнами, що розвиваються під їх впливом приміськими поселеннями.

Міська агломерація (від лат. *Agglomerare* – приєднувати, нагромаджувати) – компактне скупчення міських і сільських поселень, які тяжіють до потужного міста-ядра завдяки територіальній близькості пов'язаних один з одним торговими, виробничими, міграційними та культурними зв'язками.

Зв'язки між містами повинні бути обов'язково регулярними, здійснюватися протягом тижневого життєвого циклу (тобто п'ять днів в тиждень жителі передмість поспішають на роботу в центр), відстані є досить короткими (не більше 1,5 годин їзди), а сама агломерація – досить людна, не менше 250 тис. чоловік.

ТЕМА 3 КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ХХ–ХХІ ст. ПРО МІСТО

М. Вебер: місто як особливий тип соціальних відносин

У 1905 з'явилася робота Макса Вебера «Місто», яка служить фрагментом великої праці, присвяченої аналізу економічних систем. Він одним з перших показав, що необхідним наслідком міського способу життя виступає зниження ймовірності особистісних контактів одночасно зі зростанням частоти контактів взагалі. Цей історичний процес пов'язаний з ростом населення міст в капіталістичну епоху.

Найважливішою економічною ознакою міста у нього виступає регулярний обмін між місцевим і прийшлим населенням, отримання прибутку і задоволення потреб жителів, тобто, наявність товарно-грошових відносин і ринку. По відношенню до нього інші ознаки виконують другорядну роль: кріпосні стіни, розміщені в місті князівської влади, власного суду, об'єднань бюргерів і ремісничих гільдій.

Порівнюючи між собою східне і західне місто, М. Вебер стверджує, що перше тяжіє більше до організації поземельної громади, а друге – професійної корпорації. З тієї причини на сході не могло зародитися громадянське суспільство. Його батьківщиною служили античні міста-поліси і середньовічні міста-комуни. Місто в господарському сенсі він пропонує відрізняти від міста в

адміністративно-політичному сенсі. У першому правлять ринок і гроші, в другому – фортеця, гарнізон і наймана армія (вона приходить на зміну добровільної народної дружини). Попередниками міських фортець були сеньйоріальні бурги (*herrschaftliche Burgen*), які майже всюди, де можна говорити про міський розвиток, були тісно пов'язані з ним (в стародавньому Китаї, Індії, в Єгипті і Месопотамії, в гомерівській Греції, у етрусків, кельтів і германців). Місто як особливе політичне утворення (*politisches Sondergebilde*) примикало зазвичай до такого Бурга, який належав королю. Бург, ойкос, поліс, ринок, фортеця – мабуть, основні історичні категорії, за допомогою яких розгортається соціологічний аналіз міста М. Вебера.

В економічному відношенні Вебер ділить місто на дві основні групи: місто споживачів (*Konsumentenstadt*) і місто виробників (*Produzentenstadt*). Матеріальне процвітання міста багато в чому залежить від того, які соціальні верстви є більшими споживачами. У різних культурах і в різних історичних епохах містоутворюючими групами-спонсорами виступали різні соціальні групи, зокрема, сеньйори зі свитою з васалів (середньовічна Європа), чиновники (Китай), великі землевласники-рантьє, які отримували в містах доходи зі своїх володінь (Росія до 1861 р.), нарешті, міські рантьє, тобто представники міської аристократії (рання Європа).

Продуктивною основою міста також, в різний час і в різних місцях, виступали селяни, що привозили свою продукцію в місто, античні і середньовічні ремісники, що виготовляли прямо в місті свої вироби і тут їх продавали, наймані робітники і службовці. Античні ергастерії, ремісничі цехи, мануфактури, заводи і фабрики – всі вони представляють історичні типи *Produzentenstadt*.

Оскільки міста часто виникали на перетині морських або караванних шляхів, то торговий прошарок поряд з іншими групами населення додав значний внесок в еволюцію міста і виявився винятково активним ферментом міської культури. Для соціолога, вважає М. Вебер, не менш важливо з'ясувати те, від чого залежить купівельна спроможність міського населення: визначається вона присутністю вотчинників рантьє, що витрачають в місті гроші, зароблені на селі, що створюють ринок зайнятості для ремісників і сервісних служб, або ж вона пояснюється наявністю розвиненого ремесла, що реалізує свою продукцію і на місцевому ринку і в околицях. В кінцевому підсумку, мінімум існування для зайнятого населення міста залежить від тих засобів, які перепадають йому від представників знаті у вигляді плати за товари або у вигляді заробітку (в разі роботи ремісників на замовлення). У такій ситуації ремісник ближче до типу найманого робітника, ніж до типу підприємця. Спеціалізація і професійний поділ праці в місті піднімається на більш високий, ніж раніше, рівень: ремісники одних цехів стають покупцями товарів, вироблених іншими. Капіталізм піднімає *Produzentenstadt* міста на максимальну висоту, оскільки мануфактура, фабрика і масове виробництво перетворюють місто на потужний промисловий вузол.

Макс Вебер вказав кілька важливих функцій, які відрізняли місто від інших населених місць, – захист, управління, обмін (торгівля), ремісничі

виробництво, промисловість (на противагу сільськогосподарському виробництву) і поділ праці, що приводить до підвищення ефективності суспільного виробництва.

Особливістю давньосхідних міст (Давній Єгипет, Близький Схід, Індія і Китай) М. Вебер вважав необхідність проведення великих громадських робіт (іригація, регулювання стоку річок), яка визначила виникнення особливого прошарку царської бюрократії. Спочатку чиновники лише керували будівельними роботами, виступали свого роду виконробами «будівництва століття». Але пізніше тимчасова функція перетворилася в постійну, соціальна практика переросла в соціальний інститут, а соціальний шар став потужним соціальним класом. Оскільки чиновники не тільки визначали робочий графік будівництва, але керували розподілом робочої сили, а також постачанням великих мас людей і фінансовим забезпеченням робіт, їм були доручені і податкові функції.

Так поступово склався чудовий державний апарат управління, який взяв у свої руки військово-господарське постачання армії. Державна (тобто до якої підведена і споряджена за рахунок держави) армія стала основою бюрократичної машини. З статусу добровільної народної дружини, яка збирається з нагоди бойових дій і оборони країни, єгипетська (втім, не тільки єгипетська) армія стала професійною, кістяк якої склали наймані солдати, причому не обов'язково вихідці з місцевих племен, але і іноземні найманці. Чиновники, на ранній стадії, представляли чисто цивільне відомство, через кілька століть перетворилися в силовий блок, який не тільки розпоряджався сировинними і людськими ресурсами країни, але і диктував свою волю – відкрито чи опосередковано – правителю. Силоне відомство спиралося на добре навчену збройну масу, а народ виявився абсолютно беззбройним. Йому залишалося лише підкорятися.

Перед лицем потужної і планомірно організованої сили не могло виникнути (в якості противаги владі государя) ніякої самостійної громадянської громади. Така еволюція східного міста. На Заході, на противагу тому, в містах діяв принцип самозабезпечення, що забезпечувало військову самостійність кожного ополчення.

Е. Дюркгейм: суспільний розподіл праці і розвиток міст

Необхідно почати аналіз зі з'ясування визначального впливу на розвиток міста суспільного розподілу праці, і так само розглянути ідеї Е. Дюркгейма, викладені в роботах «Метрополія і психічне здоров'я» (1903), де він досліджував вплив раціоналізації і монетаризації міського життя на збільшення нервових стресів, взаємозв'язок грошової економіки та калькуляції зі зміною ціннісних орієнтацій та стереотипів поведінки людей, виникнення анонімної волі, відчуження і руйнування соціальних зв'язків. Розглядаючи роботи Е. Дюркгейма, аналізуємо суспільство в цілому, підходимо до нього не просто як до об'єднання індивідів, але й живої цілісності, сутність якої визначається поведінкою складових її окремих громадян і власними законами розвитку. «Міста завжди походять від потреби, що спонукає індивідів постійно

перебувати в максимально можливій близькості один до одного; вони умовно представляють точки, в яких соціальна маса стискається сильніше, ніж в інших місцях», – писав він у своїй роботі «Про поділ суспільної праці».

У його функціональному аналізі суспільства, кожна з взаємодіючих частин: економіка, сім'я, уряд і т. д. взаємодіяли на підставі системи загальних норм і цінностей. Саме на базі цих норм відбувалася соціалізація окремих членів суспільства. Така колективна свідомість забезпечувала моральні підстави для контролю суспільства над сподіваннями і бажаннями індивідуумів і оберігала його від конфліктів. Одним з найважливіших пунктів аналізу Е. Дюркгеймом суспільства був поділ його еволюції на час «механічної» і «органічної солідарності».

Перша була характерна для доіндустріального суспільства, друга – для сучасного. У першому випадку, відносини між людьми були безпосередніми, «обличчям до обличчя», високо персоналізованими з обмеженим впливом поділу праці. Кожен знав спеціалізацію іншого і яке місце в соціальній ієрархії він займав. В іншому випадку, відносини між людьми будувалися на підставі спеціалізації трудових функцій, які вони виконували; вони опосередковані; суспільство складається з різних етнічних і конфесійних груп, субкультур. Велика різноманітність поведінкових норм, що передаються в комуні.

Е. Дюркгейм покладав надії на посилення значення «органічної солідарності», однак він побоювався, що перехід від аграрного суспільства до індустріального загрожує руйнуванням традиційного соціального контролю, посиленням потенційної можливості масових відхилень у поведінці, соціальними заворушеннями і аномією. Основою для такого роду настроїв були побоювання перед масами селян, які прибували в європейські міста в кінці XVIII – XIX ст. Саме ці соціальні сили склали основу для революційних виступів у Франції 1789 року і протягом всієї європейської історії XIX ст.

Еміль Дюркгейм, намагаючись пояснити джерела соціальних змін в суспільстві, неодноразово звертався до міста, яке представляло для нього необхідний етап у розвитку суспільства. У процесах освіти і зростання міст він бачив підтвердження своєї теорії поділу суспільної праці і соціальної солідарності, яка ґрунтується на уявленнях про складність шляхів соціального розвитку суспільства.

За Е. Дюркгеймом, зростання чисельності та щільності населення, інтенсифікація міграції, ведуть до концентрації індивідів, що виникає між ними, а конкуренція призводить до поглиблення поділу праці, що поступово сприяє диференціації та спеціалізації індивідів.

Соціальні зміни в суспільстві, зокрема, й посилення ролі міст, відбуваються внаслідок прогресу поділу праці, який прямо пропорційний моральній або динамічній, а також матеріальній щільності суспільства. Сім'я і церква виступали головними агентами соціального контролю.

Поділ праці прогресує тим більше, чим більше індивідів мають можливість впливати і реагувати один на одного. Це зближення Е. Дюркгейм називає динамічною або моральною щільністю суспільства, яка може виконувати свій вплив тільки тоді, коли дійсна відстань між індивідами

якимось чином зменшується.

При цьому Е. Дюркгейм наголошував, що «якщо суспільство, ущільнюючись, викликає розвиток поділу праці, то останнє, в свою чергу, збільшує ущільнення суспільства. Але це не важливо, бо поділ праці залишається похідним фактом, і, отже, прогрес поділу праці походить від паралельного прогресу соціальної щільності».

Таким чином, як вважав соціолог, ущільнення суспільства в процесі розвитку веде до зростання моральної щільності і примножує внутрішньо соціальні відносини. Внаслідок цього соціальне життя видозмінюється, колективна свідомість, яке забезпечувала моральну основу для контролю суспільства над поведінкою окремих індивідів, слабшає, а індивідуальне стає все більш складним.

У свою чергу, причину, яка пояснює такий прогрес поділу праці, на думку Е. Дюркгейма, слід шукати в певних змінах соціального середовища. Зі зростанням народонаселення посилюється інтенсивність соціального життя, зазначав учений, притаманні сучасному індустріальному суспільству, яке характеризується збільшенням числа міст.

Концентрація діяльності та її розвиток за допомогою поглиблення поділу різних видів праці, інтенсивного обміну його результатами, більш раціонального використання простору обумовлює посилення контактів, інтенсифікацію спілкування між людьми. Вона визначає характер їх розселення, неминуче призводить до подальшого зростання і накопичення населення в містах.

«З цього часу навіть мешканець невеликого містечка вже живе не тільки життям маленької групи, що оточує його безпосередньо. Він зав'язує відносини з віддаленими місцевостями, тим більше численними, чим більш просунулася концентрація ... містечко має менший вплив на нього вже тільки тому, що його життя ширше цих вузьких рамок, його інтереси й уподобання простягаються далеко за їх межі. Завдяки всьому цьому місцева громадська думка менше тисне на кожного з нас, а оскільки колективна думка суспільства не в змозі замінити попереднього, бо воно не може так близько наглядати за поведінкою всіх громадян, колективний нагляд безповоротно послаблюється, масова свідомість втрачає свій авторитет, індивідуальна мінливість зростає». До цієї причини Е. Дюркгейм також додавав неминучий вплив великих міст на малі і останніх – на села. «Але цей вплив другорядний, крім того, має значення тільки в міру зростання соціальної щільності»⁸.

Місто, на думку соціолога, перш за все, концентрує людей, які надають йому свої знання, сукупну практичну діяльність, досвіда, значить і суспільству надає нову якість життя.

Місто – це частина складної системи суспільства. Місто, писав Е. Дюркгейм, «разом з прилеглими йому селами входить як елемент в більш складні суспільства і т.д. Соціальний обсяг, значить, не може не зростати, так

⁸ Дюркгейм Е. Про поділ суспільної праці / Е. Дюркгейм ; пер. з фр. Гофмана А. Б. – М. : Канон, 1996. – С. 309.

як кожен вид, що утворюється за допомогою відтворення товариств, безпосередньо передує виду»⁹.

Вчений вважав, що недостатньо щоб в суспільстві налічувалося багато людей; необхідно ще, щоб вони були в досить тісному контакті, щоб могли впливати і реагувати один на одного.

У міру того як сегментарна організація зникає, а професійна організація розвивається все більше, кожне місто разом з прилеглими до нього околицями утворює групу, всередині якої праця розділена, але яка прагне бути самодостатньою.

Міста, вважає Е. Дюркгейм, «завжди походять від потреби, що спонукає індивідів постійно перебувати в максимально можливій близькості один до одного; вони представляють як точки, в яких соціальна маса стискається значно сильніше, ніж в інших місцях. Отже, вони можуть множитися і розширюватися тільки в тому випадку, якщо збільшується моральна щільність...». А це відбувається, підкреслює соціолог, «не якимось мимовільним зростанням, а шляхом імміграції...»¹⁰. За рахунок цього створюється нова організація соціального простору, яка призводить до прискорення соціокультурного розвитку суспільства. При цьому соціолог звертає увагу, що велика рухливість соціальних одиниць, пов'язана з цим явищем, викликає ослаблення всіх традицій.

Це означає, на думку соціолога, що соціальне середовище великого міста відрізняє більш висока, в порівнянні з рештою суспільства, моральна щільність, а кількісне зростання соціальних контактів індивіда призводить до того, що характер їх якісно змінюється, серед них більшою мірою переважають безособові зв'язки.

Е. Дюркгейм вважав великі міста вогнищами прогресу, оскільки «в них виробляються ідеї, мода, нові потреби, які потім поширюються на решту країни. Коли суспільство змінюється, то зазвичай воно слідує за ними і наслідує їх ... нововведення, які б вони не були, користуються престижем, майже рівним тому, який раніше мали звичай...»¹¹.

У великих містах життя змінюється з вражаючою швидкістю «вірування, смаки, пристрасті знаходяться там в постійному розвитку. Немає більш сприятливого підґрунтя для соціального розвитку будь-якого роду» (також, 304).

Наприклад, вказуючи на постійно підвищений характер розвитку великих міст, соціолог писав: «Населення не може бути концентровано однаковою чином у всіх пунктах; неминує, що найбільші центри, тобто, де життя найбільш інтенсивне, надають на інші тяжіння, пропорційні їх значенням»¹².

На думку Е. Дюркгейма, в процесі розвитку суспільство розширюється і концентрується, воно все менш щільно наділяє індивіда і, отже, слабкіше

⁹ Там само. – С. 268.

¹⁰ Дюркгейм Е. Про поділ суспільної праці / Е. Дюркгейм ; пер. з фр. Гофмана А. Б. – М. : Канон, 1996. – С. 300.

¹¹ Там само. – С. 304.

¹² Там само. – С. 304.

стримує з'являються прагнення до розбіжності. На підтвердження цього факту соціолог пропонував порівнювати малі міста, де кожен, хто прагне звільнитися від прийнятих звичаїв, наштовхується на опір, і великі міста, в яких, навпаки, індивід набагато вільніший.

Вчений вважав, що оскільки зникнення сегментарного типу тягне за собою все більш значний розвиток міських центрів, то це перша причина того, що це явище має розвиватися, набуваючи все більш загального характеру. У міру зростання моральної щільності суспільства, воно само стає схожим на одне велике місто.

Таким чином, сутність урбанізації, на думку Е. Дюркгейма, полягає в посиленні напруженості соціального життя, яка найбільш висока в великих містах саме внаслідок найвищої щільності їх населення. Внаслідок урбаністичної концентрації створюються певні умови, в яких інтенсифікується людська життєдіяльність і за допомогою яких отримує своє прискорення суспільний розвиток.

Ф. Тенніс: місто як «суспільна» соціальність

Німецький соціолог Ф. Тенніс для характеристики сільської поселенської спільності людей запропонував концепцію гемайншафт (Gemeinschaft) – громади. Міська поселенська спільність – це не громада, а скоріше асоціація людей – гезельшафт (Gesellschaft). Тут на відміну від сільських поселень набагато нижчий ступінь соціального контролю за поведінкою людей і вищий – рівень розлучень і підліткової злочинності. У містах більше людей, які страждають психічними розладами, вищий ступінь відчуженості один від одного, нижча середня тривалість життя. Відповідно до теорії аномії, Е. Дюркгейма, міста за своєю природою ворожі до моральних норм. Місто змушує людину віддалятися від інших, знеособлення спілкування поступово входить в звичку. Перші дослідження, що призвели до таких результатів, були проведені в Чикаго ще в 1930 р

Далі слід звернути увагу, що Г. Зіммель доклав багато ідей Тенніса з міського середовища в своїй відомій праці «Метрополіс і ментальне життя» (Metropolis and mental life. 1903). До числа унікальних досягнень міста Зіммель відносить інтенсифікацію «nervous stimulis» – психологічних впливів на людину. На відміну від сільських поселень, де життя тече більш плавно і традиційно, місто бомбардує індивіда всілякими знаками, звуками і запахами. Все це привчає індивіда до більшої сприйнятливості і одночасно з цим притуплення сприйняття.

Цей процес робить городян більш інтелектуально і психологічно багатшими, на відміну від селян. Результат такого процесу в більшій раціональності і розважливості городян.

Особливу, ні з чим не порівняну, роль в місті відіграють годинник і гроші. Зіммель пише про те, як складно навіть уявити, що може статися в разі, якщо хоча б одну годину в Берліні перестануть ходити всі годинники. Це неминуче призведе до катаклізмів різного масштабу.

Неможливо собі уявити місто без грошей, як універсального засобу

обміну в епоху загального поділу праці. І незважаючи на те, що в «місті–джунглях» потенційно висока загроза різного роду психічних розладів, самогубств, безпритульності, місто, тим не менш, дає потенційну можливість вивільнення, дозволяє індивіду уникнути жорсткого соціального контролю в вираженні власної індивідуальності і творчості.

Чиказька школа соціальної екології. Місто як середовище існування

Значною віхою у формуванні соціології міста стала діяльність знаменитої Чиказької школи (Е. Берджес, Р. Парк, Л. Вірт) в 1920–30–ті роки. Ідейний натхненник і лідер Чиказької школи, президент Американської соціологічної асоціації (1925), Роберт Парк (1864–1944) досліджував соціальну мобільність і сформулював поняття маргінальної особистості. Створена ним соціальна екологія послужила теоретичною підставою дослідницької програми з вивчення локальних спільнот в Чикаго; її прикладний варіант для соціології міста був розроблений Е. Берджесом і зберігає своє значення до сьогодні. Соціально–екологічна теорія Парку викладена в його роботах «Соціальна екологія», «Людська природа і колективна поведінка», «Соціологія і сучасне суспільство» та ін., А також в підручнику «Вступ в науку соціологію» (спільно з Е. Берджесом). Великою популярністю користувалася його робота «Місто» (1925), де автором було проаналізовано вплив соціального оточення на людське життя, розглянуті біологічні та економічні чинники міського життя.

Американський вчений, професор Чиказького університету, співробітник Роберта Парка і президент Американської соціологічної асоціації (1947) Луїс Вірт (1897–1952) першим ввів у науковий обіг урбанізм як соціологічну категорію. У своїй урбаністичній концепції Вірт доводить, що міський спосіб життя характерний ослабленням первинних зв'язків, стають фрагментарними і поверхневими. У ньому посилюється анонімність спілкування, зменшується соціальна роль сім'ї і сусідської громади, переважають вторинні, формально–рольові відносини, зменшується роль традицій і послаблюється соціальна солідарність.

У своїй книзі «Урбанізм як спосіб життя» він характеризував урбанізацію, виходячи з розмірів території, щільності та гетерогенності міського населення. Основне значення він надавав двом факторам, а саме:

- а) впливу міста на психологічний стан мешканців і
- б) впливу міста на соціальну структуру населення.

Згідно Вірту, економічні процеси сприяють фрагментації міського життя на відокремлені сфери, які відповідають різним видам діяльності. Цей процес, названий диференціацією, послаблює соціальні зв'язки, в результаті чого людина відчуває себе все більш самотньою в байдужому світі.

В кінці 30–х років, проводячи дослідження в рамках гуманістичної екології, загальної для всієї Чиказької школи теоретико–методологічної платформи, Л. Вірт розробляє поняття міського способу життя. Для цього він зв'язав воедино характеристики просторової та соціальної організації великого міста (велика чисельність, висока концентрація, соціальна неоднорідність населення) з характеристиками особливого міського типу особистості, який

формується в замкнених міських просторах. Міський спосіб життя він протиставляв традиційному способу життя сільської громади, що робив ще Ф. Тенніс, опрацювавши знамениту концепцію *Gemeinschaft* і *Gesellschaft*. Як і він, Л. Вірт вважав, що спілкування городян носить поверхневий, формальний, анонімний характер. Особисті зв'язки (сімейні, сусідські, дружні) в міському середовищі розпадаються, соціальна згуртованість і соціальний контроль послаблюються. Звідси абсолютний наслідок – зростання соціальної дезорганізації, з одного боку, і сегментація особистості – з іншого. З тих пір концепція міського способу життя, висунута Віртом, продовжує залишатися однією з найбільш авторитетних в західній соціології, хоча емпіричні дослідження, проведені в більш пізній час, і не підтверджували його твердження про розпад особистих зв'язків у великому місті.

В історію соціології Л. Вірт увійшов і як засновник концепції урбанізму, і як автор-дослідник поняття «міський спосіб життя». Найбільш значимі ознаки міста – чисельність і щільність населення, соціальна гетерогенність – створюють специфічний спосіб життя людей. Завдання міської соціології, відзначав Л. Вірт, «складається в розкритті форм соціальної дії і організації, які зазвичай виникають у відносно постійних, компактних поселеннях великого числа гетерогенних індивідуумів».

У містах зв'язку споріднення, сусідство та солідарність слабшають і замінюються суперництвом. Концентрація великої кількості населення збільшує різноманітність життєдіяльності і складність соціальної структури. Просторові контакти співіснують з соціальною дистанційністю. Виникають соціальні групи з різноманітними способами життя, однак взаємодія гетерогенного населення може порушувати кордони, домінування раціональних бездуховних зв'язків веде до деперсоналізації особистості. Індивід, якщо він взагалі бере участь в соціальному, політичному та економічному житті міста, повинен підпорядкувати частково свою індивідуальність вимогам більш широкої спільноти і в цьому заході залучитися до масових рухів, писав Л. Вірт.

У поданні Л. Вірта, міська культура характеризується анонімністю і поверхнею міжособистісних контактів, зниженням ролі територіально-родинних зв'язків, наявністю безлічі культурних стереотипів, нестійкістю статусу і мобільністю особистості, слабкістю традицій і соціального контролю. В цілому ж «урбанізм» розглядається Л. Віртом в екологічній перспективі (місто як особлива структура), на рівні соціальної організації (взаємозалежність людей) і на рівні особистості (її деперсоналізація).

ТЕМА 4 КУЛЬТУРА МІСТ ТА МІСТО В КУЛЬТУРІ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Льюїс Мамфорд: сутність міста

Л. Мамфорд, наприклад, в книзі «Культура міст» (1938), вважав, що місто не можна зводити до матеріальної структури, більш важливий його соціальний і культурний бік. У цьому його сутність, а не в формі вулиць або типі будівель.

Головна функція міста, по Мамфорду, не в економічному благополуччі і

не в зручності життя, а в механізмі передачі культурної спадщини (heritage).

Місто – це одночасно і фізична одиниця спільного життя, і символ колективних прагнень і однастайності, що виростають в його умовах. Разом з мовою воно залишається найбільшим витвором людини.

«Природа міста не полягає в його економічній основі, місто – це, перш за все, соціальне утворення. Ознака міста в його цільовій соціальній складності. Воно являє максимум можливостей для олюднення природного середовища і для натуралізації людської (культурної) спадщини. Воно дає культурну форму першому і матеріалізує в постійних колективних формах друге»¹³. Архітектурні форми при цьому – естетичні символи епохи суспільства і цивілізації.

Місто у Л. Мамфорда – це не будівлі, а взаємини людини, простору і навколишнього середовища. Швидше розміри, ніж форми, грають для Мамфорда головну роль при аналізі міста.

Так, під час обговорення основ планування індустріальних міст західної цивілізації (перш за все, Великобританії і США) середини ХІХ століття Мамфорд відзначає виникнення нового підходу до вирішення проблеми соціального житла – принципу мінімуму життя. «Можливо, саме тут знаходиться ключ до найважливішого досягнення людства нової міської культури – вона розробила мінімум життя. У минулому були періоди найбільшої тваринної дикості, люди різали і палили плоть тих, хто завинив перед переважаючим кодексом моралі або теологічних вірувань. Але ХІХ століття, гордо встановило свої нові гуманітарні принципи, припинивши ці неприкриті звірства в повільний і тихий процес виснаження. Мінімум школи, мінімум відпочинку, мінімум чистоти, мінімум укриття. Похмура пелена вкрила міські поліпшення цього періоду, найвищий предмет гордості був продовженням цих мінімальних умов і цих негативних придбань. Квінтесенція цього мінімуму життя була досягнута в тюрмі». Наслідком стало те, що житло, відповідність мінімального стандарту, з тих пір стало вважатися нормальним, тобто відбулася деградація якості житла.

З точки зору тієї ж розмірності, ідеальними Л. Мамфорд вважає середньовічні міста, а також те, що технологічний розвиток має врівноважуватися відповідними соціальними структурами. Приклад середньовіччя (особливо до пізнього Відродження) дуже важливий, оскільки тоді цей баланс зберігався. Згодом баланс порушився, і технічний прогрес призвів до зростання міст і соціального розпаду. «Вивчаючи минуле західної цивілізації (починаючи з ХV ст.), стає очевидним, що механічна інтеграція і соціальний розрив йшли рука об руку. Наша здатність до ефективної фізичної організації надзвичайно зросла, але наша можливість створювати гармонійну протизвагу цим зовнішнім зв'язкам за допомогою кооперативних і міських асоціацій в регіональному та всесвітньому масштабі, якою була християнська церква в середні століття, що не встигала за цими механічними тріумфами.

¹³ Мамфорд Л. Истоки урбанизации. Появление города / Смит Р. Л. // Наш дом – планета Земля [сокр. пер. с англ.]. – М. : Мысль, 1982. – 383 с.

Одним з кращих винаходів міського планування Мамфорд вважав «Місто-сад» Ебінзера Говарда. Він вважав, що на початку ХХ століття були зроблені два нових винаходи, які стали передвісниками нової епохи, – це літак і місто-сад. Перше дало людині крила, а друге – найкраще місце для життя.

Місто має плануватися так, щоб можливості, які стали доступними за допомогою нових технологій, не змогли зруйнувати його соціальну тканину (висотне будівництво, індустріальний метод, моторний транспорт та ін.). З точки зору розмірів, сучасні міста-мегаполіси страждають на гігантоманію, яка порушує соціальне і культурне середовище. Ці міста втратили контроль над розмірами і розростаються передмістями. Ідеальними для Мамфорда є невеликі – до 35 тис. чоловіки – міста (подібно середньовічним) з кроковою доступністю і розвиненим місцевим співтовариством (ком'юніті), які беруть участь в управлінні. Ідеальні міста майбутнього для Мамфорда – це біотехнічні міста з гармонічною взаємодією людини і техніки. Про це Мамфорд пише в своїй книзі «Місто в історії» (1961).

Він продовжує обґрунтування гіпотези появи міста як головного засобу символічної комунікації і культурного обміну, а значить, і розвитку цивілізації. В книзі «Місто в історії» автор використовує сукупність культурно-історичного дослідження міських форм, зроблені Мамфордом 22 роки тому в книзі «Культура міст». Метод дослідження зберігся: на численних історичних прикладах міських форм виділені основні культурні та соціальні ефекти даної епохи. Збережена ідея призначення міст, в якій головна місія міста, на думку автора, полягає в трансляції культурної спадщини людської цивілізації.

Мамфорд дав ґрунтовну інтерпретацію виникнення міста. Він описав сутнісні характеристики міста, серед яких однією з найважливіших є церемоніальний центр, сакральний простір, відокремлене від мирського, «будинки богів». Автор виступає проти тих, хто вважає, що поява міст викликана «звичайними функціями» (common functions): ефективно господарювання і захист; або що міста – природна форма осілого життя (велике село). «Виникаючи як святе місце, до якого розсіяні групи періодично поверталися, щоб зробити церемонії і ритуали, древнє місто було першим постійним місцем зустрічі».

Концепцій, які були б гідною альтернативою гіпотезі Мамфорда, в сучасному урбаністичному дискурсі, ще не знайдено, хоча можна знайти попередників, серед яких – концепції походження міст, розроблені німецькими соціологами (Зіммель, Тенніс, Маркс, Вебер).

Геніальність автора проявляється і в тому, що з огляду на об'єктивність існування законів соціології архітектури, Мамфорд відзначає деякі з них і звертає увагу на їх значення для процесів створення міст. Так, наприклад, одним з базових процесів він вважає чергування матеріалізації і етеріалізації, де архітектура є кульмінаційною точкою матеріалізації. «Ритм життя в містах, мабуть, є чергування матеріалізації і етеріалізації (etherialization). Тверда структура, відокремлена в людському сприйнятті, набуває символічного значення, з'єднуючи знаюче і знане. Суб'єктивні образи, ідеї, інтуїції, тільки частково сформовані в їх натуральному вираженні, подібно до цього набувають

матеріальні атрибути, зафіксовані в видимих структурах, розмір яких, позиція, складність, організація і естетична форма розширюють поле значень і цінностей, які б в іншому випадку виявилися невимовними. Міський дизайн є кульмінаційною точкою соціально адекватного процесу матеріалізації»¹⁴.

Автор зазначає, що спочатку географічного планування міста не існувало. Пізніше з'явилася гіпподамова схема (прямокутні ґрати вулиць) і почався процес, який автор називає «регресія до утопії», тобто поява заздальгідь задуманого плану міста. Ідея Мамфорда полягає в тому, що ніщо не могло б більш ефективно створювати міста, ніж культура і цивілізація. На його думку, з появою «планувальника», який під дією прогресу вводить деяку відсторонену схему, відбувається регресія.

Для автора такий випадок означає перешкоду, коли в роботі починає матеріалізуватися не культурно-символічна спадщина цивілізації, а чийсь конкретний план. Так, Мамфорд критикує Платона з його ідеальним містом, що має розумний устрій: ремісники працюють, правоохоронці охороняють, мудреці усіма правлять.

У сучасному світі автор бачить серйозну загрозу того, що за рахунок нових технологій людство впритул наблизилось до можливості реалізувати чийсь план – наприклад, того ж Платона. Кібернетика, медична психіатрія, штучне запліднення, хірургія і хіміотерапія дали можливість перетворювати людей в покірні автомати, що знаходяться під зовнішнім управлінням, залишивши їм лише стільки розуму, щоб замінити машину в разі, якщо її використання виявиться не виправданим. Ввічлива назва цього створення – «людина в просторі», але його реальна назва – «людина, що зійшла з розуму».

Трагічний досвід розпаду Риму дуже важливий для Мамфорда, так як служить прикладом можливої долі, що загрожує сучасним мегаполісам. У цьому прикладі розюче те, що матеріальні форми Великого Рима дуже швидко прийшли в непридатність, як тільки перервався етап етеріалізації. «Рим – класичний приклад того, що видатний біолог Уілер називав «*abbau*», або процесом розпаду (розкладання). Руйнування Риму було останнім результатом його переростання, що виявилось у втраті функцій і контролю над економічними факторами і людьми, важливими для продовження його існування. В якомусь сенсі римська організація повинна була б стати етеріалізованою (одухотвореною) і здатною за допомогою освіти підтримувати порядок без застосування сили або захоплення. Але такого не сталося – для інших Рим не став бажаною структурою дисциплінованою громадянською кооперацією, але й загрозливим прикладом неконтрольованого зростання, бездумного користування і матеріального перенасичення».

З точки зору і політики, і урбанізму Рим залишається показовим уроком того, чого слід уникати. Його історія містить серію класичних сигналів небезпеки, що попереджають про те, що життя починає рухатися в неправильному напрямку. Де натовп збирається в смертельних кількостях, де

¹⁴ Mumford L. The City in History: Its Origin, Its Transformation and Its Prospects / L. Mumford. – Harmondsworth: Penguin, 1966.

різко зростають ренти, а житлові умови погіршуються, де на місце підтримки балансу і встановлення гармонії в тому, що під руками, приходять одностороння експлуатація віддалених територій, там майже автоматично оживають прецеденти римських будівель. Сьогодні вони знову повертаються: арена, багатопверхове житло, масові конкурси і виставки, футбольні матчі, міжнародні конкурси краси, повсюдний стриптиз в рекламі, постійне порушення почуттів сценами сексу, насолоди і насильства – все це в цьому римському стилі.

«...Множення ванних кімнат і перевитрати на дороги з хорошим покриттям і, крім того всього, масова колективна концентрація на легковажних ефемерностях всіх типів, виконаних з високою технічною зухвалістю ... Ось симптоми кінця: тяжіння деморалізованої влади і мініфікації життя. Коли ці знаки множаться, Некрополь наближається, хоча жоден камінь не був зрушений. Для варвара, що вже захопив місто зсередини. Прийди, кат! Прийди, хижак!»¹⁵.

Говорячи про сучасні міста, Мамфорд вважає, що розмір метрополії (Метрополія – (грец. *Metropolis* – від *meter* – мати і *polis* – місто), 1) в Др. Греції місто-держава (поліс) по відношенню до створених ним поселенням (колоніям). 2) Держава, що має колонії, є по відношенню до них метрополією) не покращує її головну здатність – служити сховищем власної культури і агентом взаємодії з іншими культурами. На його думку, набагато важливішим є не розмір світового міста, а здатність створювати «розум великого діапазону». Міста виконують особливу культурну функцію, але існує тенденція в бік дематеріалізації провідних інститутів, які створюють людину, її особистість і життя.

На думку Мамфорда, це приведе до формування нового типу міста – Невидимого Міста. «Є й інша сторона такої реорганізації метропольного комплексу, викликана дематеріалізацією або етеріалізацією існуючих інститутів, яка вже частково створила Невидиме Місто.

Сам по собі це вираз того факту, що новий світ, в якому ми вже почали жити, не просто відкритий на поверхні, набагато далі видимого горизонту, але також відкритий внутрішньо, пронизує невидимими променями, що відповідає впливам і силам нижче порога простого спостереження»¹⁶.

Багато початкових функцій міста, будучи природними, вимагали фізичної присутності всіх учасників. Тепер вони перетворилися в форми, здатні до швидкого переміщення, механічного виготовлення, електронної передачі і світового поширення. Якщо віддалене село може дивитися той самий фільм або слухати ту ж радіопрограму, що і найважливіший міський центр, то нікому не потрібно жити в цьому центрі або відвідувати його для участі в конкретній дії. Головне, щоб людина не стала додатком мегамашини. Мегамашина (машина, *machine*) – спеціальне поняття, введене Л. Мамфордом для того, щоб позначити

¹⁵ Mumford L. *The City in History: Its Origin, Its Transformation and Its Prospects* / L. Mumford. – Harmondsworth: Penguin, 1966.

¹⁶ Мамфорд Л. Шоссе и город (избранные тексты). http://www.glazychyev.ru/bibliography/mamford-the_highway.htm

проблему поглинання людського життя технікою та технологіями. Негативний ефект мегамашини в тому, що людина стає її додатком, все більше від неї залежить, аж до того, що навіть трансляція соціальної і культурної спадщини (heritage), що життєво важлива для відтворення людини, відбувається за допомогою машини (ЗМІ, газети, радіо, згодом – ТВ).

Дематеріалізація інститутів призводить до того, що формування людини, на думку Мамфорда, все більше переміщується в сферу символічної комунікації, а не матеріальних міських форм. Тобто архітектура і, відповідно, соціологія архітектури не є головними або істотними поняттями в урбаністичній теорії Мамфорда. Визначальним для нього, в кінцевому підсумку, стає розмір: маленьке місто – добре; мегаполіс – це місто, що втратило контроль над розмірами, чисельністю й управлінням.

Місто як феномен соціокультурного розвитку

Почати слід з того, що певною мірою «потяг до міста» закладений в самій природі людини, бо підходить до його психогенетичної конституції. Одна з базових фізіологічних потреб людини – це потреба у безпеці, в укритті, яка виникає ще на дорефлексивній фазі становлення цивілізації. З. Фрейд бачив подібну ситуацію в прагненні немовляти повернути втрачену цілісність з тілом матері і повернутися в колишнє укриття в її тілі. В даному випадку архетип міста є компонентом колективного несвідомого – як місто гніздо, рій, нора і є важливим первинним компонентом культури. Тому образ міста–печери, підземного міста, що зустрічається у безлічі міфологічних оповідей, є найбільш архаїчним. Первинні архетипові уявлення, що лежать в основі концепту культури «місто», ми знаходимо в різних обрядах, фольклорі, де міський простір усвідомлюється через еротичну символіку.

В період розкладання первіснообщинного суспільства місто сприймалося в якості нової моделі світу, як щось, привнесене зверху. Сакралізація міста пов'язана з його специфікою, новизною по відношенню до родових поселень. Виникає особливий, новий рівень і характер «громадськості» за межами роду, з незрозумілою силою зв'язків, відчуженою від людини і тому Божественного походження. Міфологічний образ міста виникає у рамках того, що народжується в становленні цивілізації міфологічного мислення і відбиває новий рівень розвитку, самосвідомості людини, пов'язана з розпадом первісного синкретизму.

На перших етапах свого розвитку місто ще не розчленоване зі своїм сільськогосподарським оточенням. Так, в старогрецьких містах–полісах городянин виступав одночасно і землеробом, і ремісником, пов'язаним певним чином зі своїми родовими кланами. Проте закони соціальної взаємодії в межах міського простору руйнують первинну замкнутість, провокують новий ініціативний тип поведінки. Соціокультурне спадкоємство здійснюється вже не за родовим, а за професійним принципом. Внаслідок чого і виникають професійно–ремісничі типи організації поселення.

Далі необхідно зупинитися на тому, що в даному ракурсі місто – це і реальна соціальна освіта, і феномен духовного життя людини. Власне початок

цивілізації був пов'язаний з появою перших міст, і концепт «місто» виступає однією з найважливіших констант, що супроводжували усю духовну історію людства аж до теперішнього часу. Звичайно, концепт міста як концентроване вираження реальної історії його розвитку у свідомості людини у формі системи образів, асоціацій, логічного осмислення має украй суперечливий характер, і його ціннісна значущість залежить від цілком конкретних соціально-історичних умов буття людини. У самому розрізненні «сільський» – «міський», за допомогою якого визначаються якість, зовнішній вигляд, манера поведінки, спосіб життєдіяльності і т. д. цілком конкретних людей, видно соціокультурну роль концепту «місто», що дає можливість миттєвої ідентифікації і знаходження відповідної форми спілкування. Будь-яка сучасна людина, не володіючи на понятійному рівні змістом таких термінів, як «урбанізація», «міський спосіб життя», «міська культура» і т. д., проте, на ментальному рівні усвідомлює їх зміст у формі представлень, оцінок, переживань, що робить концепт міста реальним чинником розвитку і динаміки культури. З нашої точки зору, дихотомія «міське» – «сільське» є універсальною культурною категорією, дуальною опозицією, включеною як у буття культури, в її онтологічну основу, так і в сферу людської ментальності, соціально-психологічні установки, естетичну образність, сферу понятійної рефлексії. Пронизуючи собою історичну товщу цивілізації, концепт міста змінювався за змістом, за характером взаємодії з іншими засадничими елементами культури і так далі.

Місто, для «селянської» свідомості – це не просто населений пункт, він є носієм найрізноманітніших сенсів. У сприйнятті індивіда місто усвідомлюється в контексті ущільнення смислових, просторових, матеріально-предметних характеристик буття. Саме у нім зосереджуються основні культурні характеристики цього суспільства: правові, моральні, архітектурні, виробничі, владні, релігійні, дозвільні і так далі. З іншого боку, в самій предметній реальності саме місту належить те, що є організованим, впорядкованим, цивілізаційно-оформленим. Сама архітектурна організація міського простору вводить людину у світ різких відмінностей соціально-правових статусів. Характер забудови привілейованих і бідних районів фіксує існуючий соціальний контраст.

Ця характеристика міста як концепту культури є постійною для різних етапів його розвитку. Дуже плідним виглядає застосування терміну «концепт», який все активніше використовується сучасними фахівцями, – і не лише математиками, логіками, але і філософами, культурологами, соціологами, лінгвістами. У Середньовіччі під концепцією розумілися акти «схоплювання» речі в думці суб'єкта, що припускають єдність задуму і його здійснення в творінні. Концепти пов'язані не формами розуму, вони – похідні розуму, який здатний творчо відтворювати, або збирати сенси і помисли як універсальне, таке, що є зв'язком речей і розмірів, і який включає розум як свою частину. Концепт як мова, що висловлюється, таким чином, не тотожний поняттю, а концепція не тотожна теорії, оскільки не є об'єктивною єдністю понять. Поняття є об'єктивно ідеальною єдністю різних моментів предмета і пов'язано зі знаковими і значимими структурами мови, що виконує функцію становлення

думки, незалежно від спілкування. Це підсумок, сходи або моменти пізнання. Концепт же формується мовою, мова здійснюється не в сфері граматики (граматика включена в неї як частина), а в просторі душі з її ритмами, енергією, жестикуляцією, інтонацією, нескінченними уточненнями. Концепт гранично суб'єктивний. Змінюючи душу індивіда, що обмірковує річ, він при своєму оформленні в концепцію допускає іншого суб'єкта (слухача, читача), актуалізуючи сенси у відповідях на його питання, що народжує диспут. Пам'ять і уява – нетотожні властивості концепту, спрямованого на розуміння тут і тепер, з одного боку, а з іншої – він є синтезом трьох здібностей душі : як акт пам'яті орієнтований в минуле, як акт уяви – в майбутнє, як акт судження – в сьогодення.

На думку Ж. Делеза і Ф. Гваттари, усі філософи – від Платона до Бергсона, у тому числі Гегель і Фейєрбах, створювали концепти. Концепт тут не об'єктивна єдність різних моментів поняття предмета, оскільки він пов'язаний з суб'єктом мовою, спрямований на інше, посилає до проблем, без яких він не має сенсу, посилає до світу можливого, належить філософії, де рух думки до істини припускає взаємно оберненість: рух істини до думки.

Однак у вітчизняній гуманітаристиці концепт досі часто ототожнюють з поняттям. Якщо простежити використання цих термінів у російській мові, то ми виявимо, що за своєю внутрішньою формою їх походження тотожне. Слово «концепт» походить від латинського *conceptus* – «поняття», яке виникло від дієслова *concipere* – «зачинати», тобто в буквальному сенсі «зачаття». Етимологія слова «концепт» в даному випадку показує його зв'язок зі словом «поняття», концепти «відокремлюються» від конструктивів, є чисто пізнавальними інструментами. У пост класичній методології науки, концепти стали вивчатися як системоутворюючі елементи особливих форм організації дисциплінарного знання, наприклад, природничо-наукового, філософського. Його принциповою особливістю є співвіднесеність з перетином безлічі проблем, в результаті чого він «пробігає» складові «з нескінченною швидкістю».

Концепт, таким чином, – це точка перетину («відповідності», «скупчення», «згущення») своїх складових. Концепт не тілесний і не дискурсивний, хоча він і здійснюється в тілах, він їм не тотожний. Концепт є чисто сингулярною і автореферентною подією («а не сутністю або річчю»), яка не має просторово-часових координат, але має тільки свої «інтенсивні ординати» – складові як свої єдино можливі об'єкти. Концепт, «будучи створеним, одночасно вважає себе і свій об'єкт», являє собою певний «образ думок» (думка думки, думка про думки).

Таким чином, процедура концептуалізації дає можливість так організувати пізнавальну діяльність, щоб, з одного боку, рухатися від первинних теоретичних концептів до все більш абстрактних конструктивів, розгортаючи наукову теорію, а з іншого боку, вписувати наукову дисципліну в більш широкий дисциплінарний контекст. Такого роду концептуальна схема має важливе значення, оскільки визначає теоретичне розуміння цілісності об'єкта, утримує смислову єдність проблематики в науковому співтоваристві,

вписує знання не тільки в інші знання, але і культуру в цілому. В цьому сенсі деякі концепти мають екзистенційну значущість, і набуття їх сенсу здійснюється в ході діалогу особистості з культурою та іншими людьми. Саме через них особистість усвідомлює свою причетність до культури народу, вони є мостом між особистістю і суспільством.

Традиційно термін «концепт» використовувався, насамперед, в математичній логіці. Однак у комплексі наук про культуру він набуває нового звучання, принципово відрізняє його від терміна «поняття». «Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – рядова, звичайна, не «творець культурних цінностей» – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї. Візьмемо, наприклад, уявлення пересічного громадянина, не юриста, про «законний» і «незаконний», – вони концентруються, насамперед, у концепті «закон». І цей концепт існує у свідомості (в ментальному світі такої людини, звичайно, не у вигляді чітких понять про «поділ влади», про історичну еволюцію поняття закону, і т. п. Той «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово закон, і є концепт «закон». На відміну від понять у власному розумінні терміна (таких, скажімо, як «постанова», «юридичний акт», «текст закону» тощо), концепти не тільки мисляться, вони переживаються. Вони – предмети емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень. Концепт – основний осередок культури у ментальному світі людини»¹⁷.

Таким чином, концепти національної культури в індивідуальному і суспільному соціокультурному просторі є своєрідними осями, довкола яких відбувається структурування цих просторів та визначення форм і способів існування самих концептів. У цьому контексті одним з ключових концептів культури є місто. З одного боку, концепт «місто» містить граничну абстрактність значення, бо в ньому «згасають» всі історичні та специфічні риси різних міст, а з іншого боку, його культурна насиченість, міфологізм і символічність дають можливість індивіду «перекласти» інваріантні риси міста в форму індивідуальної значущості.

Специфіка соціокультурного середовища міста

Для того, щоб розкрити дане питання, доцільно попередньо дати декілька загальних понять і визначень.

Соціологія культури досліджує місце і роль культури в суспільній системі; культурну діяльність і культурний рівень тих або інших соціальних і соціально демографічних груп; потреби цих груп населення у сфері культури: культурна творчість народних мас; стан і функціонування соціальних інститутів і установ культури як у сфері виробництва, так і в сфері споживання культури; акцентує увагу на соціальній ролі культури у суспільстві та її функціонування в конкретному соціальному середовищі.

¹⁷ Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 43.

У контексті аналізу міста як соціокультурного феномена особливо цікавою є точка зору С. Бенхабіба, згідно з якою головна задача культури формування системи орієнтирів це така, яка дозволила б людині визначити своє місце у світі та ідентифікувати себе з тією чи іншою соціальною спільністю. Визначаючи власне місце в світі, люди концептуально осмислюють і цей світ, і себе самих, створюючи системи уявлень, схожі по структурі і способах побудови, а також розповіді та історії, що обґрунтовують їх спроможність. Тому культури мають моральні, етичні та оцінні складові та неконфліктні за своєю природою: «По мірі накопичення наших знань про інші культури і про нас самих росте і наше відчуття відносності... Чим більше ми розуміємо, тим більше здатні пробачити, і тому у вивченні людської культури і суспільства діє принцип: все зрозуміти — значить все пробачити»¹⁸.

Разом з тим вироблення і засвоєння культурних парадигм вимагають самоідентифікації. В силу одного лише факту, що «оскільки люди живуть у світі, де всьому прийнято давати оцінку, ... культури формуються через протиставлення»¹⁹.

Культури формуються в комплексному діалозі і взаємодії з іншими культурами; а розділові лінії між ними рухливі, проникні і можуть бути оскаржені (там же, с. 220), взаємне позиціонування культур відбувається в результаті їх протистояння один одному. С. Бенхабіб приходиться до висновку, що досягнення культурами певної зрілості може з рівною імовірністю служити як налагодженню між ними діалогу та взаємодії, так появи передумов конфлікту між людьми, які є прихильниками таких культур. Дещо спрощуючи підхід Бенхабіба, можна сказати, що розвиток культури в напрямку її більшого поглиблення призводить до активізації міжкультурної взаємодії, тоді як її розвиток у бік більшої інституціоналізації майже неминуче породжує конфлікти, зумовлені культурними відмінностями.

Цей висновок надзвичайно важливий для розуміння соціальної взаємодії в сучасному місті, коли в силу об'єктивних причин взаємодії між представниками різних культур стають все більш інтенсивними.

С. Бенхабіб визначає культуру як діяльність, що дозволяє людині визначити своє місце у світі та ідентифікувати себе з тією чи іншою соціальною спільністю. Подібний підхід передбачає суттєву активність діючої особи, який сам визначає свою культурну (як національну, релігійну тощо) ідентичність.

Культурне середовище міста – являє собою один із аспектів, «зрізів» його соціального середовища. Воно характеризується сукупністю речових і особистісних факторів, що впливають на діяльність людини по створенню і освоєнню духовних благ, на його поведінку в суспільстві, на його духовні потреби, інтереси і ціннісні орієнтації в сфері культури.

Культурне середовище міського поселення визначається: по–перше,

¹⁸ Бенхабіб С. Притязання культури. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабіб. – М.: Логос, 2003. – С. 40.

¹⁹ Бенхабіб С. Притязання культури. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабіб. – М.: Логос, 2003. – С.8.

культурними навичками, звичаями, ціннісними орієнтаціями населення, по-друге, матеріально-речовими елементами соціальної інфраструктури, призначеними для організації дозвілля, задоволення духовних потреб людей.

Таким чином, у соціокультурному середовищі міста об'єднуються два світи: з одного боку, світ «людей», з іншого, світ «речей та ідей». Безумовно, досить спрощене уявлення, але для більш детального їх розгляду потрібно розгорнути у всій своїй повноті, широті і глибині – базове поняття «культура», що не входить в рамки даного курсу і даної теми. Достатньо взяти лише одне, «робоче» визначення: «З точки зору суспільної практики, культура – це постійний рух: створення, виробництво, переробка та руйнування предметів, речей, звичок, оцінок і т. п. в процесі індивідуальної і спільної діяльності людей, спілкування, обміну між ними».

Говорячи про специфіку міського соціокультурного середовища, слід, перш за все, розуміти її відмінність від інших аналогічних явищ. «Тимчасова урбаністична культура – це зовсім особлива освіта, якісна своєрідність якої можна протиставити не тільки природі, але й культурі класичного міського типу». У цьому висловлюванні, таким чином, фіксуються відмінності у просторі («місто» – «село») і в часі (міста минулого – міста сучасності).

Оцінюючи сучасний стан соціокультурного міського середовища, вчені позначають такі його характеристики:

- множинність соціокультурних процесів;
- рухливість просторових (зокрема, інституційних) елементів;
- неоднорідність його змістовної складової;
- активізація ЗМІ (зокрема, в культурно інформаційному плані);
- соціокультурна мобільність;
- соціокультурна диференціація.

Мабуть, резюмуючим тут може бути наступне висловлювання: культурна ситуація міського життя постійно ускладнюється, стає динамічнішою і багатомірною.

У методологічному плані вищезазначені характеристики можна одночасно розглядати і в якості проблем, і в якості тенденцій розвитку соціокультурного середовища міста.

І останнє: якщо взяти соціокультурне середовище міста як щось ціле, то можна приписати до його характеристик і «екстенсивність», тобто тенденцію до поширення на неурбанізовані території (малі міста, сільські поселення).

Сприйняття соціокультурного середовища

Можна уявити, що соціокультурне середовище міста існує в трьох вимірах (рівнях, «іпостасях»):

1) предметно-просторове середовище (планування населених місць і їх фрагментів, їхня архітектура, виробничі території; виробничі, суспільні, побутові інтер'єри: виробничі і побутові обладнання: особисті речі людей);

2) соціальні відносини і зв'язки (виробничі, сімейні, дружні, за інтересами – формальні і неформальні);

3) соціально значуща інформація (філософська, наукова, правова,

естетична тощо).

Оскільки кожен з названих компонентів (рівнів тощо) соціокультурного середовища володіє своєю власною знаково-сисловою системою, то і сприйняття людиною цих компонентів має свої власні особливості, породжує свої власні проблеми. До таких проблем можна віднести: невпорядкованість предметно-просторового оточення людей; тенденцію до руйнування установлених соціальних відносин і зв'язків (що особливо актуально для сучасних українських міст); неадекватну організованість соціально значущого знання для використання людьми.

У підсумку люди погано опановують своє ускладнююче оточення, яке в результаті руйнується; у свою чергу, це призводить до змістовного збіднення соціальних зв'язків особистості, проблемна ситуація має масове поширення, стійка в часі і соціально значуща.

У цьому контексті однією з головних завдань освоєння особистістю культурного оточення є таке: трансформувати його в своє життєве середовище. Така трансформація передбачає і встановлення індивідуальних або групових кордонів у соціокультурному просторі, і прагнення розширити або зрушити кордони, і вибір способу життя в цих межах.

Сам процес сприйняття можна трактувати з точки зору соціології, з відповідними термінами і в межах відповідного механізму. Можна зіставляти «сприйняття» – «споживання» і тоді вже можливий соціально філософський і навіть політико–економічний підхід (споживання духовних і культурних благ). Якщо ж розглядати соціокультурне середовище як якесь «інформаційне поле» (реальне чи віртуальне), то дії людини в ньому можна уявити спрощено, звичайно, у вигляді наступного алгоритму: усвідомлення потреби пошуку джерела інформації – розпізнавання, відбір (селекція, фільтрація) трансформація (переклад у внутрішнє «Я»).

Особливість соціального життя взагалі, процесів і явищ міського життя, зокрема, дозволяє визначити зв'язок між сприйняттям міського соціокультурного середовища та адаптацією людини до умов міського життя. Соціокультурне середовище міста несвідоме лише до творів мистецтва та організації культури. Воно формує так звані «соціальні зразки» (поведінки, мислення, спілкування), вживаючи які людина не тільки самовизначається, не тільки адаптується до мінливих життєвих обставин, а і розвивається як особистість.

Міська культура: тенденції розвитку

При розгляді динаміки міської культури важливо підкреслити, що представники різних соціокультурних груп городян є виробниками та розповсюджувачами різних за якістю і ступенем узагальненості елементів культури. Кажучи про якісь тенденції, необхідно підкреслити, що тенденції на відміну від інших видів «руху», можна розглядати лише як «натяки» на траєкторії зміни і розвитку. В якості таких, тенденції можуть бути короткими – і довгостроковими, приватними і загальними, прогресивними і регресивними, випадковими і закономірними. Їх позначення майже завжди залежить від

системи координат самих цих тенденцій. Цілком допустимим здається подання тенденцій розвитку міської культури у вигляді дихотомічних пар з короткими поясненнями. Отже:

- «висока» (для «обраних») і масова (для «непосвячених») тенденції;
- «традиційна» (на базі класичної) і «авангардна» тенденції;
- синтезуюча (універсалізована, об'єднуюча) і «спеціалізуюча» (у вигляді, наприклад, молодіжної, національної, локальної та ін. субкультур) тенденції;
- загально визнана («легітимна») і відторгнута (наприклад, антигуманістична) тенденції;
- конструктивна (в плані розвитку людини) і деструктивна (при його деперсоналізації) тенденції.

Можливо, використані тут позначення не цілком «канонічні», але точок зору і способів їх вираження в даному питанні безліч.

Місто як соціокультурний організм цивілізації

Історію людства можна розглядати з різних точок зору. Її можна представляти у вигляді зміни суспільно-економічних умов. Можна бачити в ній історію зародження, взаємодії і зникнення різних локальних цивілізацій, типів, релігійних та інших спільнот. Але є і ще один важливий ракурс розгляду еволюції людства. З цієї позиції історію цивілізації можна представити як рух людства від традиційного сільського до міського суспільства. Цей шлях і досі не завершено навіть найрозвиненішими, урбанізованими країнами.

Зародження міста – витік цивілізації, осереддя найбільш «просунутих» елементів будь-якого цивілізованого суспільства в організаційному, соціокультурному, соціально-економічному, матеріально-технічному та інших аспектах.

Таким чином, у всіх аспектах міста відбиваються особливості суспільства. Парадоксальність і складність проблеми полягає в тому, що такий культурний феномен, як місто, з одного боку, це матеріальне, речове, втілене у камені й метали. І людина живе в окремій освоєній частині цього простору, не усвідомлюючи, що вона живе в місті як цілому. З іншого боку, місто – це віртуальна і навіть ефемерна реальність, постійно переживає власні метаморфози у свідомості людини. Місто як якась ментальна конструкція. На цьому стику і народжується у свідомості людини місто як соціокультурний організм цивілізації.

Місто не лише відображає особливості та тенденції розвитку цивілізації, воно ще й «оформляє», визначає особливий тип людини. Людина в місті – городянин, – якщо він виріс, вихований містом, або хоча б прожив там значну частину свого активного життя, – якісно відрізняється від жителя сільської місцевості. Основний вектор розвитку цивілізації — від натурального до індустріального і постіндустріального, від сільського до «міського» суспільства.

Античну Грецію прийнято вважати батьківщиною народження міст. Дійсно, з плином часу в найбільших містах–державих, особливо в Афінах, які уникли дорійського завоювання, в суспільному житті відбулися суттєві зміни.

Замість спадкової влади племінних вождів (царів) був введений принцип виборності Верховного правителя (архонта), його звітності перед радою глав(ареопагом). Владу традицій та звичаїв поступово замінили закони (перші з них, котрі встановлюють загальні норми поведінки для всіх громадян і покарання за їх порушення, були прийняті в 621 р. до н. е.).

На початку VI століття до н.е. за ініціативою архонта Солон (635 – 559 до н. е.) все населення поліса було розділене на чотири розряди в залежності від майнового положення. Це послабило позиції родової знаті. Розбагатілі торговці і ремісники зрівнялися з нею в правах.

В кінці VI століття до н. е. замість поділу поліса на родові володіння був прийнятий принцип його розмежування на 10 округів, кожен з яких обирав своїх представників у новій раді (рада п'ятисот), яка займалася всіма поточними справами. За ареопагом зберігалися лише суддівські функції у справах, не зачіпаючи майнових розголошень. Чужинці, які успішно вели справи в Афінах, отримали права громадян. Загальна кількість громадян склала близько 30 тис. осіб.

Згідно з утвореними в Афінах традиціями, активна участь у справах поліса, захист демократії, були найважливішим правом і обов'язком громадян. Найважливіша риса грецького суспільства: «Адже тільки ми одні визнаємо людину, яка не займається громадською діяльністю, не благо схильна особа, а марний обиватель»²⁰. На зборах вирішувались питання війни і миру, обиралися посадові особи. Збори могли засудити до вигнання з поліса осіб, які представляли загрозу народовладдя або схильних до тиранії.

На загальних зборах громадян округу ставилося питання: «чи є в державі людина, яка загрожує існуючим порядкам?». Присутні писали на черепках битого глиняного посуду (остраках) ім'я того політика, який представлявся їм ворогом демократії. Той, хто отримував більше половини голосів, засуджувався до остракізму (вигнанню).

Таким чином, до V століття до н. е. родоплемінний лад у Афінах був остаточно витіснений новою державною організацією, яка отримала назву демократія.

Інший шлях розвитку поліса продемонструвала Спарта. Цей поліс був заснований дорійським племенем, яке, оселившись на півдні Пелопоннеського півострова, перетворило місцеве населення в безправних рабів (ілотів). Спартанці вважали негідним для себе обробляти землю, займатися торгівлею, ремеслом. Це було завданням для рабів і прийшлих з навколишніх поселень. Єдиним, вартим поваги, заняттям для чоловіків вважалася війна. Система виховання була підпорядкована одній меті – підготовці витривалих, небагатослівних, дисциплінованих воїнів. В історію увійшла традиція спартанців вбивати дітей, які народилися слабкими, з яких, як вони вважали, не вийшло б хороших солдатів.

У Спарті незмінними залишилися порядки родоплемінного ладу. Нею

²⁰ Фукидид. История / Фукидид ; пер. и примеч. Г. А. Стратановского ; отв. ред. Я. М. Боровский. – М. : Ладомир-АСТ, 1999. – Т. 1. – С. 305.

керували рада старійшин і сходка воїнів, роль вождів (царів) була обмежена. Зберігався зрівняльний розподіл. Усі спартанці носили простий одяг, харчувалися спільно, гроші ними не визнавалися.

Суспільне життя Риму будувалася на основі родоплемінних традицій, Вищим органом управління був сенат, який складався з 300 осіб, старійшин родів, які заснували місто. Для Верховного правителя відводилася роль обирати царя, який повинен був правити відповідно з традицією і волею Сенату.

Нащадки засновників міста називали себе патриціями («patres» – «батьки»), їм належали землі, що прилягають до Риму. Ці землі оброблялися окремими родинами, в яких діяв жорсткий принцип патріархату: глава сім'ї володів усім майном. У той же час землі вважалися загальним надбанням римлян, вони не могли належати чужинцям. Прийшло населення, члени інших племен, що оселилися в Римі, називали плебеями. Вони не мали права брати участь у житті міста, хоча й залучалися до військової служби в допоміжних загонах.

При Сервії Туллі (правив 578–534 до н. е.) були проведені реформи, аналогічні перетворень Солони в Афінах, що завдали серйозного удару по привілеях родової знаті. Все чоловіче населення, включаючи плебеїв, було розділено на п'ять розрядів, в залежності від майнового положення та відповідно здатності придбати легке чи більш дороге важке озброєння. Кожен розряд ділився на центурії (сотні), які в разі війни виступали на полі бою. У мирний час члени кожної центурії отримували право обговорювати поточні справи міста, стаючи органом управління.

Найбідніші римляни, нездатні купити зброю, поєднувалися, незалежно від їх числа, в центурію «пролетарів» (з лат. *prōlētārius* – «незаможний, але юридично вільний римський громадянин, який служить державі тільки тим, що має дітей»). Малося на увазі, що вони придатні тільки для його відтворення.

У 451–450 рр. до н. е. в Римі вперше були прийняті єдині для всіх закони (до цього спори вирішувалися на основі племінних звичаїв і традицій).

Сталися зміни, які означали, що в V столітті до н. е. у Римі, як і в Афінах, склалася нова політична система громадської організації, в якій громадянство мало більше значення, ніж родоплемінні зв'язки. Ці зміни сприяли перетворенню місцевого устрою у великі центри торгівлі і ремесла.

Від римської традиції середньовіччя успадкувало два основні слова, що позначали «місто»: «urbs» та «civitas». Якщо спочатку urbs означає власне «поселення, оточене стіною», то потім це слово набуває значення, яке обіймає все населення міста (громаду), і «головний оплот». Основне значення слова «civitas» – громадянська громада, спільнота, держава, тому середньовічне розуміння міста як комуни (спільності) увібрало в себе очевидне значення поняття «civitas». Так, Рим (і перший, і другий, і третій), що панує над світом, і є осередком влади.

Перетворити всі підвладні землі в цивілізований світ (під керівництвом Риму) – ось ідеал античності, сприйнятий середньовічним християнським світом. Прагнення до єдинобожності і єдиновладдя виливалося в ідею градоцентричності Риму, який протистояв анархії і розпаду. Цивілізований світ

під егідою Риму утворює свій простір, місто-світ. Це просторове мислення було перенесено і на темпоральне мислення. І не випадково в грецькому, римському та німецькому ареалах культури поняття «час» тісно пов'язане спочатку з поняттям «обмежений, або обведений огорожею, простір (нашого) світу», причому деякі матеріальні предмети останнього – «паркан», «колона», «дерево, що стоїть в центрі» і т. п. – символізують одночасно як простір цього світу, так і час подій, що протікають у просторі, власне – коло подій.

Папа Григорій I, видатний політик і будівничий церкви, бачив нерозривний зв'язок міста та влади (і на рівні царства небесного, і на рівні царства земного). Міське управління для нього є прототипом державного управління, а останнє є проекція управління Божественного. У період Каролінзького Відродження (в кінці VIII – початку IX ст. при Карлі Великому в Каролінзькій державі спостерігається певний підйом феодально-церковної культури, який отримав в історіографії назву «Каролінгське Відродження») формується образ міста як осереддя влади, істинної релігійності і елітарної вченості. Втілення влади – це Рим, релігії – Єрусалим, вченості – Афіни (а потім – Париж, який у XII–XIII ст. називають Новими Афінами). Незважаючи на економічний і політичний хаос, з XI ст. в Європі починається зростання міст.

Важливо відзначити, що реальному процесу зростання міст відповідала (вірніше, передувала) ідея міста, визнання міста ідеалом. Якщо додати до цього правову норму (людина, що прожила у місті рік і один день, звільняється від усіх видів юридичної залежності, пов'язаних з його соціальним статусом; середньовічна приказка свідчила: «Міське повітря робить людину вільною»), то стає зрозуміло, що ідея міста полягає у створенні особливого статусу, стану людини.

В епоху розвиненого середньовіччя міста розумілися як серцевинні держави і як те, що організує простір суспільного життя. У пізньому середньовіччі міста стають реальними центрами процесу державотворення. Саме тоді й були закладені основи сучасної міської цивілізації.

Середньовічне місто являє собою архітектурно-просторову модель світобудови. Воно будувалося за зразком «небесного Єрусалиму» і було його земною, погіршеною копією. Недарма середньовічні богослови, які алегорично тлумачать Святе Письмо, створили великий звід термінів, які згадуються в Старому і Новому Заповітах, приводячи їх алегоричні, тропологічні («змінюють напрямок мови») і аналогічні (анагогічне тлумачення (ін. – грец. *ανάγειν*, піднесення) – так називається алегоричне тлумачення Святого писма, яке розуміє слова не в їх буквальному, а в вищому, символічному значенні) інтерпретації: поняття Єрусалиму витлумачувалося за всіма цими смислами.

У буквальному значенні Єрусалим є земним містом, в алегоричному – церквою, в тропологічному – праведною душею, аналогічному – небесною батьківщиною (рис. 12).

Рисунок 12 – Небесний Єрусалим у видіннях Іоана Богослова

Це місто уявлялося автором вознесеним на високу гору: «І заніс мене духом на гору велику й високу і місто велике мені показав, святий Єрусалим, що сховався із неба від Бога».

Місто Відродження з'явилося як своєрідний протест проти середньовічних уявлень і виявився як розвиток античних містобудівних принципів. На відміну від середньовічних, міста сприймаються як якимось, нехай і недосконале, подібне до «Небесного Єрусалиму», втілення не людського, а божественного задуму, тоді як місто Відродження було створене людиною-творцем. Людина не просто копіювала вже існуюче, вона створювала більш досконале і робила згідно «божественної математики». Місто Відродження було створене для людини і повинно було відповідати земному світопорядку, його реальній соціальній, політичній та побутовій структурі.

Середньовічне місто оточене потужними стінами, відгороджене від світу, його будинки більше схожі на фортеці з нечисленними вікнами-бійницями. Місто Відродження відкрите, воно не захищається від зовнішнього світу, воно контролює його, підкоряє. Стіни будівель, розмежовуючи, об'єднують простір вулиць і площ з внутрішніми двориками і приміщеннями. Вони проникні – в них багато отворів, аркад, колонад, проїздів, вікон.

Якщо середньовічне місто – це розміщення архітектурних об'ємів, то місто Відродження – більшою мірою розподіл архітектурних просторів. Осередком нового міста є будівля собору або ратуші, а вільний простір головної площі, розкритий як вгору, так і в сторони. У будівлю входять, а на вулицю і площу виходять. І якщо середньовічне місто композиційно стягнуто до свого центру – то місто Відродження центробіжне – воно спрямоване на зовнішній світ. Місто Відродження – це, швидше, твір мистецтва, «гра в геометрію». Архітектор видозмінює місцевість, наклавши на неї геометричну сітку розкреслених просторів. Таке місто має чітку форму: кола, квадрата, восьмикутника, зірки; навіть річки в ньому спрямлені.

Середньовічне місто вертикальне. Тут все спрямоване вгору, в небеса – далекі і недоступні (рис. 13). Місто Відродження горизонтальне, тут головне –

перспектива, спрямованість вдалину, до нових обріїв (рис. 14).

Рисунок 13 Урбино – повністю сохранил свій середньовіковий облик

Рисунок 14 – Граммикеле. Сицилія

Граммикеле – місто ремісників, було зруйноване землетрусом, і тоді городяни вирішили побудувати нове місто в місці, згідно архітектурним канонам епохи Відродження. Один з декількох «ідеальних міст».

Для середньовічної людини шлях на Небо – це піднесення, досягне через покаяння і смиренність, зречення від усього земного. Для людей Відродження – це сходження через набуття власного досвіду і осягнення Божественних законів.

Збій в розвитку цивілізації, виникнення питання про її кінці або «нового майбутнього» в рамках історично нового стану, природно актуалізує проблему міста як носія смислів, тенденцій і сутнісних особливостей організації життєдіяльності суспільства. Саме тому розкриття особливостей сучасної ситуації і тенденцій розвитку суспільства вимагає розуміння місця і ролі міста в

тих складних і значущих, що мають перетворювальний характер, процесах, які здійснюються і в наші дні. Це, в свою чергу, передбачає осмислення проблем сучасного глобального співтовариства, необхідність дослідження сутнісно-змістовних особливостей здійснюваних змін. Вони пов'язуються не тільки з глобальними кризами, які носять природний характер і викликані діяльністю людини, але і зміни, що обумовлені саморозвитком суспільства як відкритої органічної системи в усьому розмаїтті, різнохарактерності його представлення на всій історичній дистанції існування.

Далі слід підкреслити, що індустріальний світ стрімко йде в минуле, позначилася системна кризи архітекtonіки суспільства, заснованого на визначеності національних культур та стійкості ціннісно-раціональних форм світоустрою. Занепадають і розсипаються його основні інститути: національно-державна система міжнародних відносин, міжнародне право, що базується на непорушності національного суверенітету, класична економіка, що проіснувала не одне століття, проте відкинута тепер в тінь віртуальних не економікою створених фінансових технологій. Відбувається і глобальна соціально-економічна просторова або вірніше регіональна перебудова, пов'язана з формуванням нових гео економічних регіонів. Вона відображає величезний обсяг перетворень, які охопили всі сфери життєдіяльності людини і відбуваються в багатоплановій взаємодії практично всіх суб'єктів сучасного співтовариства.

Важливо підкреслити, що принципово змінився сама людина. Змінилися принципи і умови зв'язків і відносин людей у складному зіткненні і взаємовпливі різних культур, обумовлених в значній мірі розвитком нових інформаційно-комунікативних систем. Останні утворюють не тільки нові простори взаємодії різних людей, культур, знань, але і забезпечують ситуацію, коли «дивним феноменом світового еволюційного процесу є процес формування колективного розуму». За ним відкрився світ, що вже не може бути пояснений з позицій знань в рамках логічних схем епохи модернізму. Відбувається складний, багаторівневий процес канонізованих і «безладних» змін, явних і прихованих, по-різному залучаються різні суб'єкти, що супроводжуються диференціацією та інтеграцією. Зміни ці не йдуть ні в яке порівняння ні за швидкістю, ні за обсягом з усіма відомими досі, пережитими людством. Істотні зміни у всьому глобальному співтоваристві свідчать не просто про новий рівень історичного розвитку суспільства, а про явне зрушення в соціальній еволюції, про перехід до історично нового стану.

Який же реальний новий рівень, а головне, характер сучасного стану на загальній дистанції історичного розвитку у виконанні соціальної еволюції і яка роль міста відчутна в ньому? Цілком очевидно, що вивчення не тільки сучасного стану суспільства, але й головних особливостей і закономірностей розвитку цивілізації в глибокій історичній ретроспективі, дозволяє бачити і визначати багато важливих її характеристик, що мають значення в осмисленні сучасного кордону розвитку суспільства. Важливе значення при цьому набуває, з одного боку, дослідження і врахування особливостей тих соціокультурних форм організації суспільства, в яких найбільшою мірою проявляються його

суб'єктивні характеристики, а реальне виконання об'єктивно «задається» історичним процесом норм. З іншого – актуалізується проблема виділення сутнісних особливостей суспільства як «цілого», що зберігається в якості суспільства цивілізації.

Виконуючи інтегративну функцію в розвитку історичного процесу протягом кількох тисячоліть, цивілізація зв'язувалася з розвитком багатопланових, але визначених за своїм сутнісними характеристиками систем відносин, найважливіших засобів інтеграції, якими виступало місто – як особливий соціокультурний організм і просторова організація людей розділеного суспільства. Місто позначило перехід до історично нового суспільства – до цивілізації. На різних етапах розвитку цивілізації саме місто фіксувало соціокультурний потенціал і характер організації суспільства тієї чи іншої епохи.

Звернемося тепер до переваг, які отримує населення міста не тільки в економічному, але і соціокультурному плані. Місто забезпечує достатньо високий рівень різноманітності пропозицій товарів і послуг. В силу порогових обмежень у дрібних населених пунктах виробництво багатьох товарів і послуг неможливе з економічних міркувань. У малому місті набір вироблених споживчих благ вельми обмежений, деякі з них забезпечуються лише єдиною в місті фірмою, що створює для неї деякі локальні монопольні переваги. У більш великих містах стає рентабельним існування декількох фірм, що виробляють таку продукцію. Така конкуренція може призвести до помітного зниження ціни на товар.

В умовах мегаполісу виникає можливість існування вузькоспеціалізованих видів виробництва, що розширює вибір для покупця, в цілому підвищує рівень його реального добробуту. Це легко побачити, використовуючи поняття функції корисності, що характеризує систему переваг для споживача. Типовими прикладами високоспеціалізованих послуг, доступних лише у великих містах, є багато послуг сфери культури, що надаються університетами, музеями, театрами і т. д.

Деякі види таких послуг мають досить обмежену зону впливу, непропорційно меншу, ніж загальна територія міста, і, в той же час, приваблює лише для окремих груп населення міста. Граничні обмеження роблять можливим функціонування таких підприємств лише в разі високої концентрації представників таких груп в окремих зонах міста. Найбільш відомі приклади пов'язані зі специфікою системи уподобання споживачів, обумовленої культурно–національними особливостями етнічних меншин. Наприклад, в італійських або китайських кварталах Нью-Йорка, існують відповідні книжкові та продовольчі магазини, клуби і т. д. Певною мірою до таких підприємств можна віднести і ресторани, орієнтовані на національну кухню.

Подібні групи за подібністю переваг можуть бути виділені і за іншими ознаками, наприклад, за доходом сімей. Відповідно ми спостерігаємо ювелірні магазини в багатих кварталах міста і ломбарди – у бідних. Деякі види локалізованих суспільних благ, орієнтовані лише на окремі групи населення, наприклад, субсидіювання міською владою маршрутної мережі автобусів, що

обслуговує бідні верстви міста. Детальний аналіз концентрації споживачів в окремих зонах міста дозволяє виявити прояви подібних ефектів, що забезпечують існування відповідних магазинів, кафе і клубів, за рахунок концентрації представників окремих груп лише в певний час доби (наприклад, магазини звукозапису та молодіжні клуби поблизу освітніх центрів).

Другий аспект переваг городянина пов'язаний з колективними формами обслуговування, що надається містом. До них відноситься система громадського міського пасажирського транспорту, охорони здоров'я, освіти, комунальних послуг і т. д.

Таким чином, місто як соціокультурний організм цивілізації пропонує середовище проживання, яке забезпечує прийнятні побутові умови існування, певний рівень безпеки, освіти і можливості насиченого дозвілля та соціокультурного розвитку городян.

Місто як простір соціальної взаємодії

Існує точка зору, хоча і вульгарно спрощена, що життя людини – це процес задоволення його різноманітних потреб. З цієї точки зору взаємодія людини з «першою», «другою» і «третьою» природою, тобто зі світом «речей», можна пов'язати лише з його фізичними (матеріальними, економічними і т.п.) потребами.

Взаємодія людини з міським середовищем (з світом «живим») вбирає в себе більш широкий спектр потреб. До них відносять психолого-поведінкові (психологічні), етнічні, соціальні та соціально-психологічні, а також духовні (культурні) потреби.

Процес задоволення потреб, що відбувається на тлі взаємодії особистості і її життєвого середовища (в даному випадку – міського середовища), можна розглядати за допомогою таких понять, як **адаптація і ідентифікація**.

Соціальна адаптація – процес активного пристосування індивіда до нового середовища за допомогою різних соціальних засобів. Соціальна адаптація є елементом діяльності, функцією якої є освоєння відносно стабільних умов середовища, вирішення повторюваних, типових проблем шляхом використання прийнятих способів соціальної поведінки, дії. Основним способом соціальної адаптації є прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, що склалися тут, форм соціальної взаємодії, а також форм предметної діяльності.

Ідентифікація – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою людиною, групою, колективом, що допомагає йому опанувати різні види соціальної діяльності, засвоювати і перетворювати соціальні норми і цінності, приймати соціальні ролі.

Зазвичай виділяють три форми ідентифікації:

- 1) пряме емоційне ототожнення себе з реальною або вигаданою особою;
- 2) зарахування себе до певної соціальної групи (вікової, національної, статевої і т.д.), що дозволяє індивіду засвоїти важливі стереотипи поведінки, вимоги до основних культурних ролей;
- 3) зарахування себе, що супроводжується відчуттям приналежності, до

реальної соціальної групи, колективу.

Формування особистості людини йде через освоєння нею свого зовнішнього світу, в т.ч. і свого міського середовища. І тут можна навести два майже полярних положення:

- міське середовище підлаштовує людину «під себе», тобто шляхом розпорядчих норм, домінуючих цінностей і поведінкових стереотипів з використанням системи соціального контролю;
- людина відбирає з міського середовища тільки те, що «вписується» в систему її поглядів, потреб, інтересів, звичок і т.п.

Як доводить практика (і в житті, і в науці), у подібній дихотомії більш доречним і продуктивним буде застосування не розділового «або», з'єднувального «і».

Розглядаючи процес спілкування людей, прийнято виділяти безліч окремих, приватних процесів. До таких відносять, наприклад, навіювання (вплив, розрахований на некритичне сприйняття), наслідування (відображення у вчинках, думках або почуттях відповідних еталонів) і зараження (схильність до емоційного впливу).

Очевидно, звідси беруть свої витoki багато не тільки сучасних і не тільки міських явищ – масові «неформальні» рухи, масові інтелектуально–духовні «захоплення» і т.п.

Адаптації в історичному контексті

Для розуміння адаптації в місті важливий історичний екскурс, який багато в чому пояснює суть взаємодій. В середині XIX ст., з початком індустріальної революції, в Європі почався процес масової міграції сільського населення в міста. Мігранти забезпечували 90% приросту міського населення. Урбанізація обов'язково супроводжується переселенням людей із сільської місцевості в міста, яке прийняло особливий розмах саме в XX ст. Нині аналогічні процеси відбуваються в країнах, що розвиваються: сільське населення прагне перебратися в міста, щоб врятуватися від голоду і безробіття. Наприклад, в Китаї в 1960–1990-х рр. зростання населення міст на 60% було забезпечене природним приростом населення, зниженням рівня смертності і на 40% – переселенням селян.

Ще в першій половині XX ст. в більшості європейських країн і США почалося переміщення сільських жителів у великі міста. Потік переселенців фермерів і селян збільшувався, досягнувши піку в середині 1960-х рр. В СРСР максимум переселень припав на кінець 1970-х рр. Інтенсивний міграційний відтік супроводжувався майже повсюдною зміною мережі сільських поселень, ліквідацією спорожнілих шкіл, лікарень, магазинів та ін. Потім цей процес став слабшати. У європейських країнах він затих, а в 1970–1980-і рр. почалося переселення городян на природу – в передмістя і сільську місцевість, але не для того, щоб там працювати і жити, а лише для того, щоб відпочивати.

У нас після скасування кріпосного права, а пізніше після сталинських реформ, які завдали нищівного удару по селянській громаді, маси сільських жителів рушили в міста. Але нечисленні і недостатньо розвинені наші міста не могли прийняти всіх бажаючих. Мігранти зосереджувалися головним чином на

міських околицях, займалися дрібним підприємництвом, працювали як різноробочі, отримуючи мізерну заробітну плату, а нерідко займаючись і незаконною діяльністю.

З приходом до влади більшовиків процес міграції сільських жителів міста посилювався, особливо в зв'язку з розгортанням процесів колективізації (розкуркулення) і індустріалізації. У містах зводилися промислові гіганти, куди вчорашні селяни впроваджували дрібнобуржуазну (за висловом В. І. Леніна) культуру. На відміну від традиційної для Європи селянської культури, яка пережила фазу розпаду общинної психології і зародження індивідуалістичної, вітчизняний селянин все ще зберігав патріархальні пережитки. Масовий приплив селян в місто в 1920–1930-ті рр. приводив до депролетарізації промисловості, внаслідок втрат кадрового пролетаріату на фронтах громадянської війни. Прийшовши на міське підприємство, селяни зберігали сільське ставлення до праці і з небажанням проходили школу індустріалізації.

Перше покоління сільських мігрантів – завжди маргінали. З одного боку, вони виховуються в родині, де батьки, представники старшого покоління, все ще залишаються носіями патріархального укладу, а з іншого – вони діяльно спілкуються і взаємодіють як на роботі, так і відпочинку з представниками свого покоління, міською молоддю, давно адаптованою до нової культури і виступає її активними провідниками. Тільки діти дітей перших мігрантів набувають звички і смаки міської молоді. Лише у цій генерації дезадаптація змінюється адаптацією.

Американський психолог Е. Еріксон писав про регресивну поведінку у підлітків, яка по суті диктується підсвідомим бажанням якомога довше уникати дорослої відповідальності. Але такі ж процеси притаманні і мігрантам, що ввійшли з примітивно організованої соціальної системи села в складний світ міського соціуму. Вони не здатні до багатоповерхової взаємодії, варіативної поведінки, яка піддається прогнозуванню і раціональному прорахунку, інтуїтивного і майже підсвідомого відчуття правильності культурних кодів, коли ти лише здогадуєшся, що цей жарт у даній компанії недоречний, а подібні манери поведінки не допускаються в цьому соціальному колі.

Нездатність по-новому структурувати свій час і навколишній простір виштовхує мігрантів першої хвилі і їх нащадків з міського контексту в маргінальні ніші, де концентруються зграї, банди, угруповання, тусовки, «команди». У складному розгалуженому, що не піддається особистому контролю, міському спілкуванні маргінал, так само як і підліток, перетворюється в велику дитину, що шукає заступництва і вкрай спрощеного спілкування з чітким рольовим розкладом. Так формуються рекрути для девіантного середовища.

Ситуація ще більш ускладнюється, якщо паралельно міграції з села в місто відбувається періодичне оновлення міського населення. На жаль, в період революції 1917 р і наступних двох війн – громадянської та Другої світової – міський склад суспільства оновлювався більше ніж наполовину. «Вимивалися» не тільки живі носії традицій, які здатні передавати цінності міської культури від одного покоління до іншого, але, що ще гірше, знищувалися творці цих

цінностей. Дворянство і інтелігенція завжди виступали не тільки еталонними групами, а й творцями високої міської культури. Завдяки їм з'явилися університети, бібліотеки, театри, музеї.

Коли з соціальної структури вимивають цілі класи, розташовані у верхній і найпрестижнішій частині соціальної піраміди, то вакантні місця займають представники менш освічених верств. Якщо вимивається вищий клас, то нішу займають висуванці з середніх шарів. Однак в катастрофічні періоди історії країни вимивається, як правило, відразу кілька шарів. В такому випадку вакантні місця займають представники нижчого класу, бо вони стоять наступними на черзі.

Революцію 1917 р. чинили не середні шари робітничого класу, а нижчі, яким дійсно не було чого втрачати. Стрімко відбувався процес урбанізації кінця ХІХ і початку ХХ ст. Коли в місто хлинули потоки селян, що розорилися, створивши «міське дно», соціологічні типажі якого виведені в класичній п'єсі М. Горького «На дні». Маса колишніх селян, яка не влилася в міське життя, стала соціальною базою більшовиків, динамітом для третьої російської революції. Нагадаємо, що село, хоча і бунтувало, але не приєднувалося до більшовиків ні в перші дві революції (1905 р. та лютий 1917 р.), ні в кінці жовтня 1917 р доти, поки їх свідомість не «революціонізували» міські агітатори маргінального статусу.

Більшовицькі кадри в основному склалися з молодих, енергійних людей, які, перш за все, належали до низів суспільства ... Ці діячі починали в 1920-х рр. і зробили фантастичні кар'єри, ставши до 1930-х р. всілякими наркомаами, управлінцями, «командирами виробництва», тобто верхівкою радянської номенклатури ... вони сприймали життя як нещадну і криваву сутичку за владу і статус.

Всі ці процеси створювали зовсім іншу платформу для взаємодій, на відміну від Західної Європи. У містах не встигала акумулюватися міська культура, відкладалися культурні пласти. Вони перемішувалися, неправильно формувалися і деформувалися, мінялися місцями, тоншали і виснажувалися. Тому про наші міста треба говорити як про історично молоді соціальні спільноти з неусталеним складом і несформованим міським простором. Міське життя постійно створювалося і руйнувалося, відтворювалося і стверджувало себе, борючись з пережитками, наспіх стверджуючи нове, насилу встигаючи з модними віяннями, але завжди перехоплюючи переважно вчорашній день культурних новацій.

Сегрегація і поляризація в соціальній взаємодії

Зверніть увагу, що на соціальну взаємодію в місті впливає соціальна сегрегація і поляризація: багаті квартали сусідять з нетрями, розважальні комплекси – з промисловими зонами. У США район проживання – візитна картка соціального стану людини: проживаючи де-небудь в Південному Бронксі, людина практично не має шансів влаштуватися на престижну роботу.

Багато районів Нью-Йорка та інших мегаполісів перетворилися на місце проживання міської бідноти. Будинки тут старі, без комунальних зручностей, а

тому дешеві. У вітчизняних містах раніше жити в центрі було престижно, хоча і менш дискомфортно. Але сьогодні багато «нових українців», подібно західним багатіям, переселяються за місто.

Міський простір стратифікований, але таким чином, що він ділиться на відкриті, закриті і напівзакриті соціальні сегменти, призначені, перш за все, для обраних, яких конвенціонально називають «своїми». Місцями концентрації тільки «своїх» можуть стати цілі міста або їх райони, окремі вулиці та будівлі. У старому Харкові існували вулиці шорників, шкіряників, ковалів і т. д. Міські театри відвідувала обрана публіка – статечна, інтелігентна і досить заможна. Ложа в театрі, швейцар, охорона – все це засоби, що застосовувалися для обмеження доступу непосвячених. Їх наявність передбачає, що тільки для обраних є те місце, яке вони охороняють і контролюють.

Швейцар і охоронець, вахтер визначають, «чи має право» дана особа увійти туди, куди вона захоче. Будь-кому дозволяється увійти, але вони повинні довести своє право перебувати всередині. При чому весь вантаж доказів кладеться на того, хто хоче увійти, а право сказати, чи є це доказом задовільним, зосередженим цілком в руках тих, хто контролює вхід. День життя городянина ділиться на відрізки часу, проводиться в такому роді охоронних просторів і витрачається на переміщення між ними (ми їдемо з дому на роботу, в інститут, в клуб, в ресторан або концертний зал) . Між закритим простором простирається велика область вільного входу. Ми намагаємося скоротити час, що проводиться в таких проміжних межах, де ми знаходимося серед «чужих».

Можна навести чимало прикладів обгороджених територій, обгороджених, зрозуміло, не парканом, а соціальними фільтрами – особливими системами пропусків. Наприклад, чи можна, не маючи на те підстав, увійти в будівлю мерії, великий банк або академічний інститут? Звичайно, в місті чимало місць, куди доступ не обмежений. Це вулиці, площі, оптові ринки, громадський транспорт, вокзали та ін.

Таким чином, карта міста поділена не лише географічними і адміністративними межами, а й соціальними. Можна уявити собі якусь соціальну топографію міста. Якщо взяти реально карту міста і нанести на неї райони, де багато спеціальних місць (з обмеженим доступом) і загальнодоступні райони, відзначити на ній місце проживання багатих і бідних або «професійних» вулиць, то ви отримаєте абсолютно нову карту свого міста, на якій ясно видно чітку неоднорідність простору міста.

А чим пересічено соціальний простір? Практично в кожному місті світу є криміногенні райони, відвідувати які туристам або приїжджим не рекомендують. У подібних районах, більше, ніж в середньому по місту, відбуваються убивства, тяжкі тілесні ушкодження, акти вандалізму, квартирні крадіжки, напади на магазини, офіси і рядових громадян. У таких місцях висока концентрація наркоманів, повій, підпільних ігорних закладів, молодіжних банд формувань. Райони міста, де частіше за інші відбуваються злочини, називають криміногенними, а категорії населення, які більше за інших схильні створювати девіантні або делінквентні вчинки, – групами ризику.

Від криміногенних районів потрібно відрізняти неблагополучні райони.

Тут теж високий рівень злочинності і девіантної поведінки, але їх роблять не стільки місцеві жителі, скільки «заїжджі гастролери» і жителі інших районів, криміногенні і неблагополучні райони міста відрізняються тим, що перші є середовищем постійного відтворення злочинних діянь, а другі потрапляють в розряд несприятливих соціальних ніш в силу випадкових факторів.

Ситуація в сучасних містах знаходиться під впливом ряду загальносвітових тенденцій. Глобалізація економіки, підвищення мобільності галузей і посилення міжнародної конкуренції негативно впливають на рівень зайнятості та оплати праці в Європі.

Найбільші сучасні міста змінюють свою функціональну орієнтацію, промисловість залишає мегаполіси, які стають центрами споживання товарів і послуг, тут найбільш яскраво проявляється перехід до суспільного споживання в розвинених країнах. Посилюється нерівномірність економічного розвитку, що став причиною різкого посилення ролі мегаполісів в сучасному соціально-економічному житті. При цьому, на їх території оселяється численне населення, приносячи за собою тягар соціально-економічних проблем, найважливішою з яких є проблема зайнятості. Вона, в свою чергу, породжує житлову кризу. Соціологами помічено, що сучасний городянин всю ситуацію в місті оцінює в залежності від задоволеності власними житловими умовами.

Навіть в найбільш розвинених країнах невід'ємною частиною життя найбільших міст є існування міських гетто. Соціальне напруження цих нетрів кварталів створює криміногенну обстановку, що поряд з погіршенням екологічної ситуації на території центрального міста «виштовхує» середні верстви населення в міста-супутники приміської зони міських агломерацій.

Слід розглянути, що модернізація мала власну «просторову парадигму» регулювання соціальних взаємозв'язків міста, а сучасне ж місто знаходиться на етапі постмодерну.

Постмодернізація має на меті руйнування звичних для попередньої культури головних установок та ідей городян. Місто постмодернізму – це місто, де є нескінченна множина об'єктів, послуг, товарів. У цьому фундаментальні зміни людини. Люди опиняються в середовищі не людських істот, як це було в минулому, а об'єктів. Нова реальність практично вся штучна. Має місце не обмін людей один з одним, а статистичний процес обміну товарами і повідомленнями. Речі виступають, перш за все, в знаковій функції, існує безліч інформаційних посередників.

Ключовою формою діяльності стає споживання. Споживання не гра без правил, не «приватна сфера» свободи і особистої гри. Споживання – спосіб активної поведінки городянина, яке носить характер колективний і добровільно-примусовий. У постмодернізації воно виступає як соціальний інститут. Одночасно споживання становить завершену систему цінностей. Споживання – це новий і специфічний тип входження людини в соціальний простір міста.

Маса городян сьогодні не може брати участь в реалізації стратегій споживчої спокуси, наприклад, торгові центри. У кращому випадку городяни знаходяться на стадії традиційних способів задоволення потреб. У гіршому

варіанті вони стають об'єктами репресивних дисциплінарних практик. У будь-якому випадку, місто постмодерну багатовимірне і суперечливе .

Таким чином, очевидно, що в черговий раз місто об'єктивно є потужним фактором модернізації і в історично новому стані займає зовсім інше місце. Акумуляючи інтелектуальний, енергетичний потенціал суспільства, місто постійно створює нові «проекти», реальні надміські компоненти і інтегральні форми організації відносин, що руйнують (змістовно) структури і системи відносин, які породили його. Але одночасно воно по-новому вписується в соціальну тканину формованого історично нового стану соціуму, визначаючи важливі особливості організації останнього.

Місто як фактор переходу до цивілізації і необхідний конструкт її системного розвитку

Почати з аналізу смислового навантаження «концепту» цивілізація, далі виділяють фактори, що детермінують розвиток цивілізації. Перший фактор – гроші. Для західної цивілізації гроші – «скріплюють суміш» всього суспільства. З багатьох стихій і сил Г. Зіммель виділяє в якості особливо значущих для становлення міста – гроші і соціалізований інтелект (раціональність). Ці стихії об'єктивні і суб'єктивні, конструктивні і деструктивні, змістовні і формальні в один і той же час. Раціоналізація приходить на зміну родоплемінної свідомості, набирає силу в міру розпаду традиційних суспільств. Наука, техніка, бюрократія, системи масових комунікацій служать їй опорою. Друга соціальна стихія – гроші, грошовий обіг. Родина грошей – міський соціум з його скороминущими, анонімними ринковими зв'язками, життєво важливими не тільки для товарного обміну, а й для духовних взаємодій. Гроші – це «вічний двигун» «соціальної машини», що дозволяє рухати її в різних напрямках. У них об'єднуються зусилля і думки мільйонів людей. Обіг грошей подібний обігу знань, інформації. Сила грошей витіснила зі сфери праці і управління такі інструменти, як рабство, пряме насильство, особисту відданість. Але вона витіснила також і мораль, честь, гідність, віру в добро. Зіммель вказує на ірраціональні і антигромадські форми, які може приймати грошова стихія. Це – розшарування суспільства на багатих і бідних, безглузда розкіш, надспоживання – на одному полюсі і жебракування, загибель талантів, духовна деградація – на іншому. Загибель талантів, духовна деградація – на іншому.

Гроші звільняють індивіда від опіки сім'ї, громади, церкви, корпорації. У них людина знаходить здійснення великого ідеалу Особистої Свободи. Яким чином?

По-перше, шляхом концентрації в одних руках грошової маси.

По-друге, шляхом звільнення людини від повинностей і обов'язків перед паном, від якого можна «відкупитися».

По-третє, шляхом отримання пільг і привілеїв за допомогою хабарів.

По-четверте, шляхом збільшення маси «послуг», що одержуються від інших осіб, при збереженні особистої незалежності від них.

По-п'яте, шляхом розширення кола спілкування.

Ясно, що гроші у своїй функції незалежності, є руйнівниками родинних,

родоплемінних відносин, інструментом модернізації традиційних суспільств.

Гроші з'єднують різномірні елементи соціуму, конкуруючи в цьому відношенні з ідеологією, релігією, етикою. Гроші та інтелект – головні стихії цивілізації – об'єктивної, безособової і бездуховної культури.

Іншим фундаментальним для становлення цивілізації фактором було поява *писемності* (рис. 15). Вона з'явилася в містах та була пов'язана з культурною гетерогенністю міського населення. Писемність, виникнувши радикально, змінила комунікативний простір давніх міст, а потім і всього суспільства.

Рисунок 15 – Писемність

Особливо слід відзначити *цивілізаційну роль храмів*. Вони були центром поселення. З них починалося будівництво поселення, яке і ставало завдяки їм міським, вони були центром і самого життя поселення (рис. 16). Пагорб Arkropolis, на якому знаходилися храми з чистого мармуру в центрі грецької столиці. Храми в давнину були центром ідеолого-світоглядного життя, місцем концентрації «фахівців» – людей, що спеціалізуються в будь-яких галузях знань, місцем первісної акумуляції додаткового продукту тому, що сакральні предмети не несуть утилітарно-прагматичного призначення: вони з'являються і накопичуються як надлишкові в плані виживання. Храмове майно носило характер скарбу – первісної форми капіталу. Храмові скарби нерідко використовувалися згодом в історії як засоби для реалізації *соціальних інноваційних проектів*. Вельми показовим є історія друкарства. Гутенберг в 1442 р взяв на ці цілі позику у Страсбурзького монастиря св. Фоми, але вирішальним був вплив архієпископа Д. фон Ізенбурга. Книга, гроші і церква у взаємозв'язку були атрибутами становлення міста і в цілому західної цивілізації.

Рисунок 16 – Пагорб Arkropolis

Зрозуміти роль міста як фактору переходу до цивілізації неможливо без аналізу робіт Ф. Броделя. На прикладі величезних зібрань історико-географічних фактів Бродель приходять до висновку, що «становлення сучасної цивілізації, перетворення людства в єдину спільність починається лише з кінця XV століття», в епоху початку концентрації і диференціації виробництва і наук, в епоху все більш і більш зростаючої залежності життєздатності конкретного регіону від постійного переміщення товарів, продуктів, грошових мас, тобто від торгівлі. До цього часу можна було говорити лише про становлення в давнину певної людської спільності в певному місці, інакше кажучи, про існування локальних цивілізацій. Не випадково найбільш значні висновки автора є наслідком його аналітичних роздумів про історію сучасної матеріальної цивілізації останніх п'яти століть.

Ф. Броделю належить наукове оформлення теорії «вибухів урбанізації» у вигляді класично доведеного теоретичного положення. Він пов'язує історію, цивілізацію з міським способом життя, вважаючи, що всі поворотні моменти історичного розвитку виражалися у вибусі «урбанізації». Урбанізація – передвістя поведінки нової людини. В історії відзначено кілька хвиль (по Броделю, «вибухів») урбанізації, що охопила людство приблизно в один і той же час, незалежно один від одного. Подібні явища планетарного масштабу обумовлені об'єктивними причинами. До їх числа в різний час слід віднести кріпосні стіни і вали з їх оборонною функцією, економічні рубежі, з належними місту земельні території, наявні поблизу поклади природних копалин, функціонування великого промислового виробництва, а також складний комплекс пов'язаних з ними причин.

Філософсько-соціологічний аналіз становлення і розвитку великого міста як автономного світу дозволяє нам конкретизувати наші уявлення про

особливості виникнення цивілізації в Європі (і на інших континентах). У роботах Броделя значне місце належить правовому регулюванню процесів. Зіставляючи міський та сільський способи життя, він прийшов до висновку, що в селі відносини між людьми встановлюються, інакше ніж в місті. Житель села, як це не парадоксально, менш вільний у своєму виборі відносин і дій від найближчої соціальної групи, ніж городянин. Останній (особливо житель мегаполісу) в повсякденному спілкуванні на вулиці, в транспорті і т.д. позбавлений тих чи інших залежностей (крім загальноприйнятих правових моральних, естетичних, економічних...), саме тому він більш вільний у виборі своїх рішень і дій.

Не можна заперечувати, що питання морального та правового регулювання не піднімалися раніше для вирішення соціальних проблем. Історія давніх цивілізацій включає в себе закони Хаммурапі, що засновані на беззаперечному підпорядкуванні царської волі, законодавчі акти такого міста-конгломерату, яким була Олександрія єгипетська (де по сусідству один з одним жили єгиптяни, греки, євреї та вихідці з інших країн), нарешті, знамените римське право (прообраз сучасного правового законодавства), в якому були вказані не тільки обов'язки городян, але вказані і захищені їхні права. Ф. Бродель показав, що при відсутності або недосконалому законодавстві у вільному правовому полі домінує або сила, або вольові рішення міської влади.

Закони, правові норми, згідно з Броделем – це сутність не сільської, а міської культури, вони зароджуються, удосконалюються і вмирають переважно в міських умовах. У зв'язку з цим розумна, продумана корекція законодавчих актів, правових норм, законотворчість повинні бути в першу чергу орієнтовані на перспективу розвитку міста.

Чималою заслугою Ф. Броделя є розробка ним проблеми взаємодії великого міста і його оточення у вигляді невеликих містечок і сіл, що їх оточують. Спроба описати й осмислити як відцентрові, так і доцентрові тенденції в цьому процесі взаємодії, привела автора до вельми цікавих з нашої точки зору висновків. В його роботі «Люди і речі» зазначається, що, незалежно від того, чи є міста плодом сільськогосподарської революції чи ні, мета їх розвитку незмінно полягає в тому, щоб піднятися, стати суперструктурою. Існувати для них – значить панувати.

Починаючи від міської стіни, як «лінії економічного і соціального вододілу», місто-гігант царює в усьому «архіпелазі міст» (термін Р. Хепке), поглинаючи робочу силу, здійснюючи контроль над виробництвом і продажем товарів і продуктів. Експансія міст починалася з монети, яка карбувалася в них, набуваючи потім все більш складної форми і різноманітності напрямків взаємозв'язку.

Наступним етапом є аналіз роботи О. Шпенглера «Занепад Європи». Розглядаючи проблеми взаємодії культури і цивілізації на різних етапах історичного розвитку, Шпенглер виклав своє розуміння світового міста. Своєрідність його точки зору полягає в протиставленні ключових понять «цивілізація» і «культура». Згідно з цим положенням О. Шпенглера, а також його образним порівнянням, що «культура і цивілізація – це живе тіло і її

мумія», перед нами постає проблема взаємозумовленості цих понять.

На думку Шпенглера проблема цивілізації є одним із основних питань історії. Що таке цивілізація, що розуміється як логічний наслідок, як завершення і результат будь-якої культури? Вся справа в тому, що «ці два слова ... тут вперше зрозумілі як вираз періодичності, суворої і необхідної органічної послідовності. Цивілізація – неминуча доля будь-якої культури ... Цивілізація є сукупність зовнішніх і штучних станів, до яких здатні люди, які досягли останніх стадій розвитку. Цивілізація – це завершення. Вона слідом за культурою, як смерть за життям, як задубіння за розвитком, як духовна старість Вона – невідворотний кінець; до неї приходять з глибокої внутрішньої необхідності всі культури».

На наш погляд, це дискусійна точка зору на характеристику цивілізації; проте саме трактування вищої точки розвитку, після якої починають домінувати процеси її руйнування, представляється нам конструктивною. Але що ж протиставляє автор цивілізації? Відповіддю на це питання може служити трактування Шпенглером поняття культури.

З багатьох значень поняття «культура» Шпенглер виділяє такі:

«Культура – суть організму»;

«Культура це – першофеномен всієї минулої і майбутньої всесвітньої історії»;

«Культура народжується в той момент, коли переривається дитячий сон первісного людства, пробуджується – звільняється – велика душа: форма з аморфного, органічного переходить в безмежне і там перебуває»²¹.

Цікаві спостереження автора, підкріплені численними прикладами, що будь-яка культура проходить через будь-який вік окремої людини. У кожного є дитинство, юність, зрілі роки і старість ... Якщо мета досягнута, і ідея, тобто вся повнота внутрішніх можливостей, завершена і здійснена зовні, то культура раптово костеніє, вона вмирає, кров зупиняється в її жилах. Сили її надломлюються – вона стає цивілізацією. Ця досить песимістична характеристика переходу культури в цивілізацію, згідно Шпенглером, мимоволі призводить до необхідності пошуку тих ідей і внутрішніх можливостей, які змушують культуру розвиватися. Застій є деградацією; так можна було б висловити другий висновок з характеристики автора. У той час як наступне його положення можна назвати дискусійним: «Кожна культура, кожна рання епоха, кожен підйом і кожен занепад, кожна неминуча фаза мають певну, завжди однакову, завжди з виразністю символу повторювану тривалість». Стрімкість розвитку країн і народів ХХ–ХХІ ст. неодноразово спростовували подібну точку зору. Навряд чи варто звинувачувати в цьому Шпенглера, оскільки в 20–х роках, коли створювалася ця робота, погляд на розвиток європейських держав був дещо іншим.

Якщо «культура», з позиції автора, асоціюється з розвитком, динамікою, прогресом, то необхідно уточнити, що саме мається на увазі за всім цим. Шпенглер приходиться до висновку, що в період свого змужніння «культура

²¹ Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Наука, 1993. – 592 с.

обертається духом великих міст» і що всі великі культури – міські.

Ці слова Шпенглера актуальні і в наш час. Заслуга Шпенглера, таким чином, в тому, що він зробив новий крок в осягненні такого складного явища як місто, саме він наблизився до розуміння міста як соціокультурної реальності, тоді як Вебер до цього розглядав переважно соціально економічні та політико-правові аспекти цього явища. Чоло століття, за визначенням Шпенглера, «містоутворююча тварина». Саме в цій творчій діяльності воно з суспільної тварини перетворився на суб'єкт всесвітньої історії. А всесвітня історія, за словами О. Шпенглера, це історія міської людини. «Народи, держава, політика і релігія, всі мистецтва, всі науки зосереджені на єдиному прафеномені чоловічого існування, на місті»²². Роздуми про соціокультурну сутність міста – найбільш філософічності, оскільки вони показують, що місто як реальність є символічним вираженням буттєво-історичної природи людини як містоутворюючої тварини. Шпенглер розглядав місто в єдності його сутнісних сторін, причому виявляється ця єдність в соціальної онтології. Для нього наявність ринку – це зовнішня відмінність міста від села. Головна відмінна риса міста від села – наявність «масової душі». На думку автора – це соціально-психологічна сторона міської реальності є найбільш суттєвою.

Світові столиці – гігантські міста всіх зрілих цивілізацій». Перетворення великого міста в «світову столицю», з точки зору Шпенглера, є ознакою вступу великої культури в завершальну стадію свого розвитку. Саме вони уособлюють найвище досягнення даної культури і цивілізацій, що виникли на їх основі. Великі міста-мегаполіси вбирають в себе найбільш значні досягнення розвиваючої культури, асимілюють її з процесами, що відбуваються в ній, змінюючись під їх впливом.

Важливим є висновок О. Шпенглера про зростання значення світових міст, в яких поступово відбувається зосередження політичного і культурного життя держави, приймаються «великі духовні рішення», згідно з якими інші міста (а іноді й цілі країни) потрапляють в розряд провінції. Він зазначає: «Світове місто і провінція – ці основні поняття будь-якої цивілізації – висувають зовсім нову проблему історичних форм, яку ми, люди сучасності, переживаємо, абсолютно не розуміючи всієї її величезної важливості. Замість світу – місто, окремих пункт, в якому зосереджується все життя великих областей, тоді як все інше засихає. Стати провінцією – така доля цілих країн, що лежать далеко від цих міст. Як точно підмічено тенденцією розвитку. Так сьогодні Кьелл Нордстрем – професор шведської школи економіки, стверджує, що через 50 років замість 218 країн буде 600 міст.

Важливе значення для аналізу процесів, що відбуваються в мегаполісі, має і такий погляд О. Шпенглера – характер нашого мислення визначається географічними умовами. Дійсно, важко не розрізняти темпераментного жителя півдня і більш стриманого жителя північних областей. Якщо ж екстраполювати дані умови в реальну ситуацію великого міста і невеликого провінційного населеного пункту, то і тут можна з великою часткою ймовірності

²² Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М: «Наука», 1993. – 592 с.

стверджувати різний тип сформованого даними умовами мислення, ідеалів, рішень, оцінок і багато чого іншого. Саме оточення мимоволі накладає свій відбиток на цей процес, конкретизує напрям розвитку. Навіть змінивши місце проживання, людина, завдяки інерції мислення, досить довгий час звикає (приспосовується) до нових, незвичних для себе умов, відчуваючи при цьому дискомфорт. Інерція мислення людей не дозволяє відразу змінити процеси, що відбуваються в мегаполісі. Потрібен час, інколи дуже значний, щоб дані умови і процеси стали звичними для значного числа жителів; тільки тоді можна з упевненістю стверджувати про дійсні зміни умов і процесів, що відбулися вже на внутрішньому, особистісному рівні.

Інший дослідник проблем цивілізації – англійський історик і соціолог А. Тойнбі, полемізуючи з О. Шпенглером, обґрунтовує свою концепцію розвитку західної цивілізації.

Місто-держава, згідно Тойнбі, (поряд з військовим чернечим орденом) розглядалося як важливий західний інститут, зняряддя вестернізації, за допомогою якого германці в XIII–XIV століттях досягли успіху в «християнізації варварів».

Будівництво Санкт Петербурга Петром Великим, якщо слідувати логіці Тойнбі, поклато початок процесу вестернізації Росії, «Закон виклику і відповіді». Велике місто («світове місто», за термінологією Шпенглера) виникає в результаті взаємодії, хоча б двох великих цивілізацій. Цивілізаційна подвійність (цивілізаційний плюралізм) світового міста принципово відрізняє його від західноєвропейського середньовічного міста.

В першу чергу, це положення про те, що цивілізація є не результатом розвитку тієї чи іншої культури, а складним динамічним явищем. «Цивілізація, як ми її розуміємо, – це рух, а не стан, мандрівка, а не притулок. Жодна з відомих нам цивілізацій не досягла своєї кінцевої мети. Ніколи на цій землі не існувало співтовариства святих».

Такий підхід базується на абсолютно інших підставах. О. Шпенглер вважав «форму і стиль культури (гештальт)», що характерні для суспільства, найбільш істотними у визначенні цивілізації. Спираючись на цю точку зору, неважко уявити, що лише дозрілі форми людської культури, які досягли в своєму розвитку певних вершин, можуть бути прирівняні (вийти на рівень) до цивілізації. Для Тойнбі і його послідовників пріоритетне значення має іншу підставу, тобто поняття ментальності. «Ментальність – це наявність у людей того чи іншого суспільства певного спільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке дає їм можливість по-своєму сприймати і усвідомлювати світ і самих себе». М. Я. Данілевський, розкриваючи проблеми цивілізації, писав, що головне ... повинно складатися на відміну культурно-історичних типів, так би мовити, самостійних, своєрідних планів релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, історичного розвитку.

Другим суттєвим розходженням поглядів Тойнбі і Шпенглера є відмова Тойнбі від жорстких термінів розвитку культури до рівня цивілізації. Вступаючи в дискусію зі Шпенглером, він писав, що: «Догматично твердити

слідом за Шпенглером, що кожному суспільству обумовлений термін існування, так само нерозумно, як і вимагати, щоб кожна п'єса відбувалася з однакового числа актів». Посилаючись на Платона, А. Тойнбі пише: «Космос він представляє у вигляді вічного чергування катастроф і відроджень ... Там, де Вергілій бачить тріумфальне відродження героїчного століття, Марк Аврелій, який писав якихось двісті років по тому, відчуває тільки спустошення»²³.

Залишаючи за рамками дослідження питання тривалості та кількості повністю самостійних цивілізацій, слід зупинитися на характеристиці процесів розвитку цивілізації. Однією і з таких характеристик є «мимесис» – або соціальне наслідування, яке А. Тойнбі справедливо вважав загальною рисою соціального життя. Автор з повною визначеністю доводить визначальне значення «мимесису» в розвитку тієї чи іншої цивілізації. Розкриваючи генетичність різних цивілізацій, А. Тойнбі розкрив детермінацію спрямованості «мимесиса» зі ступенем розвитку цивілізаційних процесів. «У різних видах суспільства «мимесис» діє в різних напрямках. У примітивних суспільствах, наскільки можна судити, «мимесис» орієнтований на старше покоління і на вже померлих предків, авторитет яких підтримується старійшинами, в свою чергу, забезпечуючи вплив і престиж влади. У суспільстві, де «мимесис» спрямований в минуле, панує звичай, тому таке суспільство статичне». Приклади подібних товариств, ніби законсервованих на століття, де життя тече багато років розмірено по давно налагодженим і записаним канонам, можна знайти на Азіатському і Африканському континенті, серед народностей Крайньої Півночі, а в кілька завуальованому вигляді і в інших частинах планети.

На протигагу першій тенденції, автор розкриває інший тип вже не існування, а розвитку: «У суспільстві, де мимесис спрямований в майбутнє, звичай в'яне і суспільство динамічно спрямовується шляхом змін і зростання»²⁴. Що ж виділяє А. Тойнбі як джерело руху вперед? Протиставляючи примітивне суспільство зростаючому, розвиваючому, А. Тойнбі пише: «Якщо в примітивному суспільстві мимесис зорієнтований на старше покоління і на образи предків, які пішли в світ інший, як на втілення «кристалу звичаю», то в суспільствах зростаючих зразком для наслідування, еталоном, стає творча особистість, чи держава, що прокладає новий шлях». Подібне явище можна простежити на прикладі історії США і Австралії. Але знову виникає питання: як ідеї лідера реалізуються в конкретних процесах соціальних змін. Автор відповідає і на це питання: «Для того, щоб пробудити більшість, слідувати за активною меншістю, недостатньо лише сили духу творчої особистості. Освоєння високих духовно-моральних цінностей передбачає здатність до сприйняття «культурної радіації», вільний мимесис як наслідування духовно-морального пориву обраних носіїв нового». Можливість «культурної радіації», відміченої автором, дає підставу «технологічно»

²³ Тойнбі А. Дж. Исследование истории: в 3 т. / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ., вступ. статья и комментарии К. Я. Кожурина. – СПб. : изд-во С.-Петербургского ун-та: «Издательство Олега Абышко», 2006. – 1333 с.

²⁴ Так само.

пояснити процес, в якому ідеї «опановуються масами». Перетворюючись вже в рушійну силу розвитку самого суспільства.

Цікавим є і те становище А. Тойнбі, в якому дається відмінність примітивних товариств від розвинених цивілізацій. На думку автора, воно складається в значущості того чи іншого соціуму. Цей показник не залишає сумніву в значущості мегаполісів в історичному розвитку тієї чи іншої цивілізації. «Примітивні суспільства мають порівняно коротке життя, вони обмежені територіально і нечисленні. Життя цивілізацій, список яких ледь досягає двозначного числа (А. Тойнбі обмежує число таких 13-ма), навпаки, більш тривале, вони займають великі території, а число людей, охоплених цивілізаціями, як правило, велике. Вони мають тенденцію до поширення шляхом підпорядкування і асиміляції інших товариств, іноді товариств власного виду, але найчастіше примітивних товариств, життя примітивних товариств, подібно до життя кроликів, часто завершується насильницькою смертю, що особливо неминуче при зустрічі їх з цивілізаціями».

У зв'язку з цим можна порівняти дане покоління з концепцією «Світового міста» О. Шпенглера, наведеної вище, і є всі підстави вважати, що мегаполісу відведена найсуттєвіша роль в розвитку цивілізації держави, народу, суспільства.

У своїй роботі А. Тойнбі застерігає від помилки використовувати в якості зразка лише шлях західної цивілізації, шлях навіть технологічно більш привабливий. Східно-азіатські народи, як і народи індійського, ісламського і православного світів, Нового Світу «мали своєрідно інший історичний досвід», тому будь-яке нав'язування ззовні трансформувало дані життєві уклади за зразком західноєвропейської моделі (мораль, право, естетика, політична система, економічні відносини), нерідко призводячи до руйнування століттями сформованих стереотипів і цінностей. Що ми зараз спостерігаємо на Близькому Сході.

Необхідно відзначити фактори системного розвитку сучасного етапу цивілізації:

1. Технологічні зміни, особливо пов'язані з розвитком засобів телекомунікації, пасажирського та вантажного транспорту і з комп'ютеризацією. Істотним також, є загальний технологічний прогрес в сфері виробництва, що забезпечує найбільш високу швидкість росту продуктивності праці в промислових галузях (що сприяє скороченню попиту на робочу силу з боку промисловості).

2. Загальна глобалізація економіки, де провідну роль відіграє перехід до нових методів організації виробництва з екстерналізації багатьох видів діяльності. Зокрема, посилюється значення прямих контактів між людьми, в тому числі різних видів консалтингу, пов'язаного з передачею високоспеціалізованих професійних знань.

3. Соціальні зміни, в першу чергу пов'язані зі сферою споживання. Поряд зі зростанням доходу і зростанням ролі дозвілля, відзначається також значимість змін способу життя і системи цінностей. Ці зміни багато в чому обумовлені соціально-культурними зрушеннями в структурі населення,

зокрема, посиленням ролі дипломованих фахівців («білих комірців»), кризою інституту сім'ї, наростаючою фемінізацією робочих місць і загальним старінням населення розвинених країн.

Важливо врахувати також загальні зміни в структурі попиту на послуги для приватних осіб, де набуває значущість послуг вищого сегмента цієї сфери, що в основному надаються установами громадського сектора (такими як освіта). Деякі види послуг конкурують зі споживанням відповідних товарів, наприклад, відвідування ресторанів відповідно знижує попит на продукти харчування (в системі роздрібної торгівлі). У той же час інші послуги доповнюють відповідні покупки товарів, так, придбання автомобіля створює попит на послуги з його страхування.

4. Втручання органів державної влади, як на рівні міста, так і в загальнонаціональному масштабі (і навіть на наднаціональному рівні, наприклад, в рамках ЄС). Ці органи можуть і безпосередньо управляти відповідними установами обслуговування, і фінансувати деякі соціальні програми (наприклад, медичного характеру), і формувати правове середовище функціонування третинного сектора.

5. Інформаційне суспільство. Вперше ідеї інформаційного суспільства виникли у дослідженнях 60–70 рр. Термін «інформаційне суспільство» вперше використали японські дослідники М. Махлуп, Т. Умесао, Й. Масуда, Т. Сакайя. Пізніше цю концепцію розвивали і досліджували американські та європейські дослідники: А. Тоффлер, У. Дайзард.

Відомі синоніми до поняття інформаційного суспільства: посткапіталістичне суспільство (Д. Дарендорф, П. Дрюкер), постеконімічне суспільство (В. Іноземцев, Канн), технотронне суспільство (З. Бжезінський), постмодерн (Б. Турен, Б. Старт), постіндустріальне суспільство (Д. Белл, Т. Стоунер).

Спочатку, за визначенням А. Тоффлера, була перша хвиля, яку він називає «сільськогосподарською цивілізацією», що панувала в період від 8 тис. р. до н. е. – 1650–1750 рр. н. е. Обробіток землі став першим поворотним пунктом розвитку людського суспільства. Всюди земля була основою економіки, життя, культури, сімейної організації та політики.

Триста років тому відбувся вибух, ударна хвиля руйнувала давні суспільства і породжувала нову цивілізацію – відбулася промислова революція. Вона змінила стиль життя мільйонів. Друга хвиля – індустріальна: XVIII ст. – прибіл. до 1955 р. Тоді у США кількість працівників обслуговування вперше перевищила кількість робітників заводів та фабрик. Промислова революція поклала початок другій хвилі перемін. А. Тоффлер зауважив, що приблизно в середині 1950 рр. промислове виробництво почало набирати нових ознак (збільшилася різноманітність типів техніки, зразків товарів, видів послуг та збільшення дріблення спеціалізації праці). На його думку, все це спричинило надмірне подрібнення показників, що й зумовило появу інформатики.

Сьогодні ж ми спостерігаємо, що подальший «нормальний» плин індустріальної цивілізації вже є неможливим, і А. Тоффлер, описує чому:

по-перше, ми досягли поворотного пункту у своїй «війні з природою».

Біосфера просто не зможе більше терпіти індустріальний натиск;

по-друге, ми не можемо далі покладатися на запаси невідновлюваної енергії. Очевидно, що дешева енергія – одне з двох найважливіших джерел існування індустріальної цивілізації – скоро закінчиться. Водночас вичерпується й інше приховане джерело існування – дешева сировина.

Американський дослідник змальовує майбутнє суспільство як повернення до доіндустріальної цивілізації на новій технічній базі. Розглядаючи історію як неперервний рух хвиль, А. Тоффлер аналізує особливості світу. Третя хвиля (на думку дослідника), яка завершує аграрну (першу хвилю) і промислову (другу хвилю) революції полягає у поверненні суспільства до доіндустріальної цивілізації на новій технічній базі. Вона охоплює більшість високотехнологічних, промислово розвинених країн, починаючи приблизно з 1960 рр. Економічним скелетом нашого світу він вважає електроніку, космічне виробництво, використання глибин океану та біоіндустрію.

Енергетична криза прискорила перехід від затратних енергетичних технологій другої хвилі до низькоенергетичних галузей третьої хвилі. Усі класичні галузі промисловості другої хвилі від середини 1950 років почали відставати й слабнути в індустріальних країнах, одночасно переміщуючись до «країн, що розвиваються», де робоча сила дешевша. Регіони високотехнологічних країн, оперті на виробництво другої хвилі, – нині занепадають, а ті, що ґрунтуються на виробництві третьої хвилі – підіймаються.

ТЕМА 5 МІСЬКИЙ СОЦІУМ

Спільність по поселенню. Місто як середовище блазірування

При аналізі даної теми важливо звернути увагу і на категорію «поселення», яка характеризує форму включення індивіда в суспільне життя, будучи середовищем його соціалізації. Воно формує у індивіда певні соціальні якості. Будь-який тип поселення – це безпосередньо середовище життєдіяльності людини. В даному плані соціальна функція поселення встановлює його місце в межах суспільства як цілісної системи. Умови, в яких людина трудиться, задовольняє свої природні потреби (в їжі, житлі, освіті, культурі і т. д.), визначають міру можливостей у конкретному місці поселення – це реальні умови, детерміновані профілем поселення, його чисельністю, адміністративним статусом. Неоднорідність умов життя породжує соціально-територіальні відмінності. Місто або село як безпосереднє середовище життєдіяльності людини в широкому сенсі реалізує найважливішу інтегруючу функцію – функцію соціального розвитку людини, населення. На відміну від підприємства поселення опосередковує майже всі сфери життя і діяльності людини – суспільного життя, культури, освіти, побуту і т.д.

Закріплення людей за поселеннями різного типу, з різним «набором» соціально-економічних умов життєдіяльності перетворює їх в специфічне соціальне утворення: *спільність по поселенню*. Такі специфічні спільності можна легко виявити в містах – мегаполісах, на прибалтійських і західно-українських хуторах, у великому середньоазіатському місті і в кишлаку. Ці

спільності мають, перш за все, загальний інтерес. В силу соціально-економічних відмінностей в умовах життєдіяльності того чи іншого типу поселення загальний інтерес жителів села буде відмінний від загального інтересу жителів районного, обласного центру. Звідси спільності по поселенню – це носії соціальних відносин, що виявляються в територіальному зрізі суспільного цілого, тобто в зрізі соціальної структури суспільства в територіальному плані. Це первинна ланка соціально-територіальної структури суспільства.

Останнім часом слово «спільнота» стало вживатися частіше і в різних семантичних контекстах: як наукових, так і публіцистичних. Вчені, журналісти і навіть політики говорять про наукові, локальні, етнічні, політичні, міські і багато інших спільнот. Однак така «мода на співтовариства» часто призводить до теоретичної неясності і крайньої розмитості терміну.

Тут нас будуть цікавити, в першу чергу, роль спільнот в міському середовищі, однак щоб розібратися в цьому питанні, нам необхідно, насамперед, зрозуміти, що таке співтовариство. Так вийшло, що на сьогоднішній день, мабуть, немає жодного соціального світу, який не можна було б назвати спільнотою. Однак, спочатку ситуація з визначенням спільнот в соціології та антропології була більш теоретично визначеною. В традиції соціальних наук – в першу чергу, в соціології і антропології – вивчення спільнот має давню історію. Можна ідентифікувати як мінімум дві теоретичні традиції. Перша з них сходиться до урбаністичної соціології (соціології міста) і бере свій початок в Чиказькій школі соціології. Друга – значно більше соціально-антропологічна. Її витoki лежать в дослідженні інших товариств, які перебувають за межами знайомих «західному вченому» соціальних світів Європи або Сполучених Штатів.

В рамках традиції соціології міста Чиказької школи велике значення має екологічне розуміння життя людей. Спільнота – це багато в чому екологічний світ, сукупність людей (екологічних агентів), які проживають на певній території, яка називається Хабітат. У разі міських досліджень міське середовище розуміється як Хабітат, який накладає відбиток на значущі екологічні аспекти життя людей, на структуру їх розселення в місті.

Друга традиція – антропологічна – заснована на уявленні про те, що спільноти – це, в першу чергу, «інші» соціально-культурні світи, що відрізняються від знайомих антропологу «соціальних світів», де він народився і виріс. Ці спільноти мають власний унікальний уклад життя, з особливим культурним середовищем і усталеними практиками, люди, що живуть в них, поділяють особливі, не схожі на наші уявлення про навколишнє. Коротше кажучи, співтовариство визначається через його «інакшість».

До тих пір, поки ці традиції не змішуються, існує концептуальна ясність з тим, як ми можемо розуміти спільноти в рамках першої та в рамках другої традиції. Зауважимо ще раз, що це різні теоретичні мови, які передбачають принципово відмінні «інтуїції» спільнот.

Однак, через деякий час Вільям Уорнер проводить дослідження в штаті Массачусетс і описує життя невеликого американського містечка з

антропологічної точки зору. Тобто, він представляє соціальний світ, знайомий кожному середньому американському жителю, як «інший», незнайомий і далекий світ «аборигенів», що живуть за своїми незрозумілими соціальними законами і розділяють дивні соціальні вірування. Він описує міське співтовариство, яке традиційно сприймалося в американській соціальній науці як «наше» так, ніби воно було б принципово інакшим, відмінним від звичного нам. Уорнер відноситься до нього так, як антропологи могли б поставитися до племен Африки або Австралії²⁵.

Уорнер робить цікаве дослідження, але що є важливим для нас, він змішує дві мови, дві інтуїції спільноти. Він порушує «правила гри» на цьому полі. І, будучи одного разу порушеними, вони, мабуть, уже ніколи не були відновлені. Після цього дослідження починається швидка теоретична експансія поняття «спільнота» на безлічі соціальних досліджень.

Через деякий час Бенедикт Андерсон пише книгу «Уявні спільноти». Спільнота – це вже не сукупність людей, які можуть один з одним спілкуватися і зустрітися, спільнота, уявна спільнота констатує наші уявлення про інших людей, наше почуття спільності з цими людьми, навіть в тому випадку, якщо ми їх не знаємо. Спільнота в цьому випадку розуміється, як основа національної самосвідомості. Андерсон, таким чином, ще більше розвиває теоретичні інтуїції спільнот.

Зараз, мабуть, взагалі неможливо «намацати» ту одну або кілька теоретичних інтуїцій, які можна було б покласти в основу визначення терміну «спільнота». У разі, коли все, що завгодно, може утворити співтовариство (люди, речі або навіть ідеї), неможливо послідовно говорити про спільноти взагалі і про роль спільнот в міському житті зокрема. Необхідно визначити, що відрізняє спільноти від інших «соціальних утворень».

Для цього звернемося до класиків соціології Е. Дюркгейма, Ф. Теніса і М. Вебера. Найбільш повно описав відміну общинної форми життя від інших соціальних утворень Ф. Теніс. Для нього спільність ґрунтується на особливих типах відносин між людьми. Ці відносини обумовлені сутнісною волею. Сутнісну волю Теніс протиставляє виборчій волі. Виборча воля – це, в першу чергу, раціональна воля. Вона зумовлює відносини між людьми на підставі розрахунку, економічного калькулювання. Сутнісна воля – це воля ірраціональна, багато в чому несвідома, в разі, коли соціальні відносини обумовлені нею, вони не припускають раціональний розрахунок.

Схожі ідеї ми можемо знайти і у Дюркгейма. Дюркгейм дозволяє нам розрізнити співтовариства на підставі різних форм солідарності. Солідарність – це тип зв'язку людей один з одним. Дюркгейм розрізняє механічну солідарність, де спільність заснована на схожості людей один з одним, і органічну солідарність – це солідарність, характерна для складних суспільств, де люди відрізняються один від одного, і кожна група виконує свою функцію в єдиному суспільному організмі.

²⁵ Уорнер У. Живые и мертве / У. Уорнер. – СПб. : Университетская книга, 2000. – 666 с.

Нарешті, в значно меншій мірі про спільноти говорив Вебер. Однак і у нього є інтуїція особливого типу соціальних відносин, відмінних від сучасних, заснованих на раціональному плануванні і розрахунку. Зокрема, Вебер говорить, що поступово, з розвитком західних суспільств, відбувається раціоналізація людської дії, і традиційні форми дії замінюються раціональними, заснованими на калькуляції цілей і засобів.

На жаль, зараз ми не можемо використовувати ці відмінності, які були багато в чому очевидні для класичних соціологів. Протиставлення раціонального і традиційного занадто звужує поле можливих теоретичних розумінь спільнот. Так, зараз навряд чи соціолог-теоретик скаже, що відносини, які лежать в основі спільнот, менш раціональні, ніж більш складні соціальні утворення. Але класики дають нам основну ідею визначення спільнот. Спільноти констатуються особливим типом соціальних відносин.

Важливо, щоб люди жили в єдиному просторі. Синхронізація в часі передбачає, що люди живуть в єдиному справжньому (у них збігаються часові ритми: вони прокидаються, йдуть за водою, збираються гуляти, лягають спати в один і той же час), минулого (у них є спільні відтворювані уявлення про минуле) і майбутньому (існують більш-менш єдині проекти спільноти на майбутнє).

Життя спільноти в єдиному просторі передбачає, що деяке місце розуміється, з одного боку, як свій загальний простір для всіх членів спільноти, з іншого – щоб деяке місце зчитувалося як «місце ось цієї спільноти». Цікаво, що роз синхронізація тимчасових перспектив може привести до руйнування спільнот. Так, у віддаленому малому місті пропав заводський гудок, після чого локальне співтовариство розпалося. Чому це сталося? Справа в тому, що зникла можливість синхронізувати ритм життя людей в єдиному справжньому на підставі чітко зчитується усіма зовнішніми сигналами – гудками.

Що значить для міста відсутність локальних або загальноміських спільнот? В цілому, спільноти виробляють ставлення довіри людей один до одного. Відсутність локальних і загальноміських спільнот призводить до високого почуття небезпеки міського середовища.

Вважається, що перша теоретична системна модель міста була представлена в роботі Дж. Форрестера «Динаміка розвитку міст».

Інший підхід до побудови та визначення міських підсистем демонструється в роботі «Соціологія міста»:

«У системі міста можна виділити три містоутворюючих підсистеми, взаємодія яких визначає його стійкість:

екологічну підсистему природного середовища, що включене в систему міста (сади, парки, водойми та ін.) (рис. 17);

технічну підсистему і всі штучні матеріальні утворення, що створюють інфраструктуру міста (рис. 18);

демографічну підсистему населення з його функціями і відносинами;

Будапешт – єдине в світі місто-столиця, в якому налічується понад 80-ти термальних джерел і свердловин. З них щодня на поверхню надходить 70 мільйонів літрів води. Кількість столичних купалень, які забезпечуються

водами з природних лікувальних джерел або штучних термальних свердловин, досягає п'ятдесяти.

Рисунок 17 – Будапешт. Сечені

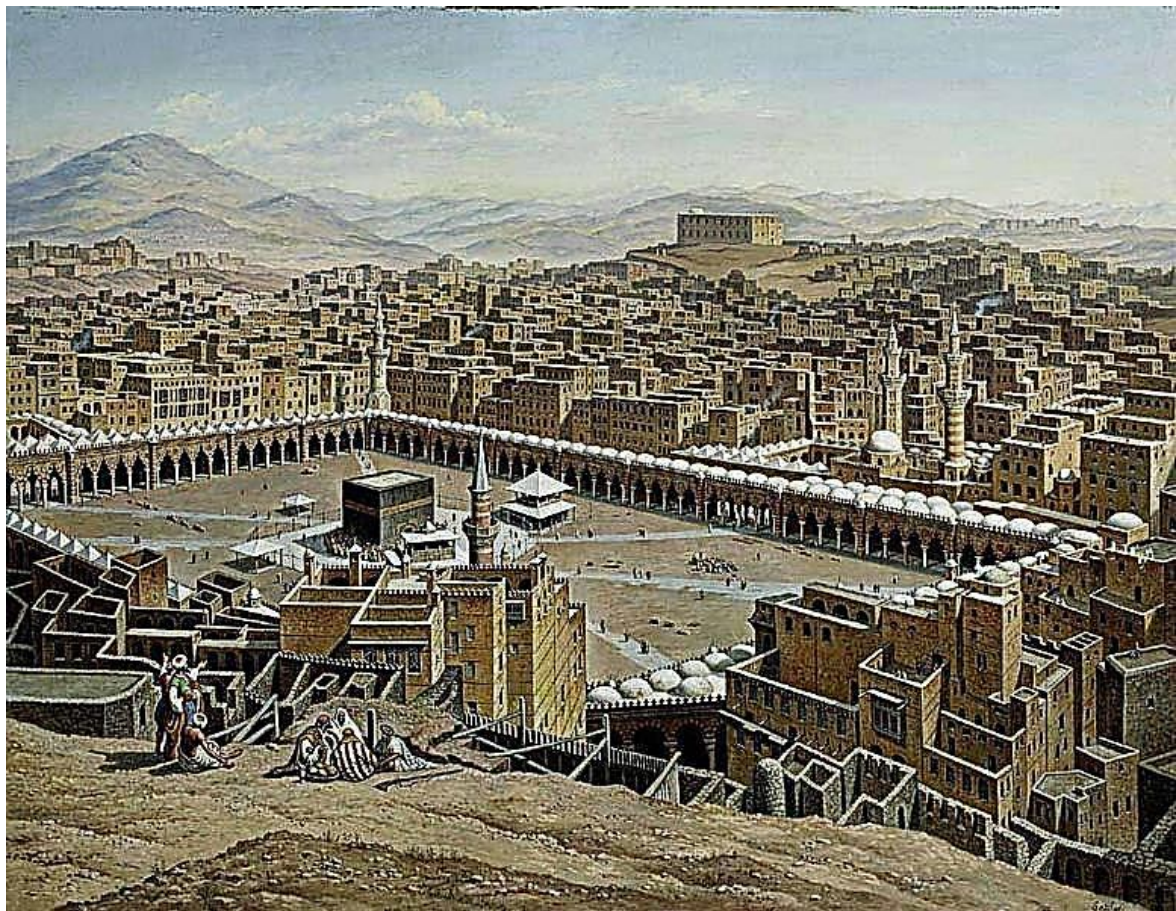

Рисунок 18 – Мека

Рисунок 19 – Харків

Прикладів різних підходів до системного опису міста, в основі яких лежать різні критерії, можна привести безліч. Тут же хотілося б навести висловлювання відомого дослідника Л. Б. Когана з його роботи «Бути городянами»: «... міста не є просто «зменшеним суспільством», не буквально копіюють або відображають процеси, що відбуваються в ньому (соціальні, економічні, господарські), а володіють і загальними закономірностями.

Не можна залишити без пояснень те, що історії долі демократії і міст тісно переплетені, і між ними не може не існувати внутрішніх органічних взаємозв'язків. І цей взаємозв'язок діє не тільки на рівні правових і політичних інститутів, відправлення законів, де роль традиційно розміщених в міському середовищі відповідних центрів широко відома і багаторазово описана. Мова про інше. Мається на увазі сам процес встановлення певних відповідностей між потребами і інтересами різних частин суспільства, різних районів і територій, особистості і держави в ході функціонування і розвитку міст. І тоді весь комплекс проблем урбанізації людини в міському середовищі розкривається перед нами більш широко, виходячи далеко за рамки чисто міської тематики»²⁶.

Глибокі проблеми сучасного життя впливають з прагнень індивідуума зберегти свою самостійність і самобутність від насильства з боку суспільства, історичної традиції, зовнішньої культури і техніки життя. Це – останнє випало на нашу долю як форма боротьби з природою, боротьби, яку первісна людина вела за своє фізичне існування. Скільки б XVIII століття не закликало до звільнення від всіх історично сформованих пут в області держави і релігії, моралі і господарського життя, для того, щоб дати безперешкодно розвиватися людській природі, визнаній для всіх людей однаковою і по суті благою; скільки б XIX століття не вимагало, поряд з чистою свободою, обумовленою поділом

²⁶ Коган Л. Б. Быть горожанами / Л. Б. Коган. – М. : Мысль, 1990. – 205 с.

праці, спеціалізації людини, яка робить окрему людину до певної міри необхідною і незамінною, але разом з тим і більш залежною від доповнення її іншими людьми; скільки б не говорив Ніцше про найжорстокішу боротьбу між особистостями, а соціалізм, навпаки, – про повне усунення всякої конкуренції, як про умову повного розвитку індивідуума – у всьому цьому чується один основний мотив: обурення суб'єкта проти його нівелювання і поглинання суспільно-технічним механізмом.

Психологічна основа, на якій виступає індивідуальність великого міста, – це підвищена нервовість життя, що походить від швидкої і безперервної зміни зовнішніх і внутрішніх вражень. Пізнавальна здатність людини заснована на сприйнятті відмінностей. Її свідомість порушується сприйняттям різниці між пережитим враженням, які безпосередньо передували. Стійкі враження, що проходять з невеликими різницями, звичним чином і рівномірно представляють одні і ті ж протилежності, вимагають, так би мовити, менших витрат свідомості, ніж калейдоскоп швидко мінливих картин, різкі кордони в межах одного моментального враження, коли несподівано збігають відчуття. Велике місто створює саме такі психологічні умови своєї вуличної штовханини, швидким темпом і різноманіттям господарського, професійного та суспільного життя. І той глибокий контраст, який існує між життям великого міста і життям маленького міста чи села, що відрізняється повільним, звичним і рівномірним ритмом душевного і розумового життя, цей глибокий контраст вноситься в наші органи чуття, – цей фундамент нашого душевного життя, – і в тій кількості свідомості, витрати якої вимагає від нас, як від істот, що пізнають лише на підставі відмінностей, велике місто.

Це і робить зрозумілим переважання інтелектуального характеру душевного життя у великих містах порівняно з малими містами, де більше потрібно проявів душі і відносин, заснованих на почутті. Останні кореняться в менш доступних свідомостях, душевних сферах і виростають швидше за все в спокійній атмосфері рівноваги незмінних звичок, в той час як місце розуму – в прозорих, свідомих, вищих сферах нашої душі; розум і є найбільш гнучка з наших внутрішніх сил; він не потребує потрясіння і внутрішнього стресу, щоб розібратися в зміні і протилежності явищ, в той час як консервативне почуття тільки завдяки таким струсам і потрясінням може йти в ногу з ритмом зовнішніх явищ.

Цим типовий житель великого міста – представляє цей тип, тисячі інших модифікацій, – створюють собі засіб самозахисту проти загрозливих його існуванню течій і протиріч зовнішнього середовища: він реагує на них не почуттям, а переважно розумом, якому розвинена свідомість доставила гармонію душевного життя. Реагування на явища відведено найменш чутливому психічному органу, який дуже далеко стоїть від глибин людського характеру. Це розсудливість, що визнана свого роду охороною суб'єктивного життя від насильства великого міста, яка розгалужується на окремі явища, які в свою чергу іноді знову сплітаються.

Великі міста були здавна центрами грошового господарства, так як різноманітність і зосередження в них обміну додало знаряддю обміну таке

важливе значення, якого воно навряд чи досягло б в селі при бідності його обмінних відносин. Але грошове господарство і переважання розсудливості стоять в тісному зв'язку між собою. Їм обом властиво конкретне ділове ставлення до людей і речей, при якому нерідко формальна справедливість поєднується з нещадною жорстокістю. Чисто розумова людина байдужа до всього, що по суті індивідуальне, так як індивідуальне може викликати таке ставлення і реагування, яке не вичерпується однією логікою; точно такий принцип грошей усуває будь-яку індивідуальність явищ. Гроші запитують тільки про те, що є загальним для всіх відповідних явищ, а саме про міновані цінності, які нівелюють всяку якість і будь-яку оригінальність під єдиний критерій кількості. Всі душевні відносини між людьми засновані на їх індивідуальності, тоді як розумові відносини виявляються з людьми як з цифрами, як з елементами, по суті абсолютно байдужими, цінними лише за їх об'єктивним значенням. Так точно і житель великого міста поводить себе зі своїми постачальниками і покупцями, зі своєю прислугою і нерідко з людьми своєї спільноти.

Абсолютно протилежний характер людських відносин в маленьких колах; тут обов'язкове знання індивідуальностей неминує робить відносини більш пройнятими почуттям, відволікає до певної міри від чисто об'єктивної оцінки людей по тому, що від них можна отримати і чого вони вимагають в оплаті за свої послуги. В області психології господарського життя істотним в цих колах є те, що товар виробляється для покупця, яким він замовлений, так що виробник і покупець знають один одного; навпаки, велике місто теперішнього часу живе майже виключно виробництвом для ринку, тобто для зовсім невідомих, самим виробником ніколи не бачених, покупців.

Внаслідок цього інтереси обох сторін стають до нещадності діловими, і їх розумовий господарський егоїзм не може бути пом'якшений дією особистих відносин. І це очевидно варто в такому тісному зв'язку з грошовим господарством, – яке панує в великих містах, пригнічуючи в них останні залишки виробництва для власного споживання і безпосереднього обміну, зменшуючи в них з кожним днем роботу для певного кола покупців, бо неможливо тепер сказати, який із цих чинників був первинним і який вторинним: чи вплинув духовний інтелектуальний настрій великого міста на поширення грошового господарства, або, навпаки, останнє було визначальним фактором для першого. Безсумнівно лише те, що уклад життя великих міст був ґрунтом, який давав взаємодію цим двом факторам.

В одному, мабуть, незначному явищі на поверхні життя з'єдналися надзвичайно характерно одні й ті ж душевні нахили. Дух сучасності все більше і більше переймається математикою. Ідеал природознавства – перетворити світ в арифметичну задачу, укласти кожен частину його в математичну формулу, – відповідає математична точність практичному життю, що впливає з грошового господарства; це воно так заповнило день безлічі людей зважуванням, числовими визначеннями, переведенням якісних цінностей на кількісні. Цей арифметичний характер грошей вніс у відношення між елементами життя виваженість, точність у визначенні рівноцінності і відмінності, безумовність

договорів і умов; як на зовнішню зміну, завдяки цьому арифметичному характеру, слід вказати на загальне поширення годин. Але причиною і результатом цієї риси нашого життя послужили умови, що склалися в великому місті.

Обставини життя жителя великого міста бувають зазвичай надзвичайно різноманітні і складні, і, що особливо важливо, завдяки скупченню такої маси людей з настільки диференційованими інтересами, їх життя і діяльність складається в такий численний організм, що без найбільш пунктуальної точності договорів і їх виконання, все обернулося б в цілковитий хаос. Якби всі годинники в будь-якому мегаполісі раптово стали невірні або по-різному показувати час хоча б протягом однієї години, то все господарське та інше життя цього міста було б надовго засмучене. До цього додається ще один, більш зовнішній фактор – великі відстані, завдяки яким марне очікування і невчасні відвідування призводять до нічим не виправданого відшкодування витрати часу.

Таким чином, техніка життя великих міст взагалі немислима без точного розподілу будь-якої діяльності і всіх взаємовідносин за встановленою схемою часу, що лежить поза суб'єктом. Але і тут виступає та обставина, що, навіть банальні відносини пов'язані в остаточному підсумку з кінцевим рішенням питання про сенс і стиль життя. Пунктуальність, розрахованість, точність, до яких примушує життя великого міста, його складність і розлогість не тільки стоять в тісному зв'язку з його грошово-господарським і інтелектуальним характером, але повинні також фарбувати і внутрішній зміст життя і сприяти знищенню тих ірраціональних, інстинктивних самовладних властивостей і імпульсів, які мають схильність самотійно визначати форми життя замість того, щоб брати їх ззовні у вигляді готової схеми. І хоча характеризується ними самодостатність існування аж ніяк не представляють чогось неможливого в місті, все ж вони знаходяться в прямій протилежності до його типового існування, і це пояснює жагучу ненависть до великого міста такими, як Ніцше. Для них цінність життя полягає саме в несхематичному, своєрідному, що не піддається рівному для всіх визначенню, у них з того ж джерела, з якого випливає ця ненависть, народжується також ненависть до грошового господарства і до інтелектуалізму в житті.

Немає іншого такого явища духовного життя, яке було б так безумовно властиво великому місту, як бездушна байдужість. Вона є наслідком тих швидко змінюваних і в своїй протилежності тісно взаємодіючих подразнень нервів, які приводять у великих містах до розвитку інтелектуальності. Подібно до того, як непомірні насолоди викликають у людини атрофію почуттів, так як вони до тих пір викликають сильні реакції з боку нервової системи, поки вона не перестася, нарешті, реагувати остаточно, подібно до цього і більш мізерні враження вимагають від нервової системи, завдяки швидкості і протилежності своєї зміни, настільки сильного реагування, так стрімко тріпають її, що вона повинна віддати на це останній запас сил і не має можливості, залишаючись в тому ж середовищі, зібрати нові. Виникає таким чином нездатність реагувати на нові роздратування з властивою нервам енергією і є та зневіра, яку виявляє,

власне кажучи, кожна дитина в великому місті при порівнянні з дітьми більш спокійного і менш різноманітного середовища.

Сутність блазірованості великого міста

До цього фізіологічного джерела блазірованості великого міста приєднується і інший, що полягає в грошовому господарстві. Сутність блазірованості є притуплення сприйняття відмінності речей, не в тому сенсі, щоб відмінності сприймалися неправильно, як це буває з тупоумними людьми, а в тому, що значення і цінність різниці між речами, а отже і самі речі здаються незначними. Вони представляються людині з притупленими почуттями одноманітно тьмяними і сирими, нічого не вартими, негідними ніякої переваги перед іншими.

Такий душевний стан створює справжнє суб'єктивне відображення всепроникаючого грошового господарства. Одноманітно оцінюючи всі різновиди речей, висловлюючи якісні відмінності між ними одним критерієм кількості, стаючи безбарвною і байдуже загальною мірою для всіх цінностей, гроші стають також найстрашнішим нівелюючим фактором. Гроші рішуче відкидають ядра речей, їх своєрідність, їх специфічну цінність, їх незрівнянні особливості. В окремих випадках це забарвлення, або, вірніше, знебарвлення речей їх грошовим еквівалентом може бути непомітно мале, але те ставлення, яке виявляє сучасний багач до придбаних ним за гроші предметів, є звичайно характерним для відносин всього суспільства до цих предметів.

Тому великі міста, центри грошового господарства, де продажність речей набагато більша, ніж в невеликих місцевостях, стали типовими місцями блазірованості. У них досягається надзвичайний результат того скупчення людей і предметів, яке збуджує індивіда до найбільшої витрати нервових сил. Але чисто кількісне збільшення подібних умов призводить до прямо протилежного результату: до того своєрідного пристосування блазірованості, при якому нерви знаходять останню можливість примирення із змістом і формами життя великих міст, в тому, що вони остаточно відмовляються реагувати на них. Це самозбереження відомих натур, що купується ціною знецінення всього об'єктивного світу, під кінець неминуче призводить до почуття такого ж знецінення і власної особистості.

У той час як для такого існування суб'єкту доводиться рахуватися лише з собою самим, для його самозбереження потрібно, з його боку, не менш негативної поведінки в соціальних відносинах до великого міста. Внутрішні відносини жителів великих міст один до одного формально характеризуються замкнутістю, відособленістю. Якби безперервним зовнішнім зносином з безліччю людей мали б відповідати так само багато внутрішніх реакцій, як в маленькому місті, де знаєш майже кожного зустрічного і до кожного маєш безпосереднє відношення, якби це було так, внутрішній світ розпався б на атоми, і душевний стан став би просто неможливим. Частково це психологічна обставина, частково – право на недовіру, яке ми відчуваємо до швидкого, що проходить повз нас, ледь зачіпаючи нашу увагу, елементів життя великого міста, що змушують нас до тієї замкнутості, внаслідок якої ми часто не знаємо

навіть на вигляд своїх багаторічних сусідів, замкнутості, яка нерідко змушує жителів маленького міста вважати нас холодними і байдужими.

Весь внутрішній устрій таких людських відносин складається з надзвичайно різних ступенів симпатії, байдужості і відрази найкоротшого або найтривалішого характеру. Область байдужості при цьому зовсім не така велика, як це на перший погляд здається; діяльність нашої душі відповідає більш-менш певним відчуттям на кожне нове враження, що отримується від іншої людини, і тільки неусвідомленість, швидкоплинність і швидка зміна цих відчуттів призводить до видимої байдужості. Насправді останнє було б нам також невластиве як нестерпно було б розмитим постійне взаємне мимовільне навіювання; від обох цих небезпек великого міста нас охороняє антипатія, первинна стадія ще прихованого антагонізму в практичному житті; вона допомагає створити відстані між людьми і відділення їх один від одного, без чого життя в таких містах було б неможливим; її ступінь і її різновиди, ритм її зародження і зникнення, форми, якими вона задовольняється – все це створює разом з єднальними, в прямому розумінні, мотивами нероздільне ціле життя великого міста: те, що в останньому спочатку здається руйнівним будь-якого громадського елементу, є лише одним з найелементарніших факторів соціального розвитку.

Але ця замкнутість з панівною в ній прихованою відразою є знову – таки лише формою або зовнішністю загальної духовної сутності великого міста. Справа в тому, що вона приносить індивіду таку особисту свободу і в таких великих масштабах, що до цього не можна провести ніякої аналогії з іншою областю. Це може бути взагалі зведене до однієї з досить типових тенденцій розвитку суспільного життя, до однієї з небагатьох тенденцій, для яких можна знайти приблизно загальну формулу.

Найперша стадія соціальних утворень, яка названа як історією, так і сучасністю, наступна: щодо невеликого кола, різко обмеженого від сусідніх, чужих чи ворожих кіл, тісніше замкнутого в самому собі; воно представляє кожному окремому члену тільки обмежене поле для розвитку своїх особистих якостей і для вільної, під власної відповідальності, діяльності.

Такий початок політичних і сімейних груп, партій, релігійних громад, самозбереження дуже молодих загально створених потребує суворого обмеження і доцентрованої єдності, тому не може дозволити індивіду свободу і своєрідність внутрішнього і зовнішнього розвитку. Від цієї стадії соціальна еволюція розходить в дві різні, хоча і відповідні один одному, сторони. Тією мірою, як група росте – чисельним, просторовим, значенням і життєвим змістом, – слабшає її безпосередня внутрішня єдність, і різкість початкового обмеження себе від інших пом'якшується взаємними відносинами і зв'язками; одночасно з цим індивід отримує свободу діяльності в набагато більшому ступені, ніж її давала первісна ревнива замкнутість, і стає своєрідним і винятковим, до чого дає підставу і що робить необхідним поділ праці в розростанні групи.

За цією формулою йшов розвиток держави і християнства, цехів, політичних партій і незліченної безлічі різних інших груп, хоча, звичайно,

особлива сила і умови значно модифікували загальну схему. Але її можна помітити і у розвитку індивідуальності в межах міського життя.

Маленьке місто як в давнину, так і середніх століттях створювало особистості межі: її пересуванню і зовнішнім відносинам, її самостійності і внутрішньої диференціації. Межі, в яких сучасна людина задихнулася б: житель великого міста, який переселився в маленьке, і зараз ще відчуває сором. Чим менше таке коло, що становить наш осередок існування, тим тісніші межі відносин до інших, тим більше стежить він за поведінкою, життям, думками індивіда, тим швидше кількісна або якісна своєрідність зруйнувала б рамки цілого. В цьому відношенні античний поліс мав, мабуть, цілковитий характер маленького міста. Постійна небезпека з боку ворогів, ближніх і дальніх, викликала тісне політичне і військове єднання, нагляд громадянина за громадянином, ревниве ставлення цілого до особистості, приватне життя якої було абсолютно пригнічене.

Надзвичайна рухливість і неспокій, які тільки й надавали своєрідні барвисті переливи афінського життя, пояснюються, можливо, тим, що народ, який складається з різко окреслених індивідуальностей, постійно боровся проти зовнішнього і внутрішнього тиску з боку безликого маленького міста. Це викликало завжди напружену атмосферу, в якій слабші придушувалися, а сильні викликалися до пристрасної боротьби за самозбереження. Саме завдяки цьому досягло розквіту в Афінах те, що слід, через брак більш точного вираження, назвати «загальнолюдським» в нашому духовному розвитку.

Бо це і є той зв'язок, який ми визнаємо дійсним і історичним фактом: найобширніші і загальні змісти і форми життя найтіснішим чином пов'язані з найбільш індивідуальним; і ті і інші мають свою загальну первинну стадію розвитку і свого загального антагоніста в тісних союзах і групах, які з почуття самозбереження захищаються від більш широкого і загального, від вільної діяльності і індивідуальності всередині.

Подібно до того, як в пору феодалізму «вільним» вважався той, хто підкорявся загальногромадянським правам. Праву великих соціальних груп, а не вільним – той, чиїм правом було виключно закон вузької феодальної групи, – подібно до цього і зараз житель великого міста «вільний» (в духовному, витонченому сенсі) порівняно з дріб'язковістю і забобонами, що зв'язують жителя маленького міста. Справді, незалежність індивідуума, що є результатом взаємної замкнутості та байдужості, що становлять умови духовного життя наших широких кіл, ніде не відчувається так сильно, як в тісному гармидері великих міст, тому що фізична близькість і скупченість тільки підкреслюють духовну віддаленість. Адже це, очевидно, тільки зворотний бік тієї ж свободи, що при цьому ніде не відчуваєш себе таким самотнім і покинутим, як саме серед загальної тисняви великих міст. Тут, як і взагалі, аж ніяк не потрібно, щоб свобода людини відбивалася в його духовному житті відчуттям благополуччя.

Якщо, як ми з'ясували, велике місто можна вважати осередком індивідуальної і соціальної свободи, яка є результатом всесвітньо-історичного процесу взаємодії між розширенням території і зростанням потреби в особистій свободі, то це залежить не від одних тільки безпосередніх наочних ознак

великого міста, не від однієї лише просторості території і не від одного тільки величезного числа його жителів; цьому в значній мірі сприяла також та обставина, що великі міста постійно були осередком космополітизму.

Зростання багатства, яке, як відомо, досягнувши відомої висоти, починає збільшуватися як би само собою надзвичайно швидким темпом, може служити прикладом для зростання кругозору господарських, особистих і духовних відносин в великому місті, для зростання його духовного округу: все це за відомими межами зростає в геометричній прогресії. Будь-яке досягнуте ним в його розвитку розширення служить підставою для подальшого, хоч і не однакового, але більш значного розширення; до кожної нитки, випряденої з процесу його розвитку, приростають ніби самі собою нові нитки, точнісінько як поземельна рента в місті зростає сама собою від одного лише розвитку обміну і повідомлення. Тут саме кількісні показники життя безпосередньо переходять в якісні.

Сфера життя маленького міста звичайно замкнута в собі і обмежена собою. Для великого ж міста вирішальним є та обставина, що його внутрішнє життя хвилеподібно широко поширюється по державі і поза нею. Найсуттєвіше значення великого міста полягає в його функціональному значенні за межами його фізичних кордонів, і цей його вплив віддається назад і робить життя великого міста значним, важливим і відповідальним. Якщо людина не вичерпана межами свого тіла або області, яку вона безпосередньо заповнює своєю діяльністю, а лише сумою впливу, яку він надає в часі і в просторі, так і місто дорівнює сукупності наданого ним за його найближчими межами впливу. Це тільки і є його справжній обсяг, в якому виражається його буття.

Це служить вже вказівкою на те, що індивідуальна свобода, яка є логічним і історичним доповненням величезного обсягу індивідуального буття повинна бути зрозумілою не тільки негативно, в сенсі самої лише свободи діяльності і відмови від забобонів; для неї важливо те, що самотність і оригінальність, яка врешті-решт властива так чи інакше всякому, могла висловитися в умовах даного життя. Що ми дотримуємося законів власної природи, а це ж і є свобода, це стане для нас і інших цілком ясным і переконливим тільки тоді, коли і зовнішній прояв цієї природи буде відрізнятися від зовнішнього прояву природи інших; одне те, що нас не можна змішати ні з ким іншим, доводить, що форми нашого існування не нав'язані нам ніким іншим.

Відповідно до збільшення своїх розмірів, місто являє все більше умов для поділу праці: воно створює коло, яке внаслідок своїх розмірів здатне вмістити величезну масу найрізноманітнішої праці, тоді як одночасне скупчення людей і їх боротьба за покупця змушують окрему особистість до спеціалізації праці, при якій вона важче може бути витіснена іншою.

Вирішальним тут є те, що міське життя перетворило боротьбу з природою за їжу в боротьбу за людину, що вигода, за яку борються, виходить не від природи, а від людини. Бо тут справа не зводиться до однієї лише зазначеної спеціалізації, але до чогось глибшого: продавець повинен завжди прагнути викликати в клієнтів нові і особливі потреби. Необхідність спеціалізувати

роботу, щоб знайти ще невичерпане джерело доходу, нелегко заміщується працею, що впливає на диференціацію, витонченість, більше багатства і потреб публіки, що, з свого боку, має в її середовищі привести до очевидного збільшення індивідуальних особливостей.

А це веде до духовної, в прямому розумінні слова, індивідуалізації душевних якостей, і в цьому напрямку впливає, відповідно своїми розмірами, і місто. Можна назвати тут же цілий ряд факторів. Перш за все труднощі придбати значення при величезному масштабі життя великих міст. Коли кількісне збільшення його значення і його енергії доведені до вищої межі, тоді починають звертатися до якісних особливостей, щоб таким чином шляхом порушення вражень різниці, залучити як-небудь на свою сторону увагу соціального кола; в кінці кінців це призводить до умисних дивацтв, до специфічних для великого міста екстравагантних, самоуособлень, капризів, претензійності, сенс якої полягає вже не в змісті тієї чи іншої поведінки, а тільки в його формі: в тому, щоб бути схожим на інших, щоб виділитися і тим стати помітним. Для багатьох це, втім, єдиний засіб, завдяки увазі інших, самому почати цінувати себе і усвідомлювати, що займаєш якесь місце. У цьому сенсі впливає один непомітний, але в сумі своєї дії помітно виявляється момент: стислість і рідкість зустрічей один з одним порівняно зі стосунками в маленьких містах. Ця обставина викликає намагання показати себе різкіше, повніше, можливо більш характерна, в набагато більшому ступені, ніж там, де чітке уявлення про особистість дають вже часті і довгі зустрічі.

Найглибшою причиною впливу саме великих міст на найбільшу індивідуалізацію особистості є наступна:

розвиток сучасної культури характеризується перевагою того, що можна було б назвати об'єктивним духом, над духом суб'єктивним;

це означає: в мові і праві, в техніці і мистецтві, в науці і предметах домашнього вжитку укладений дух, за щоденним зростанням якого суб'єкт встигає далеко не цілком, а часто відстає від нього.

Якщо ми звернемо увагу хоча б на величезну культуру, що втілилася за 100 останніх років, в предметах і в пізнанні, в інститутах і комфорті, і порівняємо її з культурними успіхами, зробленими в той же проміжок часу індивідами, – хоча б тільки вищого порядку, – різниця між зростанням того і іншого виявиться жахливою; в деяких пунктах можна буде відзначити навіть регрес культури у індивідів: в духовному відношенні, щодо витонченості ідеалізму.

Така різниця є головним чином результатом збільшення поділу праці, тому що останнє вимагає від особистості все більш односторонньої роботи, що при вищому своєму розвитку дуже часто вбиває особистість як ціле. у всякому випадку особистість відстає все далі і далі від переважної об'єктивної культури. На практиці і в незрозумілому відчутті індивід, можливо, сильніше, ніж сам зізнається, став порошиною перед величезною організацією предметів і сил, які поступово виманюють з його рук весь прогрес, всі духовні і матеріальні цінності. Переводять їх з форми суб'єктивного життя в чисто об'єктивну. Потрібно ще тільки вказати на те, що великі міста є головною ареною цієї, що

переростає все особисте, культури. Тут в будівлях і навчальних закладах, в чудесах і комфорті техніки, в формах суспільного життя і зовнішніх державних інститутах позначається така переважна маса кристалізованого, знеособленого духу, що перед ним особа, можна сказати, зовсім безсила.

Життя для особистості стає з одного боку надзвичайно легким, так як їй з усіх боків напрошуються спокуси та інтереси – все для заповнення часу і думок, і це постійно тримає її в потоці, де плавцеві ледь потрібно робити будь-які рухи. Але, з іншого боку, життя індивіда складається все більше і більше з такого безособового змісту і матеріалу, які прагнуть придушити специфічно-особисте забарвлення і оригінальність; і для того, щоб це особисте врятувалося, необхідна своєрідність і особливість. Вони повинні бути навіть перебільшеними для того, щоб могли бути почуті. Атрофія індивідуальної культури, внаслідок гіпертрофії об'єктивної, становить причину тієї страшної ненависті, яку жили до великого міста проповідники крайнього індивідуалізму, головним чином, Ніцше; але це була також причина того, чому останні так жагуче потрібні саме у великих містах, чому саме жителю великого міста вони здаються вісниками і визволителями його незадоволеної туги.

Якщо звернутися до питання про історичне місце обох цих форм індивідуалізму, які створилися з кількісних відносин великого міста: індивідуальної незалежності і вироблення індивідуальних особливостей, то виявиться абсолютно нове значення великого міста в загальній історії духовного розвитку.

Вісімнадцяте століття застало людину насильно зв'язаною з будь-якими ланцюгами політичного, аграрного, станового і релігійного характеру, сорому, що нав'язали індивіду несприятливі умови і давно стали несправедливою формою нерівності. Серед цього положення пролунав заклик до свободи і рівності, вираз віри в повну свободу діяльності індивіда в області соціальних і духовних відносин. Вона повинна була негайно проявити загальні для всіх благородні задатки, які були закладені в кожній людині природою, але перекручені суспільством та історією.

Поруч з цим ідеалом лібералізму, в XIX столітті виріс інший, під впливом Гете і романтики, частково під впливом економічного поділу праці, звільнені від історичних ланцюгів індивіди захотіли тепер відрізнятись один від одного. Вже не «загальнолюдське» в особистості, а, навпаки, її значення тепер визначають якісні особливості і своєрідність. У боротьбі між цими двома родами визначення ролі суб'єкта в суспільстві і проходить вся зовнішня і внутрішня історія нашого часу.

Давати місце для суперечок та спроб до злиття обох є функцією великого міста, так як його своєрідні умови дають можливість і привід для розвитку обох. Вони набувають цим абсолютно особливе, надзвичайно важливе становище в ході розвитку духовного життя, вони стають одними з тих великих історичних утворень, в яких на рівних правах з'єднувалися і розвивалися протилежні, досяжні життям, течії. Але все одно, ставимось ми з симпатією чи, антипатією до окремих явищ цього роду, велике місто виходить саме з тієї сфери, по відношенню до якої ми володіємо правами суддів. Бо це право з

початку до кінця належить історії, клітинку якої ми в минушому бутті складаємо, отже, наше завдання не звинувачувати і не виправдовувати, але розуміти.

Багатоаспектність аналізу міського соціуму

Почнемо з аналізу категорії «міське співтовариство». Дослідженню міст і міських спільнот присвячені деякі соціологічні роботи М. Вебера, який розглядав міське співтовариство як комуну з відносно автономною економічною сферою. Її відмінні риси, за М. Вебером, полягають у тому, що міське населення не займається сільським господарством – воно зазвичай володіє тільки невеликою присадибною ділянкою землі. Для М. Вебера античні міста представляли собою спільноти споживачів, які концентрували фінансовий капітал і ресурси, але міста Середньовіччя були вже спільнотами виробників, оскільки більшу частину їх населення становили торговці і ремісники. М. Вебер підкреслює, що перші міські спільноти мали форму гільдій, корпорацій і співтовариств.

Наступний етап у вивченні міських спільнот і міст пов'язаний з діяльністю представників Чиказької школи (Р. Парк, Е. Берджесс, Р. Лінд і Е. Лінд), які досліджували проблему поліетнічних (або расових) відносин в міському середовищі. З їх точки зору, міське співтовариство складається, перш за все, з кількох соціально-екологічних ніш. Вони локалізуються, в свою чергу, у вигляді своєрідних концентричних кілець, розміщених навколо центру міста. Тому велика частина соціальних характеристик людини (соціальний статус, професійна приналежність і т.п.) істотно залежать від місцевості, в якій проживає людина. Іншими словами, від її соціального мікрооточення.

Надалі проблеми трансформації соціального статусу в міському співтоваристві активно досліджувалися в роботах С. Гріра, К. Фішера, М. Яновича, Т. Саттлза, Д. Уоррена і Р. Уоррена, А. Хантера та ін. Відповідно до роботи Роберта Редфільда, міста є сучасною урбаністичною частиною соціального континууму. При цьому для виділення соціального мікрооточення людини вчені використовували особливо часто метод включеного спостереження. Важливу роль в дослідженнях культурних і соціальних патернів самоорганізації міських спільнот зіграли друге і третє покоління вчених Чиказької школи. Ці дослідники особливо підкреслювали роль інформаційної сфери та постіндустріальної економіки в розвитку міських цінностей і норм.

В рамках етнографії міста американський соціолог Джейн Адамс вивчала культуру бідних верств населення, а також природу расових відносин між ними. В даний час прихильники цього напрямку також вивчають вплив реіндустріалізації і деіндустріалізації, зростаючої урбанізації, патерни (шаблони) поведінки мігрантів в міському середовищі, і локальні прояви глобальних соціальних і культурних процесів, включаючи структурну і хронічну міську. Сучасним варіантом соціально-етнографічних теорій минулого виступає урбанальна футуристика, в рамках якої вивчаються альтернативні варіанти і стратегії розвитку міських громад майбутнього.

В рамках макроісторичних досліджень питання еволюції міських спільнот

в Європі розглядалися Чарльзом Тіллі. Він спробував відповісти на питання, чому саме в Європі виник той особливий тип міського співтовариства, який послужив основою для індустріального розвитку.

У традиціях неомарксизма і політичної економіки міське співтовариство розглядається як результат розвитку індустріального капіталізму, що супроводжувався урбаністичним відчуженням і зростанням соціальної і класової нерівності.

Іноді для дослідження міських спільнот використовується мережевий аналіз (наприклад, в цьому ключі виконано більшість антропологічних робіт по містах в Латинській Америці). У своїй класичній праці «Смерть і життя великих міст Америки» Джейн Джекобс також звертається до мережевого підходу. Вона вказує, що щільна соціальна мережа, яка складається в старих міських районах, є формою соціального капіталу, що зміцнює соціальну безпеку.

У деяких працях досліджуються міські просторові і темпоральні категорії. У них міське співтовариство розглядається як зона інтенсивної конкуренції за визначенням стратегій панування над міським простором і часом нав'язаних міською владою.

Міське співтовариство – це локальне поліструктурне з'єднання соціально-територіальних спільнот жителів міста, які мають низький ступінь взаємозалежності в соціальному житті. Міське співтовариство поєднує в собі безліч соціальних і культурних груп. Локалізація соціального життя відбувається відповідно до соціально-територіальних принципів проживання людей і супроводжується автономізацією індивідів. Для міської спільноти характерними є деперсоналізація міжособистісних відносин і детрадиціоналізація соціальних цінностей.

Іманентними факторами формування міської громади виступають урбанізація і локалізація соціального життя. Соціальна локалізація пов'язана з відсутністю тісних соціальних мереж і соціальної солідарності, характерних для руральних спільнот. Сучасна урбанізація пов'язана з ростом чисельності та функціонального значення міського населення. У той же час вона супроводжується концентрацією бідності, зростанням злочинності і дисфункціонування міської спільноти, що призводить до соціального відчуження людей і збільшення числа міських конфліктів.

Нестійкість інституційного розвитку сучасного міського співтовариства пов'язана з відсутністю соціального зчеплення між руральними (традиційними) і урбанальними цінностями і правилами поведінки. Традиційні цінності поведінки продовжують залишатися важливими в середовищі міських мігрантів. Відсутність інституційної цілісності правил поведінки виступає фактором, що перешкоджає соціальній регенерації міських спільнот під час природних і соціальних катастроф.

Міста – це складні комплекси вивчення. Почати потрібно з специфіки підходів суміжних наукових дисциплін до вивчення міст: місто як предмет антропологічних досліджень; архітектурна антропологія; міські поселення як предмет географії; міста як об'єкти вивчення політичних наук, політичний

механізм міського управління.

Територіально-поселенський аспект. У першому поданні, місто – поселення людей. Перші науково-систематичні його описи містяться в роботах географів: *місто – концентроване поселення людей, зайнятих несільськогосподарською діяльністю.* В даному визначенні міститься вказівка на соціально-економічний фактор виникнення міст – поява інших, несільськогосподарських видів діяльності – і на емпіричну ознаку виділення поселення міського типу – чисельність і щільність населення. Як приватна причина виникнення конкретних міст в цьому аспекті виділяється геоландшафтний фактор; розвивається і конкретизується теза, що міста виникають не на будь-якому місці: *функціональна специфіка міста пов'язана з геоландшафтною специфікою місця.* Вивчаючи соціальний аспект міста, ми беремо до уваги геоландшафтний аспект території – з огляду на такі причини:

1. Специфіка території є одним з мотивуючих детермінантів вибору місця проживання, ставлення до даної території, а значить краще дозволяє зрозуміти соціальну поведінку городян.

2. Інформація про ставлення населення до території є важливою для прийняття проєктувальних і управлінських рішень;

3. Геоландшафтні особливості території є одними з макрофакторів розселення людства, що необхідно прийняти до уваги при глобальному прогнозуванні урбанізації.

Соціально-екологічний аспект території: місто як ареал взаємодії антропогенних і природних елементів середовища проживання людини. Серед міждисциплінарних і актуальних проблем можна виділити такі:

1. Співвідношення природних і штучних компонентів середовища.

2. Співвідношення природо – і антропо-охоронних пропорцій використання території.

3. Соціально-естетичний аспект співвідношення елементів середовища.

4. Фактори екологічної свідомості і поведінки та ін.

Нас в цьому аспекті цікавить залежність поведінки городян від стану довкілля; стан екології є одним з факторів свідомості і поведінки людини, а соціально-екологічний комфорт є в даний час дуже важливим показником рівня життя.

Демографічний аспект території. Для порівняльної характеристики міст і подальшої типології за демографічною основою використовуються наступні демографічні поняття: щільність населення, демографічна структура (стать, вік, шлюбно-сімейний статус), професійна структура, структура зайнятості, структура і характер відтворення населення, структура, фактори і форми міграцій.

Соціальний аспект зосереджує увагу на:

1. На відхилення статистичних показників від середнього рівня і вирішення питання про специфіку міської території, що обумовило відхилення демографічних процесів, про фактори, тенденції, наслідки конкретної специфіки демографічних процесів в конкретних містах; ці питання необхідно обговорювати на базі соціологічної теорії міста.

2. На соціальні наслідки структурних диспропорцій (проблеми монофункціональних, молодих і ін. міст).

3. На специфіку, чинники, тенденції та наслідки урбоміграцій.

Психоментальний аспект території. Цей аспект ґрунтується на тезі про взаємовплив і взаємоперехід структур ландшафту і свідомості (індивідуального і колективного, в тому числі і несвідомих структур). Ландшафт при цьому розуміється як композиція місць, наділених змістом. Серед актуально обговорюваних проблем можна виділити наступні:

1. Топографічний фактор свідомості і поведінки населення: як ландшафт осмислюється, розкодовується людьми в індивідуальних і соціально-групових формах;

2. Топонімічний фактор свідомості і поведінки населення: як конкретна фізична територія сприймається людьми, які проживають на ній в зв'язку з тими образами, що містять назви даної місцевості.

Економічний аспект. Тут типологія міст розрізняється за:

1. Виробничо-економічними функціями: мономіста, поліфункціональні міста, диверсифікаційні центри, «інформаційне місто», фінансовий центр, «глобальне місто» та ін.;

2. Визначенням рангу територіального статусу і зон впливу міста: «метрополітенський центр», «мегаполіс», «юридичне місто», «географічне місто», «передмістя», «місто-супутник» і ін.;

3. Морфологічною структурою міської території: «зони», «сектора», «ядра», «центра», «мікрорайони» та ін. Саме в рамках економічної географії міст почався процес осмислення підстав структурування міської території.

Роботи німецьких урбоекономістів не дали перерватися традиціям аналізу *соціального простору*, розпочатого німецьким соціологом Г. Зіммеlem. Ставлячи завдання пояснити закономірності розміщення міст, німецький урбаніст А. Вебер запропонував розуміти *місто як геометричну точку економічного простору*, в якій витрати виробничо-економічного життя мінімальні. Про дуже великий вплив урбаністики говорив інший німецький дослідник В. Кристаллер. Він розумів місто як місце, функцією якого є забезпечення навколишнього простору послугами та товарами («закон урбогравітації»). Але особливо переконливо у нього вийшов «закон рангу»: існування прямо пропорційної залежності між числом функцій і розмірами міста.

В якості конкретних економічних факторів, що визначають міську структуру і динаміку змін, були взяті і досліджені: диференціація праці, динаміка трудових і професійних ресурсів, транспорт, ціни на землю, розвиток технічних засобів зв'язку.

Для опису та аналізу структури і динаміки міста широко використовуються економічні та політико-економічні поняття, розробку яких (в тому числі і в плані урбаністики) почав К. Маркс. Місто трактується в найширшому політико-економічному сенсі як просторова форма певного типу соціально-економічних відносин, як виробничо-економічна система.

Підставою політико-економічної типології є характер «способу

виробництва», елементами якого є «продуктивні сили» і «виробничі відносини». У застосуванні до міста два останні поняття конкретизуються. Міста розрізняються продуктом, який вони виробляють в більшій мірі, а значить *домінуючим характером продуктивних сил*: промисловий, фінансовий, інформаційний, рекреаційний і ін. Характер соціально-економічної системи міста залежить від характеру домінуючого типу виробництва, а значить і більшої представленості певного виду продуктивних сил. Так, наприклад, домінуючим виробничим продуктом м. Харкова є знання та фахівці, і в ньому домінують такі продуктивні сили як наука, освіта, інформаційні технології. Поняття «виробничі відносини» в застосуванні до міста конкретизуються через поняття *тип політико-економічної системи*: ліберальної економіки, централізованої планової економіки, соціально орієнтованої економіки.

Тут слід звернути увагу, що важливим економічним параметром життя міста є *характер економічної ситуації (урбоекономічний баланс)*, що впливає на особливості функціонування та тенденції зміни міста. Його економіко-математичним показником є додана вартість як різниця між вхідними та вихідними фінансовими потоками з міста. З точки зору економістів ця ситуація є основним фактором розвитку міста.

Іншим важливим параметром економічного життя міста є *бюджет міста*. Його описують і аналізують з позицій структури, джерел і механізмів формування. Економічна система міста характеризується також за рівнем споживання економічних ресурсів (ступінь економічної самостійності), за структурою і обсягом виробничо-економічних лімітів: природні ресурси, фінансові ресурси, промислові ресурси, інформаційні ресурси, енергетичні ресурси, демографічні ресурси.

Містобудівний аспект. Місто як система соціально-функціонального розселення: місця роботи, житла, розваги і т. п.; Місто як штучне середовище проживання: сукупність архітектурно-інженерної інфраструктури. Місто як об'єкт естетичного сприйняття: естетичні підстави містобудування.

В соціальному плані в цьому підході обговорюються питання:

1. Взаємовплив архітектурних і соціокультурних сфер життєдіяльності людини (світу речей зі світом ідей);
2. Вплив архітектоники міста на внутрішній світ і поведінку особистості;
3. Вплив соціокультурної атмосфери в суспільстві на форму і принципи містобудівного проектування;
4. «Метафізичне самопочуття» людини в символічному просторі міста і ін.

Історичний аспект. Історична наука традиційно акцентувала увагу на політичних аспектах міського життя. В цьому плані історію вивчення міста можна почати з французьких істориків О. Тьєррі і Ф. Гізо. Їх основна ідея в тому, що виникнення міст знаменує собою зародження нового соціально-політичного, а в подальшому і економічного ладу, що історія міста є історією боротьби буржуазних шарів з феодальним ладом.

Розуміння сутності міста як суспільно-політичного та адміністративного центру з посиланнями на історичний матеріал досягло свого найвищого

історико-соціологічного рівня в роботах В. Зомбарта і М. Вебера.

В. Зомбарт виділив в якості самостійних об'єктів дослідження міста як економічної системи і міста як політико-адміністративної системи. В економічному плані він вперше підкреслив відмінність між «містом споживання» і «містом виробництва». Тим самим, з'явилася традиція не тільки розрізняти функції міста, але й виділяти для конкретних міст *домінуючі функції*. Ця типологія лягла в основу найбільш поширеної класифікації міст, що використовується і до сьогодні. У той же час, в роботах Зомбарта містилася й інша перспективна думка: *магістрально-історична функція міста – управління соціальними процесами*, що протікають на прилеглих територіях.

М. Вебер, спираючись на Зомбарта і володіючи великими історичними знаннями у виявленні сутності міста, пішов значно далі. Він позначив її, використовуючи сучасні поняття, як *інтегративну і комунікативну*. М. Вебер вперше досліджував інтегрування економічних, соціальних і політичних структур і формування *міста як простору комунікації*. Міський соціум, на думку Вебера, можна назвати громадою, але не особливого, нетрадиційного, а міського типу.

Таким чином, він запропонував нову і перспективну *підставу типології міст і міських спільнот – соціокультурну*. Заслугою Вебера також є особлива методологія використання конкретного історичного матеріалу, яку він називав «розумною соціологією» і завданням якої було «вживлення» в соціокультурну атмосферу конкретного соціального простору.

Продовжували справу М. Вебера історики школи «Анналів». Специфіку європейського міста вони розуміли як специфіку *ментальності* – стійкої і якісно певної єдності свідомості і поведінки, форми активності в повсякденному житті. На думку Ж. Ле Гоффа, оригінальність міської ментальності найяскравіше проявляється не в економічній області, а в області культури, для якої були характерні такі цінності як трудова етика, прагматизм, гроші, професіоналізм, особливі уявлення про час і простір та ін. Нові ціннісні принципи породили нові форми солідарності, як і нові форми конфронтації. Нові принципи знайшли нові смисли і цілі, а значить – нові структури поведінки і взаємодії, що формуються в процесі повсякденного життя.

Психологічний аспект. Широке розуміння міста як простору життєдіяльності, як середовища існування, а не тільки як місця проживання та виробничої діяльності ставить ряд проблем, пов'язаних з психікою і індивідуальною свідомістю. Елементами простору і середовища є феномени, що виникають в результаті «зустрічі» об'єктивної та суб'єктивної реальності. Образний вислів «зустріч» на мову науки переводять термінами «сприйняття», «образ», «установка», «архетип» «інтерпретація», «означення», «конструювання». Ці поняття розроблялися соціальними психологами. Дамо їм загальне визначення.

Сприйняття – цілісне і комплексне відображення предметів, ситуацій і подій, що виникають при зіткненні з ними особистості як з об'єктивною реальністю (в тому числі і іншими особистостями). З боку особистості сприйняття обумовлено цілим рядом індивідуально-психологічних

особливостей (пам'яттю, характером, мотивацією і ін.) і соціально детермінованою метою. Сприйняття є не пасивним копіюванням миттєвого впливу, а з потоку інформації людина вибирає *особистісно значиму*, а, в кінцевому рахунку – соціально значиму інформацію. Сприйняття міста особистістю має свою специфіку.

Образ – суб'єктна картина світу або його фрагментів, що включає самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і тимчасову послідовність подій. Образ є результатом (продуктом) сприйняття. На формування образу міста впливають цілий ряд факторів. Психологи виділили і досліджували три з них: особливості середовища, установки особистості і архетипи свідомості.

Установка – готовність, схильність суб'єкта, що виникає при передбаченні ним певного об'єкта (або ситуації) і забезпечує стійкий цілеспрямований характер протікання діяльності по відношенню до даного об'єкта. Установки формуються в групах під впливом соціальної ситуації і відображають колективне визначення ситуації і поведінку в ній. Особливо яскраво установки проявляються при зміні ситуації, найчастіше у вигляді небажання людей змінювати свою звичну поведінку

Архетипи – несвідомі структури психіки, що лежать в основі первинних схем образів і апріорно формують активність уяви. Вони лежать в основі загальнолюдської символіки, виявляються в міфах і віруваннях, в сновидіннях і творах мистецтва.

«Інтерпретація», «означення», «конструювання» – ці поняття підкреслюють активну і творчу роль особистості в процесі сприйняття середовища і ситуації, людина не реагує безпосередньо на суму окремих зовнішніх впливів, а сприймає світ у вигляді цілісної і певної картини світу, в якій чуттєві і раціональні компоненти знаходяться в єдиній системі. *Інтерпретація* є наданням значень предметів і ситуації, з яких і конструюється картина світу. Особливо символічні інтеракціоністи підкреслювали вирішальну роль слова, знака, символу в процесі сприйняття і формування ставлення до навколишнього світу і, зокрема, для формування образу міста.

Психологами були розроблені власні підстави *типології особистості*, які широко використовуються представниками різних гуманітарних наук. Особливо вживаною для опису особистості городянина виявилася типологія К. Юнга за характером ставлення до світу і людей: інтроверти (внутрішньоособистісне дистанціювання від світу) і екстраверти (особистісна відкритість світу). Спочатку склалася точка зору, що міське життя сприяє формуванню інтровертивного типу особистості в силу множинності, інтенсивності та суперечливості зовнішніх впливів. Однак соціально-психологічні спостереження і експерименти показали, що це не настільки однозначно, що поведінка городянина ситуативна і зумовлена великою кількістю обставин. Крім того, питання про тип особистості городянина пов'язаний з питанням, кого вважати «типовим городянином», за яких підстав його виділяти. У той же час, очевидно, існуюча специфіка міського середовища накладає відбиток і на тип особистості городянина.

Інша область міського життя, вивчення якої неможливо без

психологічних знань – *особливості міжособистісних відносин в місті*. Соціальні психологи, які вивчали інтерактивний аспект взаємодії в містах, поставили *проблему комм'юніті*): в чому специфіка міських спільнот?

Проблема виникла після того, як стало очевидно, що міжособистісна взаємодія в містах відрізняється від традиційних сімейно-родових, общинних, товариських та інших відомих форм міжособистісної взаємодії. Спочатку була висунута теза, що відмінності носять негативний характер, тобто міжособистісні відносини в містах якісно гірші, бідніші, навіть примітивніші, ніж у традиційному суспільстві. Ця теза психологів в значній мірі була підготовлена висловлюваннями авторитетних соціологів. Ф. Теніс говорив про формалізацію особистісних відносин в містах; Е. Дюркгейм нарікав на ослаблення моральних принципів; М. Вебер писав про зниження глибини й інтимності міжособистісних контактів; Ч. Кулі вважав, що в великих містах взагалі послаблюються первинні міжособистісні контакти; Г. Зіммель вважав, що духовне життя в великих містах характеризується надмірним прагматизмом і розважливістю. Безумовно, їх судження були не безпідставні, тому з'явилася теза про негативні соціально-психологічні наслідки урбанізації в області міжособистісних відносин: відчуження особистості, морально-психологічна порожнеча міжособистісних контактів, деіндивідуалізація і, як наслідок, невмотивоване насильство в міжособистісних відносинах і ін.

Проте емпіричне вивчення міжособистісних контактів послаблювало цю тезу і орієнтувало на вивчення структури і механізмів взаємодії комм'юніті як міських спільнот особливого роду.

Другою важливою проблемою, в вивченні якої співпрацювали психологи і соціологи, була *проблема міського стресу*. Теза про іманентно стресовий характер міського життя змінилася тезою про соціально-ситуаційну та соціокультурну обумовленість сприйняття міського середовища.

Семіотичний аспект. Семіотика – наука про знаки. Із знакових систем для вивчення міста ми виділимо: власне мову, мову мистецтва, знаки сенсорних (в тому числі і територіальних) образів. Власне мовою закодовані: світогляд, норми (правила) взаємодії, моделі поведінки. Останні існують також в мові поз, жестів, ритуалів. Вивчаючи поведінку городян, соціологи ставлять завдання опису зазначених структур методами: інтерв'ю – респондентів просять пояснити зміст слів, складається *тезаурус* (дане поняття ми визначимо поки як тлумачний словник будь-якої групи чи субкультури міста); спостереження – описуються дії, які йдуть за слововживанням, а також ситуація слововживання; експерименту – спостерігаються реакції і дії на слововживання в різних соціальних і смислових ситуаціях, в тому числі штучних і довільно сконструйованих. Іншими важливими семіотичними предметами для аналізу міста як соціальної системи є значення і смисли – речей, дій, ситуацій. Ці предмети вивчаються в розділі семіотики – *семантиці*, центральним завданням якої є встановлення, пояснення змістовних зв'язків між предметом, значенням предмета для суб'єкта і змістом знака, що спонукає активність суб'єкта.

Семантичні ситуації формуються в процесі *комунікації* – діалогічному обміні значеннями і смислами – і виникають при накладанні трьох

комунікативних пластів: семіотичного (власне утримання знака), соціолінгвістичного (зміст знака, що виникає в соціолінгвістичному співтоваристві), особистісного – (індивідуально–психологічне і індивідуально–ситуативне прочитання знаків).

Якщо взаємодія відбувається в комунікативному просторі, то вона являє собою процес створення зрозумілого для всіх суб'єктів – *діалогу*. Поняття «діалог» характеризує комунікацію з процесуальної сторони. Зі структурної сторони комунікативний простір останнім часом все частіше описують як структуру *дискурсу*.

Дискурс – семіотична конструкція комунікативного простору, вона створюється людьми свідомо і несвідомо, цілеспрямовано і довільно. Але, будучи сконструйованим, дискурс набуває відносно стійкого і самостійного існування.

Простір міста – це, звісно, і комунікативний простір. У семіотичному ракурсі місто можна (і потрібно) розглядати як «*Текст історії*» як «*Текст соціокультурного діалогу*». Місто як текст історії – це вся архітектоніка міського середовища – сукупність історичних подій, опредмечених в матеріальних носіях. Соціальний аспект вивчення міста передбачає, що потрібно брати до уваги такі категорії як «*архетипи міста*», «*місія міста*», «*символічні референти міста*» та ін. Місто як текст соціокультурного діалогу складається з таких «сторінок» як «*Містечка*» *особистого міського простору* («*моє місто*»). Але ці тексти міста написані не звичайною мовою (принаймні, не тільки), але і мовою мистецтва і мовою образів.

Філософсько-методологічний аспект. Проблематика цього підходу найбільш виразно звучить в двох контекстах міркувань про місто:

1) гносеологічному – коли обговорюються питання, пов'язані з самим процесом пізнання міста і

2) системному – коли говорять про місто як систему, про необхідність системного аналізу міських процесів, про системний підхід у проектуванні та управлінні міста.

Соціологічний аспект. Багатоаспектність і мінливість феномена міста орієнтує на пошук інтегрального, що враховує всі сторони і обставини міського життя підстави його наукового визначення. Таке, найбільш прийнятне для представників різних наук, базове визначення міста формувалося в руслі соціології. Це було обумовлено двома причинами: соціологія як наукова дисципліна сама виникла в результаті синтезу ряду наук і її понятійний апарат дуже різноманітний і найбільш пристосований до методологічного синтезу загального і конкретного; соціологія аналізує *реальність відносин*, вона займає середнє положення між реальністю субстратних властивостей і метафізичною реальністю.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арендт Х. *Vita activa, или деятельной жизни* / Х. Арендт [пер. с нем. и англ. В. В. Библихина ; под ред. М. Носова]. – СПб. : Алетейя, 2000 г. – 437 с.
2. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма / Н. П. Анциферов. – Л. : Сеятель, 1926. – 150 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл [пер. с англ. – Изд. 2-ое, испр. и доп.]. – М. : Academia, 2004. – 788 с.
4. Блэр А. Рубл Стратегия большого города. Прагматический плюрализм в Чикаго «позолоченного века», Москве серебряного века и Осаке эпохи Мэдзи / Рубл Блэр А. – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – 456 с.
5. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
6. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб. – М. : Логос, 2003. – 350 с.
7. Бурдьё П. Социальное пространство и генезис «классов» / П. Бурдьё // Социология. Хрестоматия / [сост.: Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая]. – М. : Гардарики, 2003. – С. 190–216.
8. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель ; предисл. М. Эмара ; [пер. с фр.]. – М. : Издательство «Весь мир», 2008. – 552 с.
9. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель ; [пер. с фр. С. Н. Зенкина, В. А. Мильчиной]. – М. : изд-во им. Сабашниковых, 1994. – Кн. 1. – 406 с.
10. Вахштайн В. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации. – Социолог. образование. – 2003. – Т. – 3. – № 3. [Электронный ресурс] / Вахштайн В. Электрон. версия печат. публ. – Режим доступа : <http://sociologica.hse.ru/Articles.html> (дата звернения: 01.12.2017)
11. Вебер А. Избранное : Кризис европейской культуры / А. Вебер. – СПб, 1998. – 565 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/sociologija/veber_a_izbrannoe_krizis_evrop_ejskoj_kultury/25-1-0-351
12. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. – М. : Канон – Пресс, 2001. – 574 с.
13. Вильковский М. Социология архитектуры / М. Вильковский. – М. : Фонд «Русский Авангард», 2010. – 592 с.
14. Гейл Я. Города для людей / Я. Гейл [пер. с англ. : Токтонов А. Крост]. – М. : Альпина Паблишер, 2012. – 276 с.
15. Глазычев В. Л. Изменения в культуре города : проблемы и парадоксы / В. Л. Глазычев // Культура города : проблемы развития. – М. : НИИ культуры, 1998. – С. 7–36.
16. Город как социокультурное явление исторического процесса / отв. ред. Э. В. Сайко. – М. : Наука, 1995. – 351 с.

17. Джекобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов / Дж. Джекобс. – М. : Новое издательство, 2011. – 460 с.
18. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
19. Зеленов Л. А. Социология города / Л. А. Зеленов. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 192 с.
20. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. Логос. – 2002. – № 3–4 (34). С. 112. / Г. Зиммель. Электрон. версия печат. публ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf>; <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>;
21. Зиммель Г. Флоренция. Логос. – 2002. – № 3–4 (34). – С. 87-91. / Г. Зиммель Электрон. версия печат. публ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zimmflor.html>
22. Зиммель Г. Венеция. Логос. – 2002. – № 3–4 (34). – С. 92–96. / Г. Зиммель. Электрон. версия печат. публ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zimven.html>
23. Желнина А. Публичное пространство в социологии города. Проблемы публичного пространства в Петербурге : лекция / А. Жельнина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.urbanclub.ru/?p=89>
24. Кляйн Н. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф / Н. Кляйн ; [пер. с англ. М. И. Завалова]. – М. : Добрая книга. – 656 с.
25. Колхас Р. Мусорное пространство / Р. Колхас. – М. : ООО « Арт Гид», 2015. – 84 с.
26. Коган Л. Б. Быть горожанами / Л. Б. Коган. – М. : Мысль, 1990. – 205 с.
27. Котельников В. С. Мультикультурализм для Европы : вызов иммиграции / В. С. Котельников [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a263.htm>.
28. Культура города : проблемы развития / отв. ред. В. Л. Глазычев. – М. : НИИ культуры, 1988. – 188 с.
29. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр [пер. с фр. И. Стаф ; под ред. М. Великанова, А. Журбина]. – М. : Strelka Press, 2015. — 432 с.
30. Линч К. Образ города / К. Линч ; [пер. с англ. В. Л. Глазычев] ; под ред. А. В. Иконникова. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
31. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста / Ю. М. Лотман. – Избранные статьи. – Т. 1. – Таллинн, 1992. – С. 129–132.
32. Мамфорд Л. Истоки урбанизации. Появление города / Л. Мамфорд // Смит Р. Л. Наш дом – планета Земля [сокр. пер. с англ.]. – М. : Мысль, 1982. – 383 с.
33. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм / В. Малахов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_5_6/2000_5-6_01.htm.
34. Межевич М. Н. Социальное развитие и город. Философские и социологические аспекты / М. Н. Межевич. – Л. : Наука, 1979. – 170 с.

35. Митчелл У. Я++. Человек, город / У. Митчелл. – М. : Strelka Press, 2012. – 328 с.
36. Ольденбург Р. Третье место: кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества / Р. Ольденбург ; пер. с англ. А. Широкановой. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 456 с. – Серия: Studia urbanica
37. Остром Э. Управляя общим : эволюция институтов коллективной деятельности / Элино́р Остром ; [пер. с англ.] – М. : ИРИСЭН, Мысль, 2010. – 447 с.
38. Пласа Лоу Сета: политика общественного пространства и культуры / Лоу Сета Пласа . – М. : Strelka Press, 2016. – 352 с.
39. Радионова Л. А. Город в социокультурном измерении / Л. А. Радионова // Устойчивое развитие городов : науч.–тех. сб. / Харьков. гос. акад. гор. хоз–ва. – Киев : Техніка, 2002. – Вып. 37.– С. 36–39.– (Серия «Экономические науки»).
40. Радионова Л. А. Образ города в социально–философском осмыслении / Л. А. Радионова // Г. С. Сковорода і образи філософії : зб. наук. статей. – Харків, 2007. – С.178–183.
41. Радионова Л. А. Пространство и время в архитектуре в историко–философском контексте / Л. А. Радионова, Н. В. Сницар // Коммунальное хозяйство городов : науч.–техн. сб. / Харьков. гос. акад. гор. хоз–ва. – Киев : Техніка, 2007. – Вып. 79. – С. 423–427. – (Серия: Технические науки и архитектура).
42. Радіонова Л. О. Місто в мінливому світі / Л. О. Радіонова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць. – Донецьк, 2008. – С. 293–299.
43. Радионова Л. А. К вопросу о методологии управления городом / Л. А. Радионова // Проблемы и перспективы развития жилищно-коммунального комплекса города : материалы VI междунар. науч.-практич. конф. : М. : МИКСиС, 2008. – С. 113–117.
44. Радионова Л. А. Онтологический статус города / Л. А. Радионова // Гуманітарний часопис : зб. наукових праць. – Харків : ХАІ, 2009. – №1. – С. 61–67.
45. Радионова Л. А. Город как социальная система : хрестоматия / Л. А. Радионова // Харьков. нац. ун-т город. хоз-ва им. А. Н. Бекетова. – Харьков : ХНУГХ им. А. Н. Бекетова, 2015. – 163 с.
46. Радионова Л. А. Право на город: философский контекст / Л. А. Радионова, О. Н. Радионова // Scientific challenges economic and legal challenges : спеціальне видання економіко-правові виклики 2018 року. – Львів : Національна академія наукового розвитку. – НАНР – 2018. – С. 145–48.
47. Радіонова Л. О. Мономісто: управління модернізацією / Л. О. Радіонова, О. М. Радіонова // Економіка, фінанси, облік та управління: оцінка та перспективи розвитку в Україні та світі: зб. тез доповідей Міжнародної науково–практичної конференції (Полтава, 22 грудня 2017 р.) : у 3 ч. – Полтава : ЦФЕНД, 2017. – Ч. 1. – С. 59–61.

48. Радионова Л. Экзистенциальный смысл концепта «город» / Л. Радионова, О. Радионова // Категориальный аппарат исследований институциональных дискурсов как комплексная система (опыт моделирования) : профессиональная коммуникативная личность в институциональных дискурсах : тез. докл. междунар. круглого стола, Минск, 22–23 марта 2018 г. / Белорус. гос. ун-т ; [отв. ред. О. В. Луцинская]. – Минск : БГУ, 2018. – С.74–77.
49. Радионова Л. А. Креативный город как императив креативной экономики / Л. А. Радионова // Матеріали Х Ювілейної Міжнародної науково-практичної конференції «Європейський вектор модернізації економіки: креативність, прозорість та сталий розвиток». Тези доповідей. Частина 2 – Харків: ХНУБА, 2018. – С. 150–152. http://econ2016.krasalex.com/wp-content/uploads/2018/04/Part_2_Xconf.pdf
50. Radionova L. A. Strategies for the small cities development: european experience and ukrainian realities / Radionova O. N., Kudryavtsev O.Yu. Strategies for Economic Development: The experience of Poland and the prospects of Ukraine – Collective monograph. – Vol. 2. Poland: “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2018. – 300 p. ISBN 978–9934–571–44–2
51. Скотт Маккуайр Медийный город: Искусство архитектуры / Маккуайр Скотт. – М. : Strelka Press, 2014. – 392 с.
52. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
53. Тённис Ф. Общность и общество / Ф. Тённис // Социологический журнал. 1998. – № 3–4. – С. 207–229. [Электронный ресурс]. Электрон. версия печат. публ. – Режим доступа : http://www.fidel-kastro.ru/sociologia/tennis_ob.htm
54. Тойнби А. Дж. Исследование истории: в 3 т. / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ., вступ. Статья и комментарии К. Я. Кожурина. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та: «Издательство Олега Абышко», 2006. – 1333 с.
55. Тоффлер А. Футорошок / А. И Кравченко Социология : хрестоматия для вузов. – 2–е изд. (Gaudeamus). – М. : Издательство : Академический проект. – 2004.– С. 290–315.
56. Флорида Р. Кто твой город? Креативная экономика и выбор места жительства / Р. Флорида ; [пер с англ.] – М. : Strelka Press, 2014. – 368 с.
57. Фукидид. История / Фукидид ; пер. и примеч. Г. А. Стратановского ; отв. ред. Я. М. Боровский. переизд. – М. : Ладомир-Наука, 1993. – 3-е изд. (Серия «Классики исторической мысли»). – М. : Ладомир-АСТ, 1999. – 736 с.
58. Эра глобализации: изменения императивов, стратегических целей, контуров мироустройства. Практична філософія, 2001. – № 2. – С. 2–117.
59. Micklethwait, J., & Wooldridge, A. (2014). The State of the State. The Global Contest for the Future of Government / Micklethwait, J., & Wooldridge, A. // Foreign Affairs, July/August. Retrieved from [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.foreignaffairs.com/articles/141477/john-micklethwait-andadrian-wooldridge/the-state-of-the-state>
60. Mumford L. The Natural History of Urbanization / L. Mumford //

W. L. Thomas Jr. (ed.) *Man's Role in Changing the Face of the Earth*. Chicago: University of Chicago Press, 1956. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n21/almum.en.html>

61. Mumford L. *The Culture of Cities* / L. Mumford. – London: Secker & Warburg, 1940. – P. 3–12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.des4rev.org.uk/habitude/mumfordculturecitiesintro.ht>

62. Horvat II., J. *Return to Order: From a Frenzied Economy to an Organic Christian Society – Where We've Been, How We Got Here, and*

63. *Where We Need to Go*. York: York Press. Retrieved from [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://conservativevistas.wordpress.com/2013/03/12/book-review-return-to-order-by-john-horvat-ii/>

64. Cassidy J. *Forces of divergence. Is surging inequality endemic to capitalism?* / J. Cassidy // *The Newyorker*. Retrieved from [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newyorker.com/magazine/2014/03/31/forces-of-divergence?currentPage=all>

65. Denning, S. *Has capitalism reached a turning point?* / S. Denning // *Forbes*. Retrieved from [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.forbes.com/sites/stevedenning/2014/09/26/hascapitalism-reached-a-turning-point/>

66. *Debate. Democracy: are worries about the health of democracy today are owerblown?* *The Economist*. Retrieved from [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economist.com/debate/overview/266>

ТЕЗАУРУС

Соціологія – це наука про суспільство як цілісний організм, соціальні закони та механізми функціонування й розвитку суспільства через вивчення його складових елементів (особистості, соціальних груп і соціальних інститутів), що інтегрує теоретичні й емпіричні знання й методи, опирається на макросоціологічні й мікросоціологічні підходи.

Об'єктом соціології виступає суспільство або соціальна реальність, що оточує людей.

Суспільство – історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми.

Соціальна взаємодія – процес взаємообумовленого впливу індивідів, груп, соціальних систем, суспільств одне на інше.

Соціальний механізм – взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки та ін., за допомогою якого забезпечується функціонування соціальної системи.

Світогляд – система поглядів на світ та місце в ньому людини, ставлення людини до оточуючої його дійсності і до самого себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх ідеали, переконання, принципи пізнання їх діяльності, ціннісні орієнтації.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно–технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірні дані про досліджуване явище чи процеси для їх подальшого використання у практиці.

Опитування – найпоширеніший соціологічний засіб отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їх схильності, мотиви діяльності, думки, при якому респондентам (людям, яких опитують) у письмовій або усній формі задають спеціально підібрані питання й просять відповісти на них.

Анкетування – метод збирання інформації, при якому опитуваний сам заповнює опитувальний лист у присутності інтерв'юера або без нього (бувають індивідуальні або групові, очні й заочні).

Інтерв'ювання – метод збирання інформації, який здійснюється у вигляді бесіди за певним планом, що припускає прямий контакт інтерв'юера з респондентом (опитувачем), причому запис відповідей останнього здійснюється інтерв'юером, або механічно (на плівку).

Масові опитування – метод збирання інформації, в якому джерелом інформації виступають представники великих соціальних груп (етнічних, релігійних, професійних та ін.).

Спеціалізовані (експертні) опитування – метод збирання інформації, в якому головне джерело інформації – компетентні особи (експерти), що володіють необхідними для дослідника професійними й теоретичними знаннями, життєвим досвідом, що дозволяє їм робити авторитетні висновки.

Аналіз документів – метод збирання інформації, джерелом якої може бути будь–яка інформація, фіксована у друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, на фото або кіноплівці.

Загальносоціологічна теорія – найбільш високого рівня спільності теорія в структурі соціології, яка відображає основні, визначальні закономірності та тенденції становлення, розвитку і функціонування соціальних спільностей. Ця теорія є фундаментальною за відношенням як до прикладних соціологічних досліджень, так і до галузевих областей соціологічного знання, а також до спеціальних соціологічних теорій, фіксуючи через посередництво всіх цих теорій соціологічні закони ніби в «чистому вигляді», на основі ідеалізації і абстрагування. На її основі розробляється понятійно–категоріальний апарат соціології, розвивається система соціологічного знання та пізнання, конкретна методологія, методика і техніка соціологічних досліджень, інтегруються всі галузі і напрями соціологічного знання в єдину цілісну систему – наукову соціологію.

Теорії середнього рівня – це теорії, що займають проміжне положення між фундаментальними теоріями та емпіричними дослідженнями; відносно самостійні та разом з тим тісно пов'язані як з емпіричними дослідженнями, які надають необхідний «сирий» матеріал для їх створення та розвитку, так і з загальносоціологічними теоріями, які надають можливість використовувати найбільш загальні теоретичні розробки, моделі та методи досліджень.

Емпіричні дослідження – рівень соціологічного знання, пов'язаний зі збиранням, описом, класифікацією та інтерпретацією конкретних соціальних фактів.

Функції соціології – сукупність ролей, які соціологія виконує в організації суспільного життя.

Теоретико–пізнавальна функція соціології – накопичення та систематизація знання про суспільство, його складових, соціальних механізмів, про основні напрями й тенденції, шляхи, форми і механізми його функціонування й розвитку.

Інформаційна функція соціології – дає уявлення про стан соціальних процесів; містить у собі збирання, систематизацію та накопичення інформації, отриманої в результаті досліджень.

Прогностична функція соціології – надання соціальних прогнозів, короткострокових і довгострокових.

Функції соціального проектування та соціальної технології – визначення оптимального шляху рішення практичних проблем, розробка методів, засобів, прийомів управлінських рішень, тобто розробка соціальної технології.

Світоглядна функція соціології – соціологія виступає основою формування у людини цілісної картини світу, основою її світогляду.

ОСОБИСТІТЬ І СУСПІЛЬСТВО

Потреба соціальна – потреба суб'єкта у задоволенні умов суспільної життєдіяльності. Усвідомлена потреба стає мотивом діяльності і виявляється у мотивах, бажаннях, цілях, інтересах людей. Потреби соціальні формуються у так званій потребнісній ситуації. Їх поділяють за походженням на природні та штучні (соціальні); за носієм – потреби особистості, колективу, класу, групи, суспільства; за характером об'єкта – матеріальні і духовні; за цільовою функцією – фізичні, соціальні, інтелектуальні.

Мотив – (фр. motif – спонукальна причина): те, що примушує людину діяти певним чином; спонукання до активності; фактор або сукупність обставин, що усвідомлюються людиною як причина певного вчинку, напрямку дій.

Мотивація – сукупність чинників, механізмів і процесів, що спрямовують поведінку індивіда на задоволення потреб, досягнення життєвої мети.

Інтерес – емоційна, підвищена увага людини до будь-якого об'єкта, явища. Інтерес як і потреба виявляє об'єктивне та суб'єктивне ставлення людини до умов свого існування, тому в реальній дійсності вони тісно переплетені. Потреба виступає основою інтересу, породжує його, а різниця між ними полягає в тому, що інтерес пов'язаний з соціальною діяльністю, необхідною для задоволення потреб, а потреби є умовами, необхідними для існування людини.

Цінності – значення, що визначають пріоритет, ієрархію, ранг соціальних явищ у суспільній свідомості; стрижень культури. Цінності – об'єкти, зв'язки, стани, відносини й ідеї, які значимі для індивіда, які він хоче мати, але не зв'язані прямо із задоволенням його потреб.

Ціннісні орієнтації особистості – це ієрархізована у свідомості людини система пріоритетів, цінностей, системно зв'язані ціннісні уявлення про світ, реально визначальні вчинки й дії людини.

Ідеал – досконалість, ідеальний образ, що визначає найвищі прагнення людини чи соціальної групи, вираження належного в майбутньому. Ідеали можуть існувати в персоніфікованій формі як уявлення про ідеальну людину.

Соціальний статус – позиція людини в соціальній системі, пов'язана із приналежністю до певної соціальної групи. Прикладами соціальних статусів є статус жінки, чоловіка, студента, батька, пасажира, громадянина, президента тощо. Оскільки людина належить до багатьох соціальних груп, то, відповідно, має багато статусів. Так, одночасно людина може бути студентом, чоловіком, громадянином України, росіянином за національністю, буддистом за віросповіданням. Статусний набір – сукупність всіх статусів даного індивіда.

Головний (інтегральний) соціальний статус – позиція, що визначає положення людини в суспільстві у цілому, найбільш характерний для даної людини, з яким її ідентифікують (Президент України, директор).

Досягнутий (придбаний) соціальний статус – це позиція, яку отримує людина завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору або завдяки

удачі й везінню (наприклад, студент, президент, батько).

Запропонований (приписаний) соціальний статус – це позиція людини в суспільстві, займана ним незалежно від особистих заслуг, власних зусиль а пропонована (нав'язана) соціальним оточенням. Вони можуть бути вродженими (наприклад, статус жінки, підлітка, українця, син дворянина народився дворянином) або потім приписаними (аскриптивними) протягом життя (дитина, брат, сестра).

Формальний соціальний статус – це позиція, яка має чіткі права й обов'язки, закріплені в нормативних документах (наприклад, декан, син, студент).

Неформальний соціальний статус – це позиція, яка закріплена в традиціях, звичаях, суспільній думці. Її права й обов'язки нечіткі, розмиті (друг, земляк).

Соціальна роль – очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом. Роль відображає динамічний аспект статусу – це діяльність з реалізації певних прав і обов'язків. Будучи членом суспільства, різноманітних груп і організацій, посідаючи в них певне місце або позицію, виконуючи властиві цій позиції функції, індивід тим самим виконує відповідні соціальні ролі (наприклад, глави сім'ї, викладача, студента депутата тощо).

Рольовий набір – сукупність соціальних ролей, які відповідають певному статусу. Так, статус студента передбачає виконання ним ролі слухача в аудиторії, виконавця лабораторних робіт, старости, практиканта тощо.

Рольова напруга – це протиріччя між уявленнями людини щодо виконання якоїсь ролі й умовами, в яких їй доводиться цю роль виконувати, або коли особистість повинна виконувати роль, що не відповідає ні її навичкам, ні інтересам, ні внутрішнім установкам. Наприклад, студент прагне підготувати реферат, але бібліотеку закрили на ремонт, або людину змушують голосувати на виборах, але вона цього не хоче.

Рольовий конфлікт – ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливим вимогам однієї або декількох соціальних ролей.

Міжрольові конфлікти – виникають тоді, коли дві або більше соціальних ролей, які виконує одна людина, містять у собі несумісні обов'язки. Прикладом такого конфлікту може розглядатися ситуація, коли ролі студента, батька й працівника фірми виконує одна особистість. Ці ролі можуть вимагати від особистості бути одночасно на роботі, дома й в інституті, або виконувати стільки завдань, що на них бракує часу.

Внутрішньольові конфлікти – містяться в суперечливих вимогах, які висуваються до носіїв однієї ролі різними соціальними групами. Наприклад, студент повинен вибирати, до якого предмета йому готуватися, прийти до декана, що його викликає на бесіду, або на лекцію, що проводиться у цей час за розкладом.

Соціалізація – це процес засвоєння та відтворення індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить. Завдяки процесам соціалізації формується й розвивається особистість.

Адаптація соціальна – процес і результат активного пристосування індивіда, групи до умов соціального середовища, до суспільних умов життя, що змінюються або що вже змінилися.

Інтеріоризація – процес засвоєння індивідом вимог суспільства, соціальних груп у вигляді цінностей, норм, уявлень, знань нового оточення, включення їх у свій внутрішній світ.

Екстеріоризація – реалізація засвоєних норм, цінностей, зразків поведінки. Екстеріоризація може доповнюватися соціальною активністю, тобто продукуванням нових норм і цінностей.

Агенти соціалізації – певні особи, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі (хто сприяє соціалізації людини). Агенти первинної соціалізації – люди, які є найближчим оточенням особи (батьки, родичі, друзі). Агенти вторинної соціалізації – школа, ВНЗ, армія, засоби масової інформації та ін.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ І ПОВЕДІНКА, ЩО ВІДХИЛЯЄТЬСЯ
Соціальний контроль – сукупність норм і цінностей суспільства, а так само санкції, що застосовуються для їхньої підтримки й здійснення, тобто це зусилля навколишніх, спрямовані на запобігання порушення норм. Соціальний контроль щодо суспільства виконує охоронну й стабілізуючу функцію.

Соціальні цінності – принципи, фундаментальні орієнтири громадського життя. Вони здійснюють саму загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей і соціальних груп. Цінності – це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких повинна прагнути людина.

Соціальні норми – сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою здійснення діяльності (поведінки) встановленого зразка. Нормативні вимоги й очікування фіксуються і виражаються як у вербальній (писані закони, інструкції, кодекси), так і невербальній (символічна атрибутика) формі. Соціальні норми реалізують такі функції: а) збереження, охорона важливих суспільних цінностей; б) включення індивідів у соціальні структури, здійснення соціального контролю; в) регуляція соціальних взаємодій, стосунків, формування соціальних відносин та інститутів.

Норми права (закони) – це загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються державою (спеціально створеними органами) і охороняються її примусовою силою. Люди, що контролюють їхнє виконання наділені правом використати владу щодо порушника.

Норми моралі – правила поведінки, які встановлюються в суспільстві відповідно до уявлень людей про добро й зло, справедливість і несправедливість, борг, честь, достоїнство й охороняються силою суспільної думки або внутрішнім переконанням. Вони регулюють міжособистісні відносини. Найбільш значимі моральні норми перетворилися в закони й захищаються додатково владою офіційних органів.

Норми звичаїв – це правила поведінки, які склалися в суспільстві за певних умов й у результаті їхнього багаторазового повторення, що ввійшли у звичку людей. Особливість цих норм поведінки полягає в тому, що вони

виконуються в силу звички, яка стала природною життєвою потребою людини. Як правило, здійснюють регуляцію повсякденних побутових дій.

Соціальні санкції – покарання або заохочення, які стимулюють дотримання норм. Санкції здобувають легітимність на основі норм. Санкції із цінностями відповідальні за те, чому люди прагнуть виконувати норми. Таким чином, норми захищені із двох боків – з боку цінностей і з боку санкцій.

Формальні позитивні санкції – публічне схвалення з боку офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу) : урядові нагороди, державні премії й стипендії, подаровані титули, вчені ступені й звання, встановлення пам'ятника, вручення почесних грамот, допуск до високих посад і почесних функцій (наприклад, обрання головою правління) і та ін.

Неформальні позитивні санкції – публічне схвалення, що не виходить від офіційних організацій : дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, слава, пошана, похвальні відгуки, визнання лідерських або експертних якостей, посмішка і та ін.

Формальні негативні санкції – покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, приписаннями, розпорядженнями: позбавлення цивільних прав, тюремне ув'язнення, арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, страта і та ін.

Неформальні негативні санкції – покарання, що не передбачені офіційними інстанціями: осудження, зауваження, глузування, злий жарт, невітшне прозвисько, зневага, відмова подати руку або підтримувати відносини, розпускання слуху, наклеп, недоброзичливий відгук, твір памфлету або фейлетону, викривальна стаття і та ін.

Внутрішній контроль (самоконтроль) – діяльність самої людини, що спрямована на запобігання власної девіантної поведінки та підтримку суспільних норм, не вимагає присутності сторонніх осіб і спрямована на себе.

Зовнішній контроль – діяльність, що спрямована на запобігання девіантної поведінки, яка здійснюється ззовні сторонніми особами, організаціями.

Влада – це можливість, за М. Вебером, здійснювати свої плани, наміри, ідеї попри можливе невдоволення, іншу думку, навіть опір оточення.

Девіантна (та, що відхиляється) поведінка (франц. *deviation*, від лат. *deviare* – збиватися зі шляху) – вчинок, діяльність суб'єкта, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам.

Позитивна девіація – відхилення від норм, які заохочуються в даному суспільстві. Геній, герой, духовний лідер – позитивні девіанти.

Негативна девіація – поведінка, що засуджується суспільством і спричиняє покарання. Злочинці, наркомани, алкоголіки, повії – негативні девіанти.

Конформізм (за Р. Мертоном) – поведінка або вчинок, що припускає згоду і з цілями суспільства, і з засобами їхнього досягнення. Наприклад, загальноновизнаним мірилом успіху в американському суспільстві (а останнім

часом також і в українському) вважається досягнення багатства. Соціально схвалювані засоби досягнення цієї мети мають на увазі такі традиційні методи, як одержання гарної освіти, влаштування на роботу й побудову кар'єри.

Інновація (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає згоду із цілями суспільства, але заперечує соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Прикладами інновації є шантаж, пограбування, розтрата чужих грошей, шахрайство і та ін. Даний вид девіантної поведінки виникає в тому випадку, коли індивід зіштовхується з обмеженим доступом до ресурсів, з одного боку, і сильним бажанням виглядати успішним в очах суспільства – з іншого.

Ритуалізм (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає ігнорування цілей даної культури, але згоду (часом доведену до абсурду) використати соціально схвалювані засоби. Прикладом може виступати бюрократ, фанатично відданий своїй справі, що ретельно заповнює бланки, перевіряє їхню відповідність всім інструкціям, регулярно підшиває їх до справи та ін., але не усвідомлює, для чого все це робиться.

Ретритизм (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що припускає заперечення як цілей даного суспільства, так і засобів досягнення цих цілей. Інакше кажучи, людина дистанціюється від суспільства. До цього різновиду девіації можна віднести ченців, пустельників з одного боку, і наркоманів, алкоголіків і самогубців – з іншого.

Бунт (за Р. Мертоном) – різновид девіантної поведінки, що виражається у запереченні й цілей суспільства, і засобів їхнього досягнення. Але на відміну від ретритистів, бунтівники не відходять від суспільства, а намагаються запропонувати йому нові цілі й нові засоби їхнього досягнення. До цього виду девіантів можна віднести реформаторів і революціонерів.

Аномія – відсутність закону, соціального порядку, ціннісно–нормативний хаос; стан суспільства, при якому наступають дезінтеграція і розпад системи цінностей та норм, які гарантують громадський порядок. Це поняття вперше було застосовано в соціології Е. Дюркгеймом для аналізу ненормального, відхиленого, патологічного стану суспільства.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Соціальна спільнота – це реально існуюча, емпірично фіксована сукупність індивідів, що відрізняється відносною цілісністю і виступає самостійним суб'єктом історичної і соціальної дії, поведінки.

Соціальна спільність – сукупність причетних за однією або кількома ознаками (походження, сфера діяльності, місце проживання, спільні цілі, завдання тощо) та об'єднаних соціальними зв'язками індивідів.

Агрегація – сукупність індивідів, що знаходяться в одному і тому ж місці в один і той же час (черга, пасажири в транспорті).

Натовп – внутрішньо неорганізована сукупність індивідів, що володіють просторовою близькістю, спільними зовнішніми стимулами та емоційної спільністю (перехожі, що спостерігають за наслідками дорожньотранспортної

пригоди).

Аудиторія – сукупність індивідів, пов’язаних з комунікатором з метою отримання інформації або емоцій (глядачі в кінотеатрі, лекторії, консерваторії).

Соціальні кола – це соціальні спільності, які створюються з метою обміну інформацією між їх членами. Різновиди соціальних кіл: **контактні** – спільності, постійно зустрічаються на основі тих чи інших умов (інтерес до спортивних змагань, видам спорту та ін.); **професійні** – збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою; **статусні** – утворюються з приводу обміну інформацією між людьми з однаковою соціальним статусом (аристократичні кола, жіночі або чоловічі кола та ін.); **дружні** – засновані на спільному проведенні будь-яких заходів (компанії, групи друзів).

Соціальна група – сукупність індивідів, що взаємодіють один з одним на основі очікувань кожного члена групи щодо інших, які усвідомлюють свою приналежність до даної групи і визнаються членами даної групи з точки зору інших.

Становлення соціальної групи – це тривалий та складний процес її соціального дозрівання, який пов’язаний з усвідомленням свого становища, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки. Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формулює норми, цілі, завдання діяльності.

Малі соціальні групи – це малочислені (від двох до декількох десятків осіб) соціальні групи, члени яких знаходяться в безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім’я, студентська група, бригада, дружня компанія та інші). Малі групи, у свою чергу, бувають *первинні і вторинні*.

Первинні соціальні групи – характеризуються інтимністю спілкування, мета їх створення – спілкування як таке (сім’я, друзі).

Вторинні соціальні групи – характеризуються формальністю контактів (навчальна група, трудовий колектив), вони створюються для досягнення інструментальних цілей (отримання освіти, прибутку тощо).

Великі соціальні групи – це численні групи людей, розпорошені на великому просторі, які характеризуються опосередкованою солідарною взаємодією (класові, територіальні, національні спільноти).

Група членства – це будь-яка група, членом якої є індивід.

Референтна група – це та група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном (підлітки орієнтуються на стиль життя своїх кумирів, робітник організації, який бажає зробити кар’єру, – на поведінку вищого керівництва).

Формальна група – це група, що володіє юридичним статусом, взаємодія в якій регулюється системою формалізованих норм, правил, законів. Ці групи мають свідомо поставлену мету, нормативно закріплену ієрархічну структуру і діють згідно з адміністративно встановленим порядком (організації, підприємства та ін.).

Неформальна група виникає стихійно, на основі спільних поглядів, інтересів і міжособистісних взаємодій. Вона позбавлена офіційної регламентації та юридичного статусу. На чолі таких груп зазвичай стоять

неформальні лідери. Місце людини в групі визначається авторитетом, симпатією до нього з боку інших членів. Прикладами можуть служити дружні компанії, об'єднання неформалів серед молоді, любителі рок-музики та ін.

Інгрупа – це група, до якої індивід відчуває безпосередню приналежність і ідентифікує її як «моя», «наша» (наприклад, «моя сім'я», «мій клас», «моя компанія» та ін.).

Аутгрупа – це група, до якої даний індивід не належить і тому оцінює її як «чужу», не своє (інші сім'ї, інша релігійна група, інший етнос та ін.).

Соціальна структура – це сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних груп, інститутів та відносин між ними.

Соціально-професійна структура суспільства – це сукупність соціальних груп, що виділяються за характером та змістом праці, супутніми ознаками і відносинами між цими групами.

Професійна група – велика соціальна група, яка об'єднує людей за спільним родом діяльності, який пов'язаний з суспільним поділом праці. Професійні групи утворюють, наприклад, юристи, лікарі, інженери, водії, продавці тощо.

Посади формуються в межах однієї професійної групи (наприклад, серед медичних працівників існує розподіл на санітарок, медсестер, лікарів, завідуючих відділенням, головних лікарів тощо) і відрізняються за обсягом владних повноважень, наявністю управлінських функцій, рівнем знань і кваліфікації.

Соціально-демографічна структура – сукупність соціальних груп, які відрізняються за віком, статтю, сімейним станом, наявністю дітей, міграційним статусом та відносин між ними.

Соціально-територіальна структура – сукупність соціальних груп, що відрізняються типом поселення, в якому мешкають, типом регіону та відносинами між цими групами.

Соціально-етнічна структура – сукупність етнічних груп, що населяють країну, та міжетнічних відносин.

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) – нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. Соціальною стратифікацією називають як процес розшарування, так і результат цього процесу.

Критерії соціальної стратифікації – розподіл на соціальні прошарки за відношенням до основних соціальних ресурсів (власність та доходи, влада, престиж, освіта), відношення до яких визначає позицію групи в системі соціальної нерівності.

Влада – це здатність індивіда впливати на інших і примушувати їх виконувати якісь дії.

Престиж – висока оцінка людини, що обумовлюється повагою до його соціального статусу.

Освіта – сукупність знань, умінь, навичок особистості.

Поляризація суспільства – розшарування населення на два протилежних класи: бідних та багатих.

Профіль соціальної стратифікації – графічна модель поділу населення на соціальні верстви.

Соціальна нерівність – положення, при якому люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

Соціальна поляризація – поділ населення суспільства на ряд шарів або груп, конфліктуючих між собою та різних за матеріальним становищем, ціннісними позиціями і інтересами, установками та манерами поведінки.

Закрита стратифікація – система соціальної нерівності, при якій присутні жорсткі межі страт, заборони на перехід з однієї страти в іншу.

Відкрита стратифікація – відсутність формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу. система соціальної нерівності, при якій відсутні формальні обмеження для переходу з однієї страти в іншу.

Клас – велика група людей, що мають схожі економічні ресурси, і, як наслідок, спільні політичні погляди, стилі життя, цінності і вподобання.

Ознаки класу: 1. Класи виступають суто економічним утворенням, тобто приналежність індивіда до класу визначається його матеріальним становищем, обсягом економічних ресурсів, яким володіє індивід. Якщо змінюється економічне становище індивіда, він переходить до іншого класу. Інші типи стратифікації спираються на неекономічні чинники (вплив релігії тощо). 2. На відміну від інших типів класи не спираються на силу релігії чи закону, тобто вони є більш плинними. 3. Індивід може потрапити до того чи іншого класу завдяки своїм зусиллям (чи бездіяльності), а не лише отримати класовий статус при народженні. 4. Відносини між класами носять безособовий характер, у той час як в усіх інших системах завжди присутні особисті відносини між, наприклад, кріпаком і феодалом, рабом і власником.

Вищий клас – люди та сім'ї, які зосередили у своїх руках контроль над основними соціальними ресурсами: землею, засобами виробництва, фінансами, політичними та інформаційними сферами.

Середній клас – клас, що займає проміжне положення між класами «бідних» і «багатих» у системі соціальної стратифікації; об'єднує тих, хто має міцне економічне становище, певну власність, банківський рахунок, що забезпечує відносну незалежність та свободу вибору у реалізації життєвих планів, пошуку роботи; має високі показники в освіті та професіоналізмі, є конкурентоспроможним на ринку праці, у бізнесі, державній службі; характеризується специфічним способом життя, спільною структурою споживання і схожими уподобаннями щодо проведення вільного часу, відпусток зі своїм колом «не бідних, але й не надто багатих»; шукає притулку в окремих кварталах, селищах, зонах помешкання, будинках, які відповідають статусу середнього класу; у політичному житті підтримує переважно центристські та помірковані політичні сили, уникає екстремістських течій та партій; характеризується як «гарний громадянин», «добропорядна людина», тобто має порівняно сталий авторитет у суспільстві.

Нижчий клас – особи та сім'ї, чий статус не дотягує до середнього; спосіб життя та стандарти цього класу залежать від економічної ситуації в країні; люди, які зайняті переважно фізичною працею або існують завдяки

системі соціального страхування (наприклад, пенсіонери).

Найнижчий клас або андерклас або «підклас» – соціальні невдахи, хронічні безробітні, а також волоцюги, алкоголіки та наркомани, що скотилися «на дно».

Соціальна мобільність – пересування суб'єкта з однієї соціальної позиції до іншої.

Вертикальна соціальна мобільність – переміщення індивіда чи групи у системі соціальної ієрархії, що включає зміну соціального статусу. Вертикальна мобільність може бути висхідна і низхідна.

Висхідна соціальна мобільність – пересування індивіда чи групи, яке призводить до підвищення соціального статусу. Наприклад, студент отримує диплом про вищу освіту і перетворюється на молодого спеціаліста, або спеціаліст з інформаційних технологій стає керівником проекту.

Низхідна соціальна мобільність – це пересування індивіда чи групи, результатом якого є зниження соціального статусу. Наприклад, партія не отримує підтримки на парламентських виборах, і її верхівка втрачає депутатські мандати.

Горизонтальна соціальна мобільність – переміщення індивіда чи групи в соціальній структурі без зміни соціального статусу.

Інтергенераційна мобільність – зміни соціального статусу дітей порівняно з соціальним статусом батьків, тобто, якщо соціальний статус сина (доньки) такий самий, як і соціальний статус батька (матері), то інтергенераційна мобільність відсутня, а якщо соціальні статуси дітей і батьків відрізняються, ми спостерігаємо інтергенераційну мобільність.

Інтрагенераційна мобільність – зміни соціального статусу індивіда протягом його (її) життя, перш за все, йдеться про зміни професійного статусу, тобто кар'єра індивіда. Один і той же індивід може нам демонструвати наявність інтергенераційної мобільності і відсутність інтрагенераційної та навпаки.

Індивідуальна мобільність – зміни соціального статусу індивіда завдяки його власним зусиллям і особистим досягненням.

Групова мобільність – зміни соціальних статусів цілих соціальних груп внаслідок якихось історичних подій.

Структурна соціальна мобільність – зміни соціального статусу індивідів внаслідок структурних змін, що відбулися у суспільстві, зокрема, в економічній сфері.

Обмінна соціальна мобільність – зміни у соціальних статусах індивідів, що відбулися завдяки розширенню соціальних можливостей, розвитку системи соціальної підтримки вразливих верств населення, розширенню доступу до сфери вищої освіти.

Канали соціальної мобільності (іноді їх називають ліфтами) – соціальні інститути, що сприяють висхідним соціальним переміщенням. Основні ліфти вертикальної мобільності, за якими люди переміщуються вгору або вниз по сходах соціальної драбини в процесі своєї персональної кар'єри: армія, церква, школа як інститут освіти, власність, сім'я та шлюб, політичний ліфт (тобто

урядові групи і партії), професійні об'єднання, мистецтво, спорт, шоу–бізнес, преса, телебачення, радіо.

Маргінальність – це стан особистості або спільності, що знаходиться на межі різних культур.

ЕТНОС І ГЕНДЕР ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Етнос – (слово «етнос» має грецьке походження, перекладається як народ) – це історично сформована на окремій території стала сукупність людей, які мають спільні риси, стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших схожих утворень (самоусвідомленням). Формування етносу звичайно відбувається на основі спільної території і господарської діяльності. До основних характеристик етносу можна віднести такі: спільна назва; міф про спільних предків; спільна історична пам'ять; один або декілька диференційних елементів спільної культури (мова, релігія, традиції, фольклор); зв'язок з конкретним «рідним краєм», територією; відчуття солідарності зі значною часткою населення (самоідентифікація).

Народність – форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільності людей, яка утворюється за часів виникнення відносин приватної власності і притаманна рабовласницькому і феодальному суспільствам. Народність за чисельністю переважає плем'я, кровноспоріднені зв'язки не охоплюють всю народність. Формуванню народності сприяє більш чітка організаційна структура суспільства, розвинені політичні форми. Народності існують у наш час і не лише в країнах, що розвиваються, а й в індустріально розвинених суспільствах.

Нація – тип етносу, що виникає в період ліквідації феодальної роздробленості і розвитку капіталістичних відносин. Нації більш чисельні, ніж народності, вони нараховують десятки і сотні мільйонів людей. На базі єдиної території, мови і економіки формується єдиний національний характер і психічний склад. Виникає відчуття солідарності зі своєю нацією.

Етнічна структура – розподіл суспільства і територіальних спільнот на етнічні групи і чинні міжетнічні відносини. Етнічна структура сучасних суспільств формується у межах державних кордонів, вона складається з етнічних груп (народів), що населяють країну, і окремих етнічних відносин.

Інституалізовані форми етнічного насилля – несправедливі, насильницькі відносини у сфері взаємодії етнічних груп (примусова асиміляція, апартеїд, сегрегація), державна підтримка дискримінації (нерівності етнічних груп). Дискримінація має різні форми: обмеження окремих видів діяльності, заборона на купівлю землі, поселення у тих чи інших районах, поклоніння своїм богам тощо.

Сегрегація (лат. segregatio – відділення) – різновид дискримінації, який полягає у фактичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними чи іншими ознаками, та в подальшому

законодавчому обмеженні їхніх прав.

Геноцид (од грец. Γένος – род, плем'я та лат. caedo – убиваю) – цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. До таких дій належать: вбивство членів цієї групи; нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.

Етноцид – різновид етнонаціональної політики (політичної поведінки), спрямованої на знищення ідентичності й культури конкретного народу (етносу). На відміну від геноциду, який досягає тієї самої мети шляхом фізичного винищення людей, належних до етносу, етноцид може проводитися комплексом заходів, що руйнують системні зв'язки всередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість. Головна лінія в політиці етноциду – знищення основних ознак етносу (етнічної території, мови, культури, історичної пам'яті, самосвідомості). Найбільше зусиль у здійсненні політики етноциду докладається для знищення національних мов (лінгвоцид).

Ксенофобія – відокремлення від всіх «чужих», недовіра за відношенням майже до всіх етнічних груп, з якими відсутній досвід спільного проживання.

Шовінізм – ідеологічна і політична доктрина, яка ґрунтується на положенні, що певна нація є винятковою, має переваги над іншими, а тому наділена правами ширшими, ніж інші народи. Термін «шовінізм» походить від прізвища солдата наполеонівської армії Шовна, який висунув ідею обираності певних народів і націй.

Ескалації етнічного конфлікту – відкрите протистояння етнічних груп. Сутність його полягає у поетапному загостренні конфлікту, який може досягти озброєної боротьби, погромів. Відокремлюють декілька фаз такої ескалації: 1) інцидент; 2) мобілізація етнічних груп; 3) відкриті ворожі дії; 4) кульмінація боротьби; 5) зниження рівня протистояння – зупинка і консервування.

Гендер (від англ. Gender – рід) – змодельована суспільством і підтримана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя, ролей і відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, яка визначається соціальним, політичним, економічним і культурними контекстами суспільного життя. У сучасному суспільствознавстві прикметник статевий використовується лише у тих випадках, коли ми бажаємо підкреслити біологічні відмінності між жінками і чоловіками (наприклад, статеві конституції). В усіх інших випадках коректним вважається використання прикметника гендерний (гендерні ролі, гендерна нерівність, гендерна соціалізація тощо).

Гендерний розподіл праці (або гендерні ролі) – розподіл продуктивної і домашньої праці між членами суспільства на підставі їх статі. Так, жінкам здавна приписувалася роль берегині домашнього вогнища, чоловікам – роль полювальника за здобиччю.

Гендерна сегрегація праці – розподіл професій на чоловічі і жіночі, при цьому жіночими професіями стали ті, що продовжують жіночі функції у сім'ї (вихователька, вчителька, медсестра, соціальний робітник та ін.).

Гендерні ідеали – прийняті у даному конкретному суспільстві уявлення про те, якою повинна бути жінка і яким повинен бути чоловік. Найбільш розповсюдженими є ідеали фемінності і маскулінності.

Фемінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представницям жіночої статі, вона асоціюється із залежністю, невпевненістю у собі, пасивністю, емоційністю, сентиментальністю тощо.

Маскулінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представникам чоловічої статі, вона асоціюється з незалежністю, активністю, впевненістю у собі, раціональністю, емоційною витриманістю тощо.

Андрогінність (від лат. andro – чоловік, gyne – жінка) – вищий рівень близькості рис фемінності і маскулінності, досягнутий окремим індивідом. Андрогінний індивід має більш широкий вибір варіантів поведінки, є більш гнучким в плані соціального пристосування.

Гендерні біологічні сценарії поведінки – нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, що диктуються суспільством в залежності від біологічної статі.

Гендерний соціальний контроль – формальне чи неформальне прийняття і заохочення поведінки, що відповідає статі, і соціальна ізоляція, презирство і медичне лікування індивіда, що демонструє поведінку, яка не відповідає статі.

Гендерна ідеологія – система ідей, що виправдовує існування у суспільстві гендерної нерівності. В українському суспільстві розповсюджена ідеологія патріархату, з точки зору якої центром суспільного життя виступає чоловік, він виконує функції керування, жінки виконують функції підтримки.

Гендерна ідентичність – усвідомлення особистістю своєї приналежності до конкретної статі і прийняття відповідних моделей поведінки.

Гендерна особистість – інтерналізовані (тобто включені до внутрішньої структури особистості) моделі поведінки, почуттів і емоцій, які сприяють укріпленню сімейних структур та інститутів материнства і батьківства.

Гендерний шлюбний і репродуктивний статус – виконання чи відмова від виконання шлюбних, родинних і репродуктивних ролей.

Гендерна презентація – демонстрація себе як індивіда, що належить до конкретної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас та інших символів.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

Соціальні інститути – історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, спрямовані на задоволення основних потреб суспільства.

Зовнішній (формальний) бік соціального інституту – це сукупність осіб, установ, забезпечених певними матеріальними ресурсами й здійснюючих конкретну соціальну функцію.

Внутрішня (змістовна) сторона соціального інституту – це певний набір норм, цінностей, доцільно орієнтованих стандартів поведінки певних осіб у певних ситуаціях.

Формальні інститути – це інститути, в яких взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально обговорених правил, законів, регламентів (наприклад, держава, школа, в'язниця, магазин).

Неформальні інститути – формальна регламентація соціальних ролей, функцій, способів і методів діяльності й санкцій за ненормативне поведінки відсутні. Вони базуються на нормах моралі, традиціях, релігії – якщо релігія не є державною й пануючою (наприклад, дружба).

Економічні інститути – це всі ті інститути, які займаються виробництвом, обміном і розподілом благ та послуг, регулюванням грошового обігу, організацією й поділом праці та ін., тобто реалізують потреби добування засобів існування: їжі, одягу, житла (наприклад, власність, гроші, ринок, фірму, банк, магазин та ін.).

Політичні інститути – пов'язані із встановленням, підтримкою й виконанням влади, законів, правил та стандартів, тобто вони реалізують потребу в безпеці й соціальному порядку (наприклад, держава, політичні партії, армія, поліція, профспілка та ін.).

Соціальні інститути у вузькому змісті слова – інститути, що регулюють взаємодії людей у сімейно-побутовій сфері (родина, шлюб, освіта, охорона здоров'я, зв'язок, сервіс, транспорт, громадське харчування та ін.).

Культурні інститути – інститути, які регулюють відносини, пов'язані з виробництвом, збереженням і поширенням духовних цінностей (релігія, наука, художні заклади, книжкове видавництво та ін.).

Сучасні інститути – інститути, які виникли відносно нещодавно й ми можемо приблизно назвати дату їхньої появи (профспілка, банк, інститут президентства, дитячий садок).

Історичні інститути – інститути, які виникли дуже давно, неможливо назвати дату появи (власність, шлюб, держава).

Фундаментальні, першочергові для існування суспільства інститути – інститути, які є у всіх культурах, тільки змінюється їхня форма (власність, родина, мова).

Інститути другого плану, допоміжні – можуть у суспільстві бути присутнім чи ні залежно від рівня його розвитку (банк, мода, профспілка, дворянські збори та ін.).

Складні інститути – інститути, які складаються з більш дрібних соціальних інститутів (наприклад, інститут освіти, складається з ЗВО, технікумів, шкіл, ті, у свою чергу, діляться на більш дрібні підвиди навчальних закладів).

Прості інститути – ті соціальні інститути, які неможливо розділити на більш дрібні (наприклад, їдальня, магазин).

Легальні інститути – дозволені й схвалювані суспільною думкою, мораллю, державними органами (наприклад, школа, дружба, цирк, бібліотека).

Нелегальні інститути – перебувають поза рамками офіційної

статистики, але про їх знає все суспільство, з погляду більшості вони йому заважають (корупція, тіньова економіка, банда).

Явні функції соціальних інститутів – функції, для виконання яких і створювався даний соціальний інститут, тобто функції, що відповідають його меті; вони формуються й декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів і ролей (наприклад, явна функція соціального інституту родини – відтворення потомства, його виховання й залучення до соціального життя).

Латентні (приховані) функції соціальних інститутів – позитивні непередбачені результати діяльності інститутів або осіб, що представляють їх.

Дисфункції соціальних інститутів – явище невідповідності діяльності соціального інституту наявним потребам соціальної системи.

Інституціоналізація – це процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків, заміна спонтанного й експериментального поведіння на передбачуване поведіння, що очікується, моделюється, регулюється.

Деінституціоналізація – зміни у соціальному інституті, що призводять до його дезорганізації, руйнування й зникнення.

Організація – це елемент соціальної структури, сукупність людей, колектив, спільно координований і субординовано реалізуючий загальну мету.

Соціальна організація – це сукупність ієрархічно розміщених соціальних позицій (статусів), виконуючих функцій, ролей, форм діяльності, відношень та зв'язків працівників.

Синергетичний ефект – це явище збільшення зусиль людей у ході їх спільної скоординованої діяльності.

Відкриті соціальні організації – організації, членом може бути будь-хто бажаний, поділяючий цінності й норми організації (релігійна організація, в яку приймають усіх).

Напівзакриті соціальні організації – організації, членом може бути людина, що розділяє цінності й норми організації та відповідає критеріям відбору, що пропонуються організацією до своїх членів – таких критеріїв може бути різна кількість, більшість організацій належать до цього типу (Харківський авіаційний завод, Харківський оперний театр...).

Закриті соціальні організації – ті організації, в які дуже важко потрапити, тому що немає відкритого конкурсу, умови прийому повністю невідомі (розвідувальні організації, злочинні організації).

Адміністративні соціальні організації – організації, сформовані за рішенням надорганізації – більшої структури, що володіє такими повноваженнями (відкриття районної поліклініки відбувається за розпорядженням Міністерства охорони здоров'я).

Суспільні соціальні організації – організації, які виникають тоді, коли спільність людей, група самостійно проголошує цілі, завдання організації, приймає устав, структуру керівництва... (якась політична партія, «фанклуб», приватна фірма).

Примусові соціальні організації – опираються на пряме (фізичне, військове) насильство над людиною або загрозу застосування насильства.

Найбільш яскравим прикладом служать в'язниці, психіатричні лікарні й армійські підрозділи. Примусові організації мають особливі зовнішні ознаки – наприклад, замкнені двері й заграбовані вікна, а нагляд за їхніми членами здійснює спеціальний персонал, що охороняє.

Утилітарні соціальні організації – поєднують своїх членів на основі матеріального інтересу, тобто це організації, які платять своїм співробітникам за їхню працю.

Символічні (нормативні) соціальні організації – поєднують своїх членів на основі солідарності, що обумовлена загальними моральними або ідеологічними принципами. Їх називають ще добровільними асоціаціями. До них відносять клуби, ліги жінок, «Червоний хрест», політичні партії, масові рухи, профспілки, релігійні організації, фонди та ін.

Освіта – многозначне явище сучасного суспільства, це і специфічний соціальний інститут, і освітній процес, і тип діяльності, і результат, і цінність, галузь господарювання, а також специфічна галузь знання.

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Шлюб – це історично сформована узаконена й урегульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки в сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері.

Проміскуїтет – період у житті суспільства, коли не існувало ніяких заборон на сексуальні зв'язки, і будь-який чоловік суспільства міг вступати в сексуальні відносини з будь-якою жінкою даного суспільства. Проміскуїтет існував до виникнення інституту шлюбу.

Груповий шлюб – найпримітивніша форма шлюбу, за якої декілька жінок і чоловіків одночасно знаходяться у шлюбних стосунках і ведуть спільне господарство.

Полігамія (від. гр. πολύς – «численний» і γάμος – «шлюб», багатошлюбність) – санкціонована суспільством можливість чоловіка або жінки мати декілька шлюбних партнерів одночасно.

Поліандрія (від др. греч. πολύς – багато і άνδρός – чоловік) – санкціонована суспільством можливість жінки мати декілька шлюбних партнерів одночасно. Це дуже рідкісна форма шлюбу. Одним із його прикладів є деякі суспільства Південної Індії та Тибету.

Полігінія (від давньогрецького «γυνή», тобто жінка) – санкціонована суспільством можливість чоловіка мати декілька шлюбних партнерів одночасно (багатоженство).

Моногамія (від. гр. μονός – єдиний і γάμος – шлюб, одношлюбність) – санкціонована суспільством можливість чоловіка або жінки мати лише одного шлюбного партнера одночасно.

Моногамія періодична – індивіду дозволяється перебувати послідовно у кількох шлюбах, однак він може мати лише одного шлюбного партнера одночасно. Періодична моногамія сьогодні властива більшості суспільств світу, де на законодавчому рівні визнані моногамні шлюби та дозволені розлучення.

Ендогамія – це норма, правило, традиція, що вказує на необхідність пошуку шлюбного партнера в межах певної спільності. В первісному суспільстві зазвичай плем'я є ендогамним, а родинні групи, що його утворюють, – екзогамні. У сучасну епоху в деяких етнічних і релігійних групах залишається чинним правило ендогамії.

Екзогамія – це норма, правило, традиція, що забороняє (не рекомендує) шлюб між чоловіками і жінками однієї соціальної групи, роду, фратрії.

Гетерогамні шлюби – укладення шлюбу між особами різних верств або спільнот (конфесійної, національної, професійної та ін.).

Цивільний шлюб – шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви.

Шлюбна поведінка – поведінка, метою якої є задоволення потреби в шлюбі, поведінка, пов'язана з вибором шлюбного партнера (тобто з шлюбним відбором).

Шлюбний відбір – процес, в результаті якого з сукупності простору можливих виборів шлюбного партнера так чи інакше, тим або іншим способом відбирається той, хто в кожному даному конкретному випадку єдиний партнер (партнерка), який (яка) стають чоловіком (дружиною) або тим, з ким «живуть разом».

Сім'я – мала соціальна група, заснована на шлюбі, кровному спорідненні або усиновленні і пов'язана спільністю побуту, взаємною відповідальністю, насамперед, за виховання дітей, взаємовідносинами взаємодопомоги.

Нуклеарна (проста) сім'я – складається із дружини, чоловіка та їх дітей, які від них залежать. Така сім'я включає два покоління. Вона є найбільш поширеним типом сім'ї у сучасному індустріальному суспільстві.

Розширена (складна) сім'я – складається з декількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів.

Патріархат – це найпоширеніша модель владних стосунків у сім'ї, що передбачає домінуючу роль чоловіка в сім'ї: головним є чоловік, а за його відсутності – старший за віком чоловік у родині.

Матріархат – це модель владних відносин, за якої головна роль у сім'ї належить жінці.

Дистантна сім'я – специфічний тип сім'ї, заснованої на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні, члени якої живуть розрізнено. Дистантною сім'єю вважається та, члени якої з різних причин перебувають один від одного на відстані. Дистантні сім'ї юридично зафіксовані, проте, фактично їх немає. Це сім'ї трудових мігрантів, моряків, полярників, артистів, спортсменів, геологів тощо.

Репродуктивна функція сім'ї – це біологічне відтворення суспільства, підтримка та збереження репродуктивного здоров'я (на суспільному рівні); задоволення потреби мати дітей, планування їх народження (на індивідуальному рівні).

Виховна функція сім'ї – це формування навичок суспільного життя, соціалізація дітей, забезпечення культурної неперервності суспільства, передача новому поколінню суспільних норм та цінностей (на суспільному

рівні); задоволення потреб у батьківстві, контактах з дітьми, вихованні дітей, самореалізації в дітях, забезпечення дітям батьківської підтримки, любові, передача життєвого досвіду від старших індивідів до молодших, засвоєння молодими індивідами досвіду старших (на індивідуальному рівні).

Рекреативна функція сім'ї – це забезпечення психологічного здоров'я членів сім'ї, психологічна терапія членів суспільства (на суспільному рівні); задоволення потреб індивідів у відпочинку, відтворенні фізичних та психологічних сил (на індивідуальному рівні).

Функція первинного соціального контролю – це моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, відповідальності та зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь (на суспільному рівні); формування та підтримка правових і моральних санкцій за неналежну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї (на індивідуальному рівні).

Економічна функція сім'ї – це економічна підтримка дітей та непрацездатних членів суспільства, створення можливостей забезпечення зайнятості членів суспільства через сімейну економічну діяльність (на суспільному рівні); одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших, можливість професійної реалізації членів сім'ї у сімейному бізнесі, сімейних підприємствах, інших видах сімейної економічної діяльності (на індивідуальному рівні).

КУЛЬТУРА

Культура – явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є результатом соціальної взаємодії. У широкому сенсі слова культура – це соціальний механізм взаємодії (методи, способи, зразки, засоби взаємодії) особистості, спільності з місцем існування (природного і соціального), які забезпечують передачу досвіду та розвиток перетворювальної діяльності. У вузькому сенсі слова – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, певному суспільству.

Знак – це матеріальний предмет, явище, подія, яка виступає як об'єктивний заступник певного іншого предмету, властивості або відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки і передачі інформації. Найважливішою знаковою системою є вербальні знакові системи – розмовні мови.

Символи – це поняття й речі, які несуть у собі певний зміст, мають значення для людей однієї культури.

Цінності – загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.

Техніка – сукупність штучних знарядь, за допомогою яких людина здійснює цілеспрямовану дію на об'єкти навколишнього світу.

Технологія – спосіб виробничої діяльності. Іноді поняття «техніка»

і «технологія» виступають як синоніми.

Техносфера – величезна кількість технічних пристроїв, які оточують людину, створюють штучне середовище, аналогів якого ніколи не було в минулому.

Матеріальна культура – це матеріальні цінності, створені людьми. До її складу входить культура повсякденності – матеріальна сторона людського побуту (одяг, меблі, начиння, побутова техніка, комунальне господарство, їжа); культура праці (техніка і знаряддя праці, джерела енергії, виробничі споруди, системи комунікацій і енергетична інфраструктура); культура топосу або місця поселення (тип житла, структура і особливості населених пунктів).

Духовна культура – це ідеальні (тобто нематеріальні) форми суспільного життя, ідеї, які створюють люди. До духовної культури можна віднести релігійну культуру (систематизовані релігійні вчення, традиційні конфесії і деномінації, сучасні культи і вчення, етнографічна релігійність); інтелектуальну культуру (філософія, історія, наука); правову культуру (судочинство, законодавство, виконавча система, законотворчість); політичну культуру (традиційний політичний режим, ідеологія, норми взаємодії суб'єктів політики); етичну культуру (етика як теоретичне осмислення моральності, мораль як суспільний її вираз, моральність як особова норма); педагогічну культуру (ідеали і практика освіти і виховання). Слід звернути увагу, що до поняття «духовна культура» відносяться і матеріальні об'єкти, що включають світ духовної культури: бібліотеки, музеї, навчальні заклади, суди тощо.

Художня культура – це сукупність усіх видів художньої діяльності, включаючи продукт і процес цієї діяльності. До складу художньої культури відноситься прикладне мистецтво або дизайн; «чисте» або «витончене» мистецтво (традиційно виділяють 7 видів : архітектуру, образотворче мистецтво, музику, літературу, танець, театр, кінематограф).

Норми – правила, що виражають вимоги суспільства до поведінки. Це волевиявлення, яке дозволяє здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки.

Пануюча культура – культура більшості або панівних класів. Це загальні, уніфіковані форми культури, які властиві великим суспільствам, націям або народам у цілому. Спільна історія, умови проживання, особливості побуту призводять до виникнення спільних соціально–психологічних рис народу, які називають менталітетом.

Субкультура – моделі переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для тієї чи іншої соціальної спільності.

Контркультура – субкультура, норми або цінності якої суперечать головним складовим панівної культури.

Елітарна (висока) культура – культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або за її замовленням професійними творцями. Насамперед, включає класичну музику, літературу й образотворче мистецтво. Як правило, вона на десятиліття випереджає рівень сприйняття пересічної людини. Коло її споживачів складає високоосвічена частина суспільства : критики, літературознавці, завсідники музеїв і виставок, театральні,

художники, письменники, музиканти. До її різновидів можна віднести світське мистецтво й салонну музику.

Народна (фольклорна) культура – культура, яка створюється анонімними творцями. Її створення і функціонування практично невіддільно від повсякденного і практичного життя. У найзагальнішому вигляді з народною культурою в суспільній свідомості співвідноситься безліч понять і об'єктів, у назві яких присутнє слово «народний (–а, –е, –і)»: мистецтво, мудрість, чутки, традиції, перекази, вірування, пісні, танці, прислів'я, майстри, цілителі тощо. У сучасності прикладами народної культури є пісні (побутові, вуличні, дворові, студентські, туристські, частково так звані бардівські пісні), приспівки, різного роду усні оповідання неказкового характеру: перекази, сучасні байки, усні розповіді, анекдоти, чутки.

Масова або популярна культура – вид культури, яка зорієнтована на середній масовий смак, стандартизацію форми, змісту, розрахунком на комерційний успіх.

Етноцентризм – тенденція оцінки інших культур за стандартами своєї власної культури.

СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

Суспільство – це сукупність історично сформованих способів взаємодії й форм об'єднання людей, у яких виражається їх всебічна залежність друг від друга, регульована законом, звичаями, соціальними інститутами. **Основні ознаки суспільства:** воно не є частиною будь-якої більшої системи (автономність і самодостатність суспільства); шлюби укладаються переважно між представниками даного об'єднання; воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними представниками об'єднання (самовідтворення); об'єднання має територію, що вважає власною; має власну назву й власну історію; об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда (цілісність і стабільність); воно має власну систему управління; його згуртовує спільна система цінностей, звичаїв, традицій, що називають культурою.

Суспільство у вузькому розумінні – це окремо взяте суспільство, розглянуте в єдності його територіальних кордонів (країна) і політичного устрою (держава).

Суспільство у широкому розумінні – це світове співтовариство або світова система.

Держава – штучний політичний інститут, покликаний управляти соціальними взаємодіями; політична організація суспільства, що припускає певний тип влади й наявність апарата керування.

Країна – територія, що має певні границі й користується державним суверенітетом.

Система – це предмет або їх сукупність, явище або процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і відносинах та утворюють єдине ціле, здатні з урахуванням

зміни зовнішніх і внутрішніх умов змінювати свою структуру та певні характеристики. **Основними характеристиками системи є:** цілісність; стабільність, тобто збереження своєї структурно–функціональної організації при зміні зовнішнього середовища; самодостатність і саморозвиток; відкритість, тобто взаємозв'язок із зовнішнім середовищем; варіативність (можливі різні варіанти розвитку в певних границях); компенсаторність (якщо якийсь елемент не виконує свої функції на належному рівні, то йому знаходиться заміна); наявність системи управління; займає певне місце у просторі та характеризується певним часом існування; багаторівневність.

Соціальна система – це такий соціальний організм, що функціонує й розвивається за своїми власними законами, має якості, яких немає в жодного з утворюючих його елементів окремо. Специфіка соціальної системи полягає в тому, що вона складається на базі тієї або іншої спільноти людей (соціальна група, соціальна організація, суспільство), а її елементами є люди, чия поведінка детермінована певними соціальними позиціями (статусами), які вони займають і конкретними соціальними функціями, які вони виконують, соціальними нормами й цінностями, прийнятими у даній соціальній системі, а також їх різними індивідуальними якостями.

Соціальні зміни – найбільш суттєві трансформації соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних спільнот, соціальних процесів, інститутів, організацій, їхніх взаємодій, це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій з одного стану в інші.

Соціальний розвиток – певний вид соціальних змін, що мають спрямованість у бік поліпшення, ускладнення, удосконалення.

Структурні соціальні зміни – зміни, що стосуються структур найбільш важливих соціальних утворень (зміни в структурі сім'ї, суспільства).

Процесуальні соціальні зміни – зміни, що зачіпають соціальні процеси (зміни в міграційних процесах, у стратифікації суспільства).

Функціональні соціальні зміни – зміни, що стосуються функцій певних соціальних систем, інститутів, організацій (зміни у функціях сім'ї, освіти, армії, законодавчої й виконавчої влади).

Мотиваційні соціальні зміни – зміни у сфері мотивацій індивідуальної й колективної діяльності (зміни мотивів одруження, народження дітей, отримання вищої освіти, мотивації студентів).

Еволюційні соціальні зміни – поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення соціальних об'єктів.

Революційні соціальні зміни – відносно швидкі, стрибкоподібні, корінні, якісні зміни соціального устрою.

Соціальна революція – це корінний якісний переворот у всій соціально-економічній і політичній системі суспільства (часто спираються на насилля та участь широких мас).

Соціальний прогрес – рух суспільства вперед у напрямку вдосконалення. Серед критеріїв прогресу виділяються: ускладнення соціальної організації суспільства (Г. Спенсер), зміни у системі соціальних зв'язків і типах регуляції суспільних відносин (Ф. Теніс), зміни у характері виробництва й

споживання (У. Ростоу, Д. Белл), ступінь оволодіння суспільством стихійними силами природи, що виявляється у збільшенні продуктивності праці, і ступеня звільнення людей з–під гніту стихійних сил суспільного розвитку (К. Маркс).

Соціальний регрес – повернення назад у розвитку соціального об'єкта.

Імітаційні соціальні зміни – копіювання існуючих форм соціального життя.

Інноваційні соціальні зміни – створення нових форм соціального життя.

Соціальний еволюціонізм – наукова парадигма, яка розглядає історію людства як безперервний об'єктивний процес розвитку від простих до складних соціальних форм. Одним із перших теоретиків соціального еволюціонізму був англійський соціолог Герберт Спенсер. Він розглядав еволюцію як загальний закон буття; відповідно еволюція може бути неорганічною, органічною і соціальною.

Циклічні теорії соціального розвитку – заперечують можливість нескінченного прогресивного розвитку, акцентують увагу на багатолінійності та багатонаправленості розвитку суспільства й культури (кінець ХІХ, ХХ ст. Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі). У рамках цих теорій виділяються певні типи культурних і соціальних систем, підкреслюється їхня своєрідність, а у деяких випадках висувається ідея замкнутості, локальності культур і цивілізацій.

Теорія індустріального суспільства – описує поступальний розвиток суспільства як перехід від відсталого аграрного (традиційного) суспільства, у якому панує натуральне господарство й станова ієрархія до передового індустріального суспільства (50–60–і рр. ХХ ст., Р. Арон, У. Ростоу). З погляду цієї теорії, основні характеристики великої промисловості обумовлюють форму поведінки людей не тільки в сфері організації й управління виробництвом, але в усіх інших сферах громадського життя.

Теорія постіндустріального суспільства – у цій теорії виділяють третій тип суспільства – постіндустріальне (інформаційне) суспільство, що характеризується різко зростаючою роллю знання й інформації. Таким чином, суспільство проходить такі стадії: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство та постіндустріальне суспільство (60–70–і рр. ХХ ст., Д. Белл, А. Турен).

Доіндустріальне (традиційне суспільство) – суспільство з аграрним устроєм, з малорухливими соціальними структурами, обмеженою соціальною мобільністю і з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. Традиційне суспільство не є демократичним, суттєво обмежує свободу пересічної особистості.

Індустріальне суспільство – тип сучасного суспільства, пов'язаного з розвитком капіталізму й промислового виробництва, орієнтованого на масове виробництво товарів споживання. Це – суспільство переробної промисловості. Умовою переходу від традиційного до індустріального суспільства є науково-технічна революція.

Постіндустріальне суспільство – це стадія історичного розвитку людства, яка приходить на зміну індустріальній цивілізації. Постіндустріальне

суспільство виникає в останню чверть ХХ ст. У такому суспільстві провідною сферою економіки є сфера послуг, функціонує високорозвинута ринкова економіка, яка ефективно використовує науково-технічний прогрес, автоматизацію та інформаційно-комп'ютерні технології, ключові позиції займають університети як центри наукових знань і науково-технічні спеціалісти. Головними теоретиками постіндустріального суспільства були Д. Белл, О. Тоффлер, А. Турен.

Модернізація – це перехід від традиційного до індустріального, або капіталістичного суспільства, що здійснюється шляхом комплексних реформ, розтягнутих у часі. Суть модернізації пов'язують із поширенням по усьому світі цінностей і досягнень індустріального суспільства – раціоналізму, ощадливості, урбанізації, індустріалізації.

Соціальне управління – чинник соціального розвитку, що розглядається як упорядкування суспільного життя у всіх його сферах. Соціальне управління може розглядатися як імпульс соціального розвитку, як систематичний вплив управлінської підсистеми (суб'єкта процесу управління) на соціальний об'єкт (підсистему, що управляється). У такому контексті об'єктом виступає суспільство у цілому та його окремі сфери (економічна, соціальна, політична тощо) з метою забезпечення їх нормального функціонування й розвитку. За таких умов, соціальне управління – це управління процесами та явищами соціальної сфери суспільного життя та спосіб реалізації соціальної політики.

Навчальне видання

РАДІОНОВА Людмила Олексіївна

СОЦІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МІСТОБУДУВАННЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

*для магістрів денної форми навчання спеціальності
191 – Архітектура та містобудування)*

Відповідальний за випуск *В. В. Корженко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*

План 2018, поз 139Л

Підп. до друку 10.07.19. Формат 60×84 /16.

Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 7,9.

Тираж 50 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.